

Н. АБЫЛАЕВА,
С. ИБРАГИМОВ,
З. САРЫЛБЕКОВА

КЫРГЫЗ ТИЛИ

11

Кыргыз
Республикасынын
Герби

Кыргыз
Республикасынын
Желеги

Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Гимни

Сөзү *Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики*
Обону *Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку*

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырын колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

Н. Абылаева, С. Ибрагимов, З. Сарылбекова

Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министрлиги бекиткен

Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министрлиги бекиткен

Адылбаева З. Сарылбекова З. Ибрагимов С. Абылаева Н. Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министрлиги бекиткен

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 11-классы үчүн окуу китеби

Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министрлиги бекиткен

«Технология» басмасы
Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору

Бишкек - 2002

ББК Ш 163.25
А-179

Мамлекеттик тил фондунун каражатына басылды.

Рецензиялагандар:

Филология илимдеринин доктору *Б. Усубалиев*;
Бишкек шаарындагы № 57-мектептин директору
А.И. Абдылдаева;
№ 57-мектептин мугалими *Г.М. Карабалаева*;
№ 40-мектептин мугалими *М. Зарлыкова*

Абылаева Н., Ибрагимов С., Сарылбекова З.

А-179 Кыргыз тили: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 11-классы үчүн окуу китеби. – Б.: «Технология», Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2002. – 252 б., ил.

ISBN 5-85580-005-9

Окуу китеби окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектепте мамлекеттик тилди окутуунун программасынын негизинде жазылды. Эки тилдин грамматикалык өзгөчөлүктөрү салыштырылып, окуучулар өздөштүрүүгө тийиш лексикалык минимум кыргызча-орусча сөздүктө камтылды.

I-III чейректин материалдары Н.Абылаева, IV чейректин материалдары С. Ибрагимов, сөздүк бөлүгү жана I-III чейректердеги грамматиканын орусча түшүндүрмөлөрү З. Сарылбекова тарабынан иштелди.

Шарттуу белгилер:

- ! Эстегиле. Билип алгыла.
- Сөздүк.
- 🏠 Үйгө тапшырма.
- ? Суроолорго жооп бергиле.
- 📖 Окугула. Мазмунун айтып бергиле. Которгула.
- 📐 Сахналаштыргыла.
- 🗣️ Сүйлөшүү.

А-179

ББК Ш 163.25

- © Билим жана маданият министрлиги, 2002
- © «Технология», Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2002
- © Абылаева Н., ж.б. 2002

ISBN 5-85580-005-9

Урматтуу окуучулар! Жаңы окуу жылыңыздар менен!

*Калтырган жети осуят Манас баба,
Кийинки урпактарга, мага, сага.
Эмгекчил бол, окуучум, талыкпаган,
Ээ кылат ар өнөргө билим гана.*

Билим күнүңүздөр менен!

§ 1. МАНАС САБАГЫ

Жер үстүндө кыргыз жашап турганда “Манастын” ыры да, сыры да эч качан бүтпөйт.

“Манас” эпосу кыргыз элинин ХХ кылымдын башына чейинки коомдук аң-сезимин, дүйнө таанымын чагылдырган улуттук энциклопедия катары кызмат өтөп келе жатат.

Кулаалы таптап куш кылган,
Куранды жыйнап журт кылган.
Теликуш таптап куш кылган,
Тентиген жыйнап журт кылган, –

экен Манас атабыз.

Бүгүнкү муундун “Манастан” алар сабагы төмөнкүлөр:

1. *Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдиги.*

Манас бабабыздын бүт аракети бүлүнгөн эли-журтун бириктирип, үзүлгөнүн улап, чачылганын жыйноодо болду. Качан эл ичинен ырк кетип, биримдик бузулганда, канчалаган азап менен куралган Манас ордосу кайта кулады.

“Биз бузулсак, пил да болсок жыгылдык, миң да болсок кырылдык. Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет”, – деп Бакай Чубакка айткан экен.

2. *Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык.*

Бул – “Манастагы” өзөк идеялардын бири. Манас бабабыздын улуулугу – анын “кейишке салса кечирип, кеткени болсо келтирип”, башка калктардын ак ниет ин-

сандарын бир туугандай ардактап, өз элинин колун узарта билген айкөлдүгүндө. Бул жагынан Манас менен Алмамбеттин мамилеси – биз үчүн көөнөргүс нуска. Тагдырдын жазмышы менен жергебизди мекендеген ар элдин өкүлдөрүн өз боорубузга тартып, аларды өлкөбүздүн ак пейил атуулдарына айландырып, канат-бутагыбызды өстүрүп алуу, алыс-жакын коншулар, бөлөк мамлекеттер менен достук мамиледе болуу – Манастын осуятына ылайык биз үчүн азыр да парз.

Манас – белге танар бел, медеп кылчу эр.
Манас – акылмандын тунугу, ак калпактын улугу.
Сөзү жатык, акылы артык.

3. Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет.

Манас бабабызды жана анын кырк чоролорун ажалдан кайра тартпаган, өлүмдөн коркуп калтырабай алга сүрөгөн улуу күч ушу болгон. “Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды, олжого кантип берейин, өлбөй тирүү жүргөндө не мураска жетейин, калкым кыргыз сен үчүн курман болуп кетейин”, – деп алар Ата Журттун ар-намысы үчүн кара башын канжыгага байлап коюшкан. Ошонусу менен Абыке, Көбөш – алты арам сыяктуу тар мүдөөлүү арсыздардан асман-жердей айырмаланышкан.

Улуттук ар-намысты баарынан бийик туткан ушундай атуулдук ариет ушу тапта биз үчүн абадай зарыл экени өзүнөн өзү түшүнүктүү.

4. Арыбас мээнет, алдыкы өнөр-билим аркылуу бакубат доолотко умтулуу.

Манас бабабыз өз тегерегине ошо өз заманынын бийик өнөр-билимге канык кадырман адамдарын топтогон. Алардын жардамы менен ар дайым женишке жетишкен. Жашоонун маңызын эмгек, эпостун тили менен айтканда, мал багып, дан багып, жан багуу түзөрүн ал жакшы түшүнгөн. Жаш кезинде Манас бабабыз да Ошпурга кошулуп кой баккан. Жоокерчилик заманда өтө сейрек кездешүүчү тынч турмуш учурунда эгин айдап, эмгек кылып, аш тапкан; эр өлтүрүп, жоо чалган эрендиктен баш тарткан, аштыгына алмашып, Аккуладай ат тапкан.

5. Айкөлдүк, кечиримдүүлүк, гумандуулук.

Манас согушка кирерде жоокерлерге жаш балдарга, аялдарга, кары кишилерге тийбегиле деп эскертет:

Жамандык кылба, жан кыйба,
Жесир калган баарысы,
Жетим уул, тул катынга
Айтканын алсан эсине,
Жетилсин сенин урматым.

Көкөтөйдүн ашында Манас Үрбүнү чаап жиберет. Ошондо Кошой:

“Манас, Манас дегенде,
Барбая калат экенсин,
Чала үйлөгөн чаначтай,
Дардая калат экенсин”,

деп аны жекирет. Манастын кайрылып каяша сөз айтпаганы анын кечиримдүүлүгүн, айкөлдүгүн көрсөтөт.

6. Табигат менен таттуу мамиледе болуу.

Манас бабабыз мураска калтырган ажайып Алатообудун, тоо бермети Ысыккөлүбүздүн көрк-келбетин канткенде кемитпей сактап кете алабыз?

Манасчынын Алтайдын көрүнүшүн айткандагысы:

Кызгалдак чөбү кылкылдап,
Кымыздык менен ышкыны,
Тегиз бышып былкылдап.

7. Кыргыз мамлекеттигин чыңдоо жана аны көздүн карегиндей сактоо.

Айкөл Манас атабыз баштаган бабаларыбыздын бүт өмүрлөрү ушул аруу максатка арналды. Алар мындан мин жыл мурун Улуу кыргыз мамлекетин куруп, кыйырына дан толуп, өрүшүнө мал толуп, бейпил жашоо кечирди. Бирок “Манастын” өзүндө айтылган кейиштүү себептердин айынан кыргыз мамлекети акыры кыйрады. Ошондон кийин миң жыл бою кыргыз кайра биригип, бирдиктүү дөөлөт куралбады. Бир канаты Кашкарга, бир канаты Кангайга карап, калганы Ысарга кире качып, бөлүндү-жарынды болду. Тарых майданынан толук жок болуу коркунучунан кыргыз элин Октябрь революциясы, Совет бийлиги сактап калды. Тарыхтын бул чындыгын танууга биздин эч акыбыз жок. Кыр-кырда жүргөн кыргыздын башын бир жерге, бир чамгарак алдына бириктирип, көзкаранды болсо да, өзүнчө мамлекеттигине негиз салып, алдыкы маданиятка жол ачкан да Совет бийлигинин шарапаты.

! Билип алгыла.

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ЖООКЕРЧИЛИКТИН ТУУЛАРЫ

“Манас” эпосундагы туулар,
алардын бөлүктөрү жана түстөрү

“Манас” эпосунда мамлекеттик бийликтин негизги символдорунун бири болгон туу өзгөчө көркөм сүрөттөлгөн. Ар бир колбашчынын туусу болгон. Туу колбашчынын бийлигинин белгисин, ошондой эле анын данкынын жана ар-намысынын символун түзгөн. Туу төрт бөлүктөн турат:

1. Байрагы – курмандыкка чалынган жылкынын куйругунан жасалган.
2. Желеги – алтындан, жезден же башка металлдан жасалып, туунун учуна ашталуучу учтук, түсү сары.
3. Асаба – кездемеден жасалып, төрт түскө боёлгон: көк – тенирдин, асмандын түсү, ак – ыйык түс, көк жашыл – чөптүн түсү (көктөм), кара – аза күтүүнүн белгиси. Сүрөттү караңыз.
4. Туу – сабы, жыгачтан жасалган, түсү кызыл.

1. Байрак

Негиз:

“Байрактуу найза – пика с бунчуком.”¹

* * *

Бунчук – короткое древко с привязанным конским хвостом как символ власти.²

2. Желек

Негиз:

“Желеги туудан бөлүнбөй,
Жердин жүзү көрүнбөй,
Жер союлуп былкылдап,
Желеги алтын туу болду”.³

* * *

“В эпосе наконецник флагштока – желеги алтын туу”.⁴

¹ Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: 1965. – 98-бет.

² Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: 1986. – С. 56.

³ Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. – М.: 1988. – 22-бет.

⁴ Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: 1965. – 245-бет.

3. Асаба – жайылат

Негиз:

“Асабасын бу туунун,
Асман жакка жайылтып ...”¹

4. Туу – сайылат

Негиз:

“Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу.
Көк асаба, кызыл туу,
Көк жанырган улуу чуу”.²

* * *
“Алтын айчык, кызыл туу,
Асмандата көтөрүп,
Аягын жерге сайбасам,
Асабасын жайбасам,
Атым өчүп калбайбы”.³

* * *

“Атасынын кызыл туу,
Аягын жерге сайылтып ...”⁴

* * *

“Жаа алдалап чуу чыкты,
Кара башыл туу чыкты”.⁵

Түзгөн

академик Аскар КАКЕЕВ

Бүгүн эгемендүүлүккө ээ болгон Кыргыз Республикасынын бардык жарандары мамлекетибиздин күч-кубатын чындоого, аны коргоого (мисалы, XX кылымдын аягындагы Баткен окуялары) даяр болушу керек. Калкы эмгекчил жана билимдүү өлкө гана эл аралык кадыр-баркка ээ болот.

Даанышмандыктын сыры – бул эмгек,
Өжөрдүк жана сергек эс-акыл.

Томас Эдисон

“Илим – ийне менен кудук казгандай” деген ташка тамга баскандай таамай макалды жараткан касиеттүү кыргыз эли.

Кыргыз эли дүйнөлүк илимге, маданиятка кенири таанымал окумуштууларды берди, аты ааламга жайылган жазуучуларды, артистерди, сүрөтчүлөрдү, скульпторлорду, дегеле искусство адамдарын жаратты. Эл аралык аренада аттын кашкасындай таанымал саясий ишмерлерди өстүрүп, жетилтип жатат.

Дүйнөлүк илим океанына орошон салым кошкон аалымдар (окумуштуулар) менен таанышып алалы!

1. Хусейиндин баласы, Мухаммедин Кашгари Махмуд.
2. Жусуп Баласагын.
3. Касым Тыныстанов.

¹ Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. – М.: 1988. – 21-бет.

² Ошондо эле, 22-бет.

³ Ошондо эле, 17-бет.

⁴ Ошондо эле, 21-бет.

⁵ «Манас». II китеп. – Фрунзе: 1980. – 116-бет.

4. Ишенаалы Арабаев.
5. Хусейин Карасаев.
6. Аскар Какеев.
7. Бүбүйна Орузбаева.
8. Виталий Ставинский.
9. Аскар Акаев.

Богатство ума – от науки и образования, а богатство души – всегда от культуры.

Акылдын кени – илим менен билимде, жан дүйнөнүн байлыгы – маданияттуулукта.

А. Акаев

Техника илимдеринин доктору, академик Аскар Акаевич АКАЕВ – эгемендүү Кыргыз Республикасынын тунгуч президенти.

Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ат-түрк” – “Түрк тилдеринин сөздүгү” аттуу китебинин фото-факсимилеси. 1990-ж., Анкара.

Фото факсимиле китеби Махмуда Кашгари “Диван лугат ат-тюрк” – “Словарь тюркских языков”, 1990 г., Анкара.

Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” – “Кут даарыгтар илим” китеби. 1984-ж. латын жана араб жазуусунда жарыкка чыккан.

Книга Жусупа (Йусуф) Баласагуни “Кутадгу билиг” – “Благодатное знание”, изданная в 1984 году на латинской и арабской графике.

Кашгари менен Баласагын замандаш болушкан. Бирок алар жолугушканбы, жолугушкан эмеспи белгисиз.

Биздин белгилүү замандашыбыз Т. Садыков эки улуу ойчулдун катар турган айкелин жасаган (Бул монумент Бишкек шаарындагы “Эл куту” комплексинде” 1995-жылы орнотулган).

Кашгари и Баласагуни были современниками, хотя мы не знаем, встречались ли они.

Наш знаменитый современник Т. Садыков изобразил великих мыслителей стоящими рядом (Этот монумент установлен в г. Бишкек в 1995 г., в комплексе “Эл куту”).

Тексти эки тилде окуп, мазмунун кыргызча айтып бергиле.

Аскар Акаевич, нам известно из российской прессы, вы занимаетесь альпинизмом.

Среди ученых всегда был популярен горный туризм и альпинизм. Я и сам лет 20 увлекался горами и за это время успел обойти пешком почти все лучшие заповедные уголки Кыргызстана. Но в последнее время, скажу откровенно, удается бывать в горах все реже и реже. Всегда рад моим российским друзьям ученым-альпинистам, периодически приезжающим покорять наши горные вершины.

Видимо, не случайно Кыргызстан сравнивают со Швейцарией. Когда меня швейцарские журналисты спрашивают, в чем же отличие Кыргызстана от Швейцарии, я отвечаю, что разница только в одном: золото Швейцарии лежит в банках, а кыргызское золото – пока еще в горах.

А как вы относитесь к активной общественной деятельности вашей супруги?

Майрам Дуйшеновна занимается не столько общественной, сколько благотворительной и гуманитарной деятельностью. Она с большим энтузиазмом организовала фонд “Мээрим” – фонд поддержки материнства и детства. И теперь они сообщают пробивают гранты, помогают детям-сиротам, занимаются образовательной деятельностью, проводят всевозможные мероприятия по защите окружающей среды и по поддержке юных талантов. Я приветствую эти начинания и всегда стараюсь лично принять в них участие. Что касается активности моей супруги, так ведь это очень хорошо, что она не может равнодушно относиться к детям-сиротам и многодетным матерям, которые больше нас страдают от экономической нестабильности. В прошлом году ей была вручена международная премия ЮНИТИ. Конечно же, все это у меня вызывает чувство удовлетворения и уважительного отношения к деятельности фонда “Мээрим”.

Если не секрет, где и как вы познакомились со своей супругой? Расскажите немного о себе, о своей семье и родителях.

А что в этом секретного? Ленинград, 1969 год, как сейчас, помню тот вечер встречи студентов-кыргызстанцев, на котором мы с ней познакомились. В 1970 году мы поженились и в дальнейшем вместе переносили все тяго-

ты жизни. Наверное, мы поменяли десяток квартир, не имея собственной. И несмотря на это, мы находили время заниматься наукой, воспитывать детей, посещать театры и исторические места прекрасного города на Неве. Моя супруга всегда старалась создавать условия, чтобы я мог спокойно заниматься только наукой, а семейные обязанности полностью брала на себя. Все, чего я достиг, — это во многом заслуга моей супруги. У нас четверо детей, и их воспитанием в основном занимается она. Имена наших детей несут смысловое значение: Бермет — жемчужина, Айдар — маяк, Саадат — любовь, Илим — наука.

Хобби в нашей семье общее: собирание библиотеки и картинной галереи. Книги и картины — наше основное богатство. И если я о чем-то жалею, так это о том, что в молодости из-за недостатка денег и скитаний по квартирам мы вынуждены были сдавать лучшие книги букинистам.

Два раза в год нам удается собраться всем вместе. Это когда дети приезжают на каникулы. Мы, когда еще была жива мама, по традиции 1 января ездили к ней в село. Бабушке моих детей было 96 лет, но несмотря на такой возраст, до последних дней она сохранила исключительную память. Я всегда считал святой обязанностью помнить и заботиться о своих родителях.

— Наверное, ваша мама восхищалась, что у нее такой сын?

— Нет скорее всего, она еще больше переживала, бодела душой и просила Аллаха, чтобы и у меня, и у кыргызского народа все было благополучно. Вообще судьба моих родителей была очень сложной. В 20-х годах мой отец, как потомок знатного рода, вынужден был скрываться в Казахстане и там встретил мою мать — она казашка. В годы сталинских репрессий отец больше года сидел в тюрьме, где потерял зрение и на всю жизнь был лишен возможности видеть этот прекрасный мир. Я, как младший сын, водил его в гости к аксакалам, и за чашкой чая они предавались долгим воспоминаниям. Умер отец в 1967 году, а еще раньше, в 1942 году, старший брат Кучер не вернулся с Отечественной войны, он погиб, защищая Ленинград. Мама достойно перенесла все тяготы жизни и еще смогла дать нам, четверым братьям, хорошее образование. В нашем доме книга всегда считалась священной вещью. Эту традицию мы передаем своим детям.

— Уважаемый Аскар Акаевич, из всех президентов, которых мы знаем, именно для вас стало традицией лично принимать участие в новогодних студенческих балах. И, как нам известно, студенты с нетерпением ждут встречи с вами и особенно вашего напутствия им. Что заставляет вас быть ближе к студенческой молодежи?

— Да, это вы правильно подметили. Через год после моего избрания Президентом я по своей инициативе предложил ректорам вузов ежегодно проводить студенческий бал. Первый студенческий бал прошел успешно, и с той поры он стал традицией. Знаете, я себя считаю вечным студентом, потому что всю жизнь придерживаюсь мудрого совета: «Век живи — век учись». Первые годы на посту президента я всегда скучал по студенчеству, аудиториям; согласитесь, там совсем иная жизнь. Если о чем я и сожалею, так это о том, что теперь я не имею возможности читать лекции, общаться со студенческой аудиторией, которая дарит человеку вдохновение и стимул к познаниям. Я шесть лет был студентом, затем лет 14 учил студентов и сам учился вместе с ними. В общем итоге 20 лет моей жизни связаны со студенчеством, и эти годы я считаю самыми лучшими. И теперь я тоже, как студент, с нетерпением жду этого веселого праздника — студенческого бала.

Вот уже который год я иду на этот бал с большой радостью и всегда тщательно к нему готовлюсь, потому что сегодняшние студенты — это будущее Кыргызстана. Общение с ними меня очень вдохновляет, в их глазах я вижу огонь оптимизма, красоты и высокое стремление к знаниям. Замечательная у нас молодежь! И я от всей души желаю, чтобы наша молодежь вошла в XXI век со знанием 3 иностранных языков, а четвертый язык — это язык компьютера. Чем больше человек знает языков, тем он богаче.

Аскар АКАЕВ

«Откровенный разговор»

— Аскар Акаевич, бизге сиздин альпинисттик кыларыңыз Россиялык прессалардан белгилүү.

— Окумуштуулар арасында ар качан тоо туризми жана альпинизм белгилүү болчу. Мен өзүм 20 жыл тоого кызыктым жана ушул аралыкта Кыргызстандын булун-

бурчтарындагы эң жакшы коруктарын дээрлик жөө кыдырып чыкканга үлгүрдүм. Ачык айтышым керек, бирок кийинки мезгилдерде тоолордо болуу мүмкүнчүлүгүм азайгандан азаюуда. Мезгил-мезгили менен келишип, биздин тоонун бийик чокуларын багынтууну көздөшкөн россиялык окумуштуу-альпинист досторума мен ар дайым ыраазымын.

Кыязы, Кыргызстанды бекеринен Швейцарияга салыштырышпаса керек. Качан менден швейцариялык журналисттер, Кыргызстандын Швейцариядан айырмасы кайсы деп сурашканда, айырмасы бирөө гана: Швейцариянын алтындары банктарда жатат, ал эми биздин Кыргызстандын алтындары болсо, азырынча али тоолордо – деп жооп берем.

– *Сиз жубайыңыздын коомдогу активдүү ишмердигине кандай мамиледесиз?*

– Майрам Дүйшөновна коомдук ишмердикке караганда кайрымдуулук жана гуманитардык ишмердикке көбүрөөк салым кошууда. Ал чоң жигер менен “Мээрим” фондун – энелерди жана балдарды колдоо фондун уюштурду. Азыр алар кол кармаша гранттарды алууга жетишип, жетим балдарга жардам берүүдө, билим тармагын өркүндөтүү ишмердигине салым кошууда, жаш таланттары колдоо жана курчаган чөйрөнү коргоо жумушуна колдорунан келишинче жардам көрсөтүшүүдө. Мен бул башталышты колдойм жана ар дайым мындай иштерге катышууга аракеттенем. Ал эми менин жубайымдын активдүүлүгү жөнүндө айтсак, албетте, бул абдан жакшы, экономикалык туруксуздуктун азабын бизге караганда көбүрөөк тартып жаткан жетимдерге жана көп балалуу энелерге кайдыгер карай албагандыгы. Өткөн жылы ага ЮНИТИнин эл аралык сыйлыгын беришти. Албетте, мунун баары менин канагаттануу сезимимди ойготот жана “Мээрим” фондунун ишмердигине урмат менен мамиле кылууга чакырат.

– *Эгер жашырбасаңыз, жубайыңыз менен кайдан, кантип тааныштыңыз эле? Өзүңүз, үй-бүлөңүз, ата-энеңиз жөнүндө бир аз айтып берсеңиз.*

– Мында жашырчу эч нерсе жок. Ленинград, 1969-жыл, кыргызстандык студенттердин бизди тааныштырган ошол кечеси азыр дагы көз алдымда турат. 1970-жылы биз үйлөндүк да, андан аркы бардык кыйынчылыктарды

чогуу көтөрдүк. Өзүбүздүкү жок болгондон кийин, биз ондогон квартираларды алмаштырдык. Ошого карабастан илимди үйрөнгөнө, балдарды тарбиялаганга, Невадагы кооз шаардын театрларына жана тарыхый жерлерине барууга убакыт тапчубуз. Жубайым менин илим менен алектенүүмө жакшынакай шарт түзүп берүүгө ар дайым аракеттенчү, үй-бүлөлүк түйшүктү өз мойнуна алчу. Азыр мен эмнеге жетишсем – бул көп жагынан менин жубайымдын эмгеги. Азыр төрт балабыз бар, аларды тарбиялоо жагын негизинен ал өзү жүргүзөт. Балдарыбыздын аттары дагы өзүнчө мааниге ээ: Бермет – асыл таш, Айдар – маяк, Саадат – сүйүү, Илим – илим. Үй-бүлөбүздүн хоббиси жалпы: китепкана чогултуу жана сүрөт галереясын түзүү. Биздин негизги байлыгыбыз – сүрөт жана китеп. Менин азыр ичимди ачыштырган бир өкүнүч – жаш кезибизде акчанын тартыштыгынан жана квартирадан квартирага көчүп жүргөндүктөн, жакшы китептерибизди буюмсуздукка өткөрүүгө аргасыз болгонубуз.

Жылына эки жолу биздин бардыгыбызга бирге болууга шарт түзүлөт. Ал – балдарыбыз каникулга келген учур. Апам тирүү кезинде, 1-январда, ага айылга баруу салтча айланган. Балдарымдын чоң энеси 96 жашта эле, ошончо жашына карабастан, акыркы күнүнө чейин жакшынакай эс-акылын жоготкон жок. Мен ар дайым өзүмдүн ата-энеме кам көрүүнү ыйык милдетим деп түшүнчүмүн.

– *Балким, сиздин энеңиз сиздей уулу менен сыймыктанчудур?*

– Жок, тескерисинче, ал көбүрөөк санаа тартчу. Жүрөгү менен ооруп, менде жана кыргыз элинде бардыгы жакшы болсо экен деп кудайдан тилечү. Дегинкисин айтканда, менин ата-энемдин тагдыры өтө оор болду. 20-жылдары атам, аксөөктөр тукумунан болгондуктан, Казакстанда жашырынууга аргасызданган, ошол жерден менин апам менен таанышкан – ал казак кызы. Сталиндик репрессия жылдарында бир жыл түрмөдө отуруп, азиз болуп, калган өмүрүндө бизди курчаган ажайып дүйнөнү көрүү мүмкүндүгүнөн ажыраган. Мен үйдөгү балдардын кичүүсү болгондуктан, аны карыялардыкына конокко жетелеп барчумун, ошол жерде чай үстүндө алар узун эскерүүлөргө киришчү. Атам 1967-жылы өлдү, андан мурда, улуу агам Кучер Ленинградды коргоодо, Ата Мекендик согушта 1942-жылы курман болду. Апам бардык оорчулукту кайраттуулук менен женип, бизге, төрт бир тууганга, жакшы билим берүүгө жетишти. Биздин үйдө ки-

теп ар дайым ыйык буюм катары эсептелчү. Ал салтты азыр биз балдарыбызга өткөрүүдөбүз.

- Урматтуу Аскар Акаевич, бардык президенттердин ичинен, биздин билишибизче, жеке сиз үчүн студенттердин жаңы жылдык балына катышуу салтка айланып калды. Бизге маалым болгондой, студенттер да сиз менен жолугушууну тынчсыздануу менен күтүшөт, өзгөчө сиздин жол көрсөтүүңүздү. Студент жаштар менен жакын болууга сизди эмне мажбурлайт?

- Ооба, сиз муну туура белгилеп өттүңүз. Президенттикке шайлангандан бир жылдан кийин, мен өз демилгем боюнча жогорку окуу жайларынын ректорлоруна жыл сайын студенттик бал өткөрүү сунушун киргиздим. Биринчи студенттик бал ийгиликтүү өттү жана ошондон бери салтка айланды. Билесизби, мен өзүмдү түбөлүк студент катары эсептейм, анткени өмүр бою “кылым жашасаң – кылым үйрөн” деген акылман кенешти карманам. Президенттигимдин биринчи жылдарында мен дайыма студенттерди, аудиторияларды сагынып жүрдүм: ал жерде таптакыр башка турмуш экенине макул болорсуз. Эгер мен азыр эмнеге өкүнөт десениз, азыр менде дарс окууга, студенттик аудиториялар менен байланышууга, андан демиме дем кошуп, жаңы бийиктиктерге кол сермөөгө мүмкүндүк жок. Мен алты жыл студент болдум, андан кийин 14 жыл студенттерди окуттым жана өзүм да алар менен бирдикте окудум. Жалпылаганда баш-аягы жашоомдун 20 жылы студенттер менен байланыштуу жана ошол жылдарымды өткөн жылдарымдын эң жакшысы деп эсептейм. Азыр деле мен студент сыяктуу бул шандуу майрамды – студенттик балды – чыдамсыздык менен күтөм. Мына канчанчы жолу бул балга мен эң чоң кубаныч менен баратам жана мен ага ар дайым абдан тыкандык менен даярданам, анткени бүгүнкү студенттер – бул Кыргызстандын эртенкиси. Алар менен сүйлөшүү мага чоң дем берет, алардын көздөрүнөн мен оптимизмдин отун көрөм, аларда сулуулук жана билимдин жогорку чегине умтулуу бар. Биздин жаштар эң сонун! Мен биздин жаштар XXI кылымга чет элдик үч тилди өздөштүрүү менен, төртүнчү тил болгон компьютерди билүү менен кирүүсүн чын дилимден каалайм. Адам тилди канчалык көп билсе, ал ошончолук бай.

Аскар АКАЕВ,
“Ачык сыр”

§ 2. X КЛАССТА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

! 1. Эсинерге түшүргүлө.

1. Татаал сүйлөм деген эмне?
2. Багыныңкы сүйлөмдүн кандай түрлөрүн билесинер?
3. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана анын түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле?
4. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана анын түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле?
5. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн айырмасын айтып бергиле.
6. Байламталуу жана байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне?

2. Ырды жаттап алгыла.

КЫРГЫЗ ЭЛИ

Өз алдынча эл болду,

Өзгөлөргө тең болду.

Кызыл туулуу кыргыз эл,

Кут жерине ээ болду.

Р. Айталиев

- өз алдынча – самостоятельно
- өзгөлөргө – другим
- тең болду – был равным
- кызыл туулуу – краснознаменный
- кызыл туу – красное знамя

3. Кыргыз туусу жөнүндө өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

📖 4. Ырды көркөм окуп, тыныш белгилеринин коюлушуна көңүл бургула.

КЫРГЫЗ ТУУМ

О, кудурет!

Чын элеби, төгүнбү?!

Бир көргөнүм:

Түшүмбү же өнүмбү?!

Тээтигине,

Обологон мейкинде,

Желбиреген

Кыргыз туусу көрүндү.

Өткөн күндөр
Эске түшүп кылт этип,
Бир заматта
Санаам санга бөлүндү...
Көрөр күнүм
Ичер суум бар экен,

Чөгө бербей,
Көтөрөйүн көңүлдү.
Тоо шаңкайып,
Асман чайыттай ачылып,
Үбөлөнүп
Ободон нур төгүлдү.

А. Токтомушев

5. Текстти окуп, мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

31-август — Кыргызстандын көзкаранды эместигинин күнү.

1990-жылы 15-декабрдагы Кыргыз ССР Жогорку Советинин 2-сессиясында Кыргыз жумуруятынын көзкарандысыздыгы жөнүндө Декларация кабыл алынып, жумуруяттын көзкаранды эместигинин күнү жарыяланды.

“Суверенитет” — бул мамлекеттин башкаларга көзкаранды эместигин гана билдирбестен, өзү жогорку бийликке ээ экендигин, өзүнүн ички жана тышкы иштерин өзү чечип, өз өнүгүүсүн өзү камсыз кылып, өзү үчүн жооп берет дегендикти билдирет. Ошентип, акыры эркиндикке жеткен жумуруятыбыздын көзкаранды эместигин дүйнөнүн 90дон ашуун мамлекети тааныды.

Кыргыз Республикасы БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 46-сессиясында анын мүчөлүгүнө кабыл алынды. Кыргызстан Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча кеңешмеге катышуучу мамлекет болуп калды.

Ал эми 1992-жылдын 1-февралында борборубуз Бишкекте АКШнын, андан кийин Түркиянын, Кытайдын элчилиги ачылды. Ошентип, Республиканын эгемендик күнү 31-август жалпы элдик майрам катары тарыхыбызга кирди.

- жумуруят — республика
- көзкаранды эместик, — независимость
- көзкарандысыздык
- камсыз кылуу — обеспечить
- коопсуздук — безопасность
- кызматташтык — сотрудничество
- элчилик — посольство
- эгемендик — суверенитет

? 6. Суруолорго жооп бергиле.

1. Кыргыз жумуруятынын көзкарандысыздыгы жөнүндө Декларация качан кабыл алынды? Анда эмне жарыяланды?

2. “Суверенитет” деген эмнени билдирет?
3. Эркиндикке жеткен жумуруятыбызды дүйнөнүн канча мамлекети тааныды?

4. Кыргыз Республикасы кайсы уюмдун мүчөлүгүнө кабыл алынды?

5. Бишкекте кайсы өлкөлөрдүн элчиликтери ачылды?

6. Республикабыздын мамлекеттик эгемендик күнүн качан белгилейбиз?

7. Мамлекетибиздин Туусу качан, канчанчы жылы кабыл алынган?

8. Мамлекеттик Герб качан кабыл алынган?

9. Гимн качан, кайсы учурда ырдалат? Авторлору кимдер?

7. Суруо бергенге үйрөнөлү.

— ...?

— 1991-жылы 31-августа Кыргызстан көзкарандысыз өз алдынча мамлекет болуп жарыяланган.

— Кыргыз Республикасы БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 46-сессиясында анын мүчөлүгүнө кабыл алынды.

— ...?

— Борборубуз Бишкекте АКШнын, Түркиянын, Кытайдын элчиликтери ачылды.

— ...?

— Биздин Мамлекеттик Туубуз 1992-жылы кабыл алынган?

— ...?

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Герби 1994-жылы 14-январда кабыл алынган.

— ...?

— Гимн — мамлекетти, өлкөнү данктаган салтанаттуу ыр. Кыргыз Республикасынын Гимни салтанатта ырдалат. Сөзүн Ж. Садыков менен Ш. Кулуев жазган. Музыкасы Н. Давлесов менен К. Молдобасановдуку.

8. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

БИЛИМ КҮНҮ

Сентябрь — Билим күнү. Билим күнүн 1996-жылдан бери белгилеп келе жатабыз.

Эл куту, улут унгусу болгон Түгөлбай Сыдыкбеков илим-билим жөнүндө төмөндөгүдөй сөздөрдү бизге насаат калтырган:

“Дүйнөнүн чырагы — билим”, “Чырак өчсө, үй карангы. Илим өчсө, эл карангы”, “Илимдин эң улуусу — адам өстүрүү!”

«Илимдин үч булагы — элдин өткөн күнү, бүгүнкү жашоосу жана эртеңки басар жолу».

9. 10-класстарда өтүлгөн материалдардан билим жана илим жөнүндө 3төн кем эмес макал жазып, аны чечмелегиле.

10. Ырды жаттап алгыла.

Билим күнү китеп баасын түшүнүү,
Колго кармап кызык дүйнө барагын.
Чон сыноого салып көргүн күчүнү,
Мен да сергип, ошол жолдо барамын.

Билимдүүлөр миң кылымды карытат,
Жаны дүйнө жаны заман кургандай.
Билим менен белгисизди багынтат,
Бүткүл дүйнө карап эле тургандай.

Билим менен көп нерсеге көз жетет,
Ал жетпесе, акыл менен сөз чечет.
Билимсиздер өзүн тайкы ойлошот,
Билимдүүлөр өзүн дайым бек сезет.

М. Абылкасымова

§ 3. ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ

11. Текстти окуп, мазмунун түшүнгүлө, сахналаштырып аткарууга аракеттенгиле.

ҮЛҮШ — ЖАЙЛОО МАЙРАМЫ

Үлүш — кыргыздардын байыркы мезгилде өткөргөн жайлоо майрамы. Ар бир айыл жайлоого көчүп барганда, бээ байлашып, семиз кочкор байлашып, куйкалап союшуп, коншу айылды (же урууну) мейманга чакырышкан. Аларды тосууга айылдын эли даярданган.

Көк шибердин үстүнө жайылган кең дасторконго дүрдүнүйө тамактар коюлуп, казандарда эт кайнап, самоорлордо чай, чаначтарда кымыз буркурап, жайлоодо береке төгүлгөн.

Үлүш берем, той берем,

Тамашаны чон берем, —

деген той ээлери келген меймандарды шаан-шөкөт менен тосушкан. Дасторкон үстүндө комуз чертилип, ырлар ырдалып, ар кандай дастандардан үзүндүлөр айтылып, элден чыккан жез тандай акындар айтышып, эл кумарга баткан.

Кыргыз эли илгертен ат үстүндө ойноп өскөн эл болгондуктан, ат чабыш, кыз куумай, тыйын энмей, эниш, оодарыш, улак тартыш сыяктуу оюндар ойнолгон. Анда байгелер сайылып, жеңгендерге салтанаттуу түрдө тапшырылган. Той болуп жатканда айыл аксакалдары эки айылды ынтымакка, биримдикке чакырып, айыл арасындагы алыш-бериш, куда-сөөк ж.б. ар кандай иштерди да бүткөрүшкөнгө аракеттенишкен.

Тойго келбей калгандарга куржун, чанач толтура тамак-аш ала кетишкен. “Үлүштөн ооз тийгиле”, — деп беришкен.

Үлүш майрамын өткөргөн эки айыл үлүштөш болуп калышкан. Кийинки жылы экинчи айыл өткөргөн.

Үлүштөш айылдар жамандык-жакшылыкта, той-топурда бир-бирине жардамдашып турушкан.

Б. Алагушов

? Текстке суроо түзгүлө.

12. Татаал сүйлөмдөрдүн кандай жол менен байланышканын байкагыла. Түшүнгөнүнөрдү орус тилинде айтып бергиле.

АТ ЧАБЫШ

Ат чабыш — байыркы замандан бери келе жаткан кыргыздардын эң кызыктуу оюндарынын бири.

Аттар айдалар алдында чубатууга салынып, байгеге кошулчу аттардын саны такталган. Анын эки же үч ат айдоочусу болгон. Алар ат чабуучу балдарды белгилүү жерге жеткирет да, күлүктөрдү сапка тизип, жарышып жөнөөгө белги берген. Ат чапкан балдар адашып, тегири жолго кетпеш үчүн, эки, үч айрылыш жолдордун тоомдооруна атайын кишилер коюлуп, алар балдарды туура жолго салып турушкан.

Аттарга берилген байгелер калыс адамдын карамагында болот. Чабылган аттарга жолдон ат кошуп койбос үчүн, жолдун марага жакын жерлерине кароолчулар коюлган. Аттар сүрөлүп да, сүрөлбөй да чабылган.

“Балдар энциклопедиясы”

- *үлүш* – праздник джайлоо
- байыркы мезгилде* – издревле
- көчүп баруу* – переселиться
- коңшу айыл* – соседнее село
- меймандарды тосуу* – прием гостей
- көк шибердин үстүнө* – на зеленой траве
- дүр-дүйнө тамактар* – разнообразная еда
- тамаша* – шутка
- той ээси* – хозяева праздника
- комуз чертилип* – играл комуз
- дастандардан үзүндүлөр* – отрывки из дастанов (эпос)
- акындардын айтыштары* – состязания поэтов-импровизаторов
- эл кумарга баткан* – народ получил удовольствие
- ат үстүндө* – на лошади
- байгелерди сайуу* – выставить главные призы
- салтанаттуу түрдө* – в торжественной обстановке
- тойдон кийин* – после тоя
- чанач* – кожаный сосуд для кумыса
- үлүштөн ооз тийгиле* – попробуйте еды с праздничного стола
- үлүштөш* – сотрапезник
- жардам беришкен* – здесь: помогали, поддерживали друг-друга

13. “Жайлоо”, “Жаратылыш” деген темада жалаң “ж” тамгасы менен башталган сөздөр аркылуу ангеми түзүүгө аракеттенгиле.

Пайдаланылуучу сөздөр:

1. Зат атооч: Жапар, Жыпар, Жанара, Жамила, Женя, Жора, жайлоо, жол, жар, жылан, жамгыр, жылкы, жаздык, жууркан, жуурат, жарма, жемиш, жаңгак, жүзүм, жумуртка ж.б.

2. Этиш: жөнөдүк, жаады, жашындык, жайлады, жолукту, жанчты, жеттик, жедик, жазданып, жамынып, жаттык, жуттук, жыргадык ж.б.

3. Калган сөз түркүмдөрү: жайлагандан, жалпы, жылуу, жыргал, кеч, эрте ж.б.

ЖАЙЛООДО

Жайында Жыпарлар жайлоодо. Жапар, Жанара, Жамила, Женя, Жора жайлоого жөнөдүк. Жолдо жамгыр жаады. Жамгырдан жарга жашындык. Жамгыр жайлагандан жайлады. Жагымдуу жаандан жыргадык. Жолдон жылан жолукту. Жора жыланды жанчты. Жайлоого жеттик. Жыпардыкынан жуурат (тартылбаган койдун сүтүнөн жасалган айран) жуттук. Жемиштерди жедик. Жумшак жаздык жазданып, жылуу жууркан жамынып жаттык. Жайкысын жайлоо жыргал!

§ 4. СТИЛЬ ЖАНА СТИЛИСТИКА

Стиль деп белгилүү шартка же максатка ылайык сөздөрдүн оозеки же жазма формада адабий тилдик нормада колдонулуу өзгөчөлүктөрүн айтабыз. Ал эми тил илиминин тилдин стилдик жиктелүүсүн жана анын тилдик каражаттарын изилдөөчү бир тармагы *стилистика* деп аталат.

Стиль – это совокупность приемов использования средств общенародного языка для выражения тех или иных идей, мыслей в различных условиях речевой практики – в быту, в официально-деловой, научной сферах и т.д.

Разновидности литературного языка, обслуживающие разные стороны общественной жизни, называются *стилями* литературного языка.

Наука, которая изучает стили, называется *стилистикой*.

КЕПТИН СТИЛДЕРИ

Коомдук турмуштун ар кандай тармактарында белгилүү бир максатка ылайык колдонулушу менен кеп бир нече стилге ажырайт. Көркөм чыгармалар окурмандарды коммуникативдик жана эстетикалык табитке тарби-

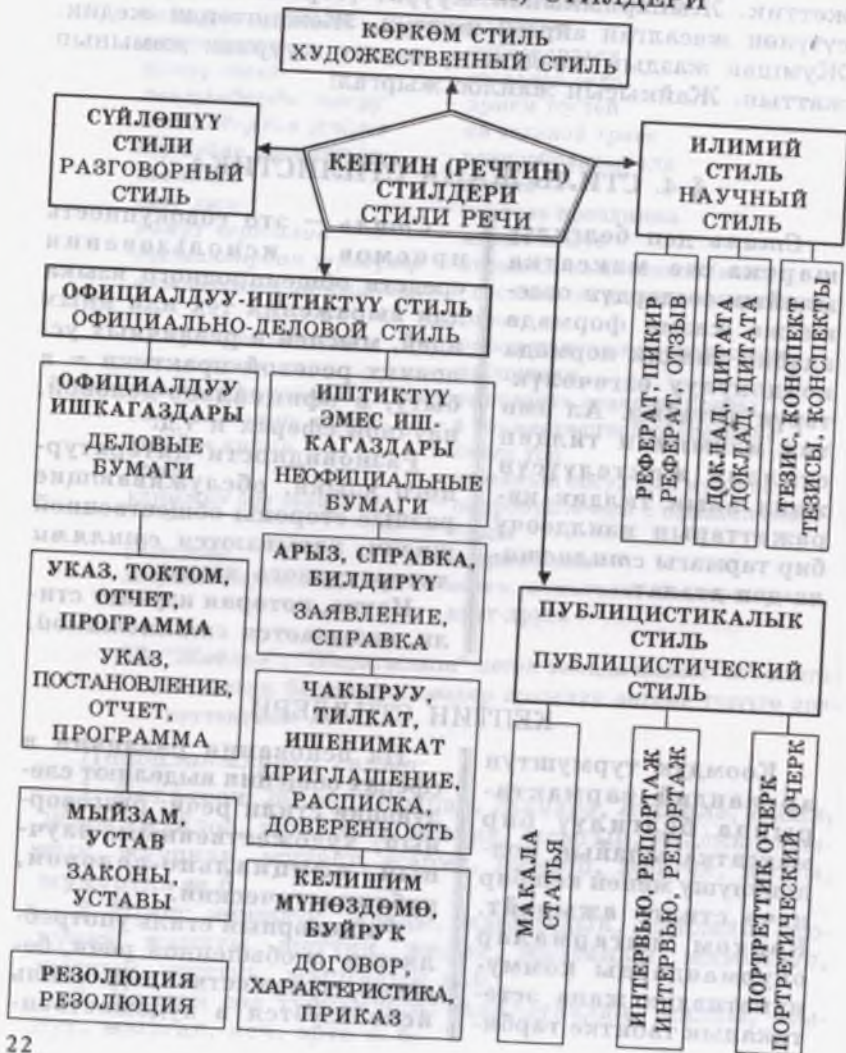
На основании различий в сферах общения выделяют следующие стили речи: разговорный, художественный, научный, официально-деловой, публицистический.

Разговорный стиль употребляется в обыденной речи, беседах, художественный стиль используется в художествен-

ялайт. Публицистикалык чыгармалар таасир берүүчүлүк мүнөздө жазылат. Ишкагаздары жана илимий эмгектер маалымдоо, кабарлоо, билдирүү милдеттерди өтөйт.

ных произведений, научных – в научных трудах, учебниках, докладах и т.д.

КЕПТИН (РЕЧТИН) СТИЛДЕРИ

СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ

Сүйлөшүү стили адамдын күндөлүк турмушунда өз ара пикир алышуу үчүн колдонулат да, көбүнчө диалогдук жагдайлык кырдаалда ишке ашырылат. Сүйлөшүү стилине мүнөздүү белгилер: интонация, элестүүлүк (ымдоо-жамдоо, жаңсоо), эмоциялуулук (кубануу, өкүнүү, чочуп кетүү, шаттануу).

Разговорный стиль обычно используется в непринужденных беседах со знакомыми людьми, в неофициальной обстановке, в повседневной жизни. Высказывание бывает непринужденным, живым, свободным в выборе слов и выражений.

Мисалы: Ой-ий, сонун экен!

Жарыктык, аба-ырайын карачы.

Бирде нөшөрлөп жаан, бирде жаркыраган күн.

Анчейин деле жылуу эмес.

Например: Как прекрасен этот мир!

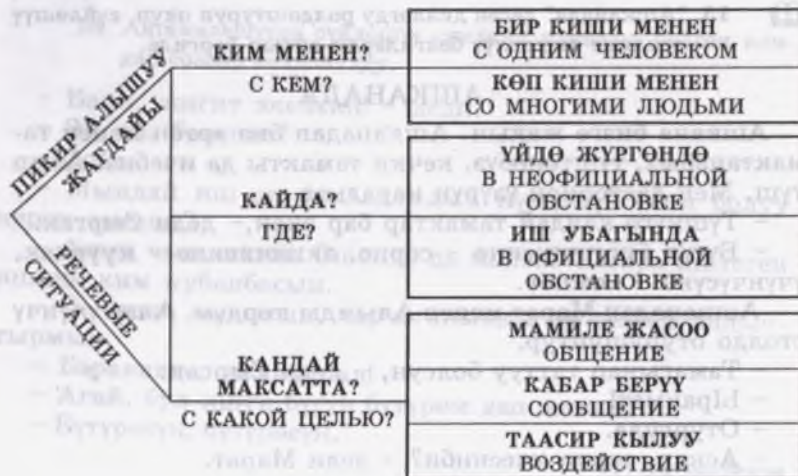
Ну и погода сегодня!

То дождь, то солнце.

Да и не очень тепло.

Пикир алмашуунун коммуникативдик байланышуу жолдорун схема түрүндө бербиз.

Признаки речевой ситуации представлены в виде схемы.

Сүйлөшүү стилинде күнүмдүк тиричиликтеги карапайым сөздөр, макал, ылакаптар, фразеологизмдер, диалектизмдер, вульгаризмдер кеңири колдонулат. Синтаксистик түзүлүшү жагынан сүйлөшүү стилин жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрү (жалаң, жайылма, атама, кемтик сүйлөмдөр), катарма, киринди, сырдык сөздөр тейлейт.

В разговорном стиле широко используются бытовые слова, пословицы и поговорки, фразеологизмы, диалектизмы, вульгаризмы. По синтаксическому строению разговорная речь может состоять из простых предложений (распространенные и нераспространенные, назывные и безличные), обращений, вводных слов и междометий.

14. Төмөнкү макалдарды окуп, мазмунун чечмелеп бергиле.

Макалдарды билип алгыла.

1. Адам эли менен,
Каз-өрдөк көлү менен.
2. Эл эмгегин жер жебейт.
3. Ай күн менен жакшы,
Эр эл менен жакшы.
4. Атажуртун – алтын бешик.
5. Ата – мекен, эне – нур.

15. “Ашканада” деген диалогду ролдоштуруп окуп, сүйлөшүү стилине тиешелүү белгилерди айтып бергиле.

АШКАНАДА

Ашкана бизге жакын. Ашканадан биз эртең менен тамактанарбыз, түштөнөбүз, кечки тамакты да ичербиз. Азыр түш. Мен дасторкон үзүрүн карадым.

– Түшкүгө кандай тамактар бар экен, – деди Сыргак.
– Бүгүн биринчисине – сорпо, экинчисине – куурдак, үчүнчүсүнө – компот.

Ашканадан Марат менен Алымды көрдүм. Алар үчүнчү столдо отурушуптур.

- Тамагыңар таттуу болсун, – деди Сыргак.
– Ыракмат!
– Отургула.
– Аскар, сорпо ичесинби? – деди Марат.

- Ооба, ичем.
– Мен сорпону жакшы көрбөйм, – деди Алым.
– А эмнеге? Эртең менен сен куурулган жумуртка жебей койдун эле, эми сорпо ичкиң келбей турабы?
– Бүгүн менин табитим жок.
– Анда өзүн бил.
– Кызык, бүгүн кечкисин эмне тамак болор экен? – деди Сыргак.
– Күрүч же каракүрүч болор.
– А балким, сосиска менен манту болуп калсачы?
– Анда мантусун жейбиз да.
– Биз үчүнчүсүнө эмне ичербиз?
– Айран, чай же какао.
– Түшкү тамак абдан даамдуу болду. Биздин ашкана дайыма тамакты жакшы даярдайт.
– Ооба, ырас айтасын, жакшы даярдайт.

● ашкана	– столовая
дасторкон үзүрү	– меню
сорпо	– суп
куурулган жумуртка	– яичница
табит	– аппетит
тамагыңар таттуу болсун	– приятного аппетита
күрүч	– рис
каракүрүч	– гречка
даамдуу	– вкусный
түшкү тамак	– обед

16. Ангемелешүүдө сүйлөшүү стилине мүнөздүү болгон кандай сөздөр колдонулду.

- Бали, жигит экенсиң! – деди.
– Ээ, сиз белениз?
– Ооба.
– Мындай иш ар бир адамдын күндөлүк иши болуу керек эмеспи?
– Анын чын, иним. Ошондо да майын чыгара иштеген ишиңе ким кубанбасын.
– О, ишке кызыгып, чарчаганымды да сезбей калыптырмын.
– Баракелде, эс алып ал!
– Агай, бул ишти бүгүн бүтүрөм деп жатам.
– Бүтүрөсүн, бүтүрөсүн.

Т. Сыдыкбеков

17. “Телефондо сүйлөшүү” деген темада эки окуучунун диалогун жазгыла. Андагы негизги ой сүйлөшүү стилине мүнөздүү болдубу же жокпу, ушуга көңүл бургула.

18. Көркөм окугула. Функционалдык стилдин кайсы түрүнө кирет, аныктагыла.

ЖЕТӨГҮЗ

Карагайлуу кара асканын алдында,
Жети бөлөк жети тоонун жанында
Ажыдаардай атырылып Жетөгүз,
Агып жатат жарды уратып каарына.

Таштар тарс-тарс, калдыр-кулдур куланып,
Бууракандап көбүктөнүп бууланып,
Эр турмуштун агымындай шаркырап,
Ок жыландай оюн салып буралып.

А. Осмонов

19. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүнөрдү орус тилинде айтып бергиле. Сөз түркүмдөрүнө ажыраткыла.

ЖЕТӨГҮЗ КУРОРТУ

Жетөгүз курорту Каракол шаарынан 28 км алыстыкта жайгашып, анын түштүк-батыш тарабында орун алган. Ысыккөлдүн жээгинен 25 км, Бишкектен 411 км алыстыкта турат. Курорттун түндүк жагы Кызылжар аскалары менен тосулган. Мында минералдуу ысык булактар бар. Курорт ар түрдүү ооруларды – нерв, муун, тери ооруларын дарылайт. Жетөгүздүн жайы салкын, кышы анчалык суук эмес, жери сулуу, карагайлуу, кооз жер. Бул курорт – республикабыздын көркү.

● түштүк батыш	–	юго-запад
орун алган	–	расположен
алыс	–	далеко
алыстыкта	–	вдалеке
түндүк жагы	–	северная сторона
булак	–	родник
булактар	–	родники
ар түрлүү оорулар	–	разные болезни
көркө	–	красота
республикабыздын көркү	–	здесь: гордость республики

! Эсинерге туткула.

Түндүк жагы Кызылжар аскалары менен тосулган, минералдуу ысык булактар, ар түрдүү ооруларды дарылайт. Жайы салкын, кышы суук эмес, кооз жер.

Силер Кыргыз Республикасында дагы кандай курортторду билесинер, атын атап бергиле?

§ 5. КӨРКӨМ СТИЛЬ (ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СТИЛЬ)

Көркөм стиль образдуулук, эмоциялдуулук, экспрессиялуулук касиеттерге ээ экендиги жана көркөм чыгармаларга мүнөздүү болушу менен функционалдык стилдердин ичинде өзгөчө мааниге ээ.

Көркөм чыгармаларга кирген ыр, аңгеме, поэма, повесть, романдарды жазганда көркөм стиль пайдаланылат. Анын максаты – окуучуларга жана угуучуларга таасир кылуу. Ал үчүн акын-жазуучулар белгилүү бир образды сөз аркылуу сүрөттөп, диалектизм, архаизм, неологизм, идиома, эпитет, макал-ылакап жана фразеологизмдерди кеңири колдонушат.

Мисалы: Дүйнөдө бир чырак бар дайым күйгөн. Майы жок, билеги жок илгертеден (*Күн*).

Художественный стиль используется в художественных произведениях. Его задача – нарисовать живую картину, изобразить предмет или события, передать читателю чувства (эмоции) автора.

Высказывание обычно бывает конкретным, образным, наглядно представляемым, эмоциональным.

К характерным языковым средствам относятся слова с конкретным значением; слова в переносном значении; эмоционально-оценочные слова; слова со значением сравнения, сопоставления; предложения вопросительные, восклицательные, предложения с однородными членами; фразеологизмы, пословицы, поговорки, эпитеты и т.д.

Например: Раннее солнце выкатывалось из-за гор, оповещая мир о себе ликующим, разливающимся вполне за ревом весеннего восхода.

□ 20. Текстти көркөм окугула. Мазмунун кыргыз тилинде айтып бергиле. Текст кайсы стилге таандык экенин аныктагыла.

– Бросай! Бросай мешок! – крикнула она. Но Данияр почему-то не бросал мешок, хотя давно можно было свалить его боком с трапа в сторону, чтобы он не сбил идущих сзади. Услышав голос (үмүн) Джамили, он рванулся, выпрямил ногу, сделал еще шаг, и снова его заметало.

– Да бросай же ты, сукин сын! – заорал приемщик.

– Бросай! – закричали люди.

Данияр и на этот раз выстоял.

– Нет, он не бросит! – убежденно прошептал кто-то.

И, кажется, все – и те, что шли следом по трапу, и те, что стояли внизу, поняли, что он не бросит, пока сам не свалится вместе с ним. Наступила мертвая тишина. За стеной, снаружи, отрывисто свистнул паровоз.

Ч. Айтматов

- крикнула – кыйкырып жиберди
- рванулся – илгери умтулду
- и снова его заметало – дагы кетенчиктеп тенседе берди
- сукин сын – иттин баласы
- нет, он не бросит – жок, ал таштабайт
- мертвая тишина – здесь: үн жок унчукпай калышты

□ 21. Текстти окугула, ал стилдин кайсы түрүнө кирерин аныктагыла, көркөм стиль жөнүндө эмне билесинер айтып бергиле. Текстти которгула.

КЫЗЫЛ АЛМА

Анара жалгыз аяк жол менен улам бир бакка чуркап баратканын көрүп, Исабеков кызын чакырды.

– Сен кайда?

– Бакка. Алмага чыгайынчы.

Бир аздан кийин Анара жүгүрүп келип, атасын мойнунан кучактады да, колуна чоң кызыл алманы кармап келди.

– Алма таап алдыңбы?

– Ооба, жалбырактардын арасына бекинип алыптыр. Мен карап турсам, тим эле фонардай болуп күйүп туруптур. Бул – эң акыркы, эң таттуу алма. Бүт бак ичинде башка бир да алма жок экен. Карачы, кооз ээ, жытычы, жыты! Тим эле күндөй!

– Ооба, кооз экен, бу кышкы апорт тура. Жайы менен бул алма сени күткөн да. Ошол үчүн башкалардан бекинип калган. Мына, эми сен таап алдың. Бул алманы ким жесе, ошол бактылуу болот.

Атасы алманы сүртүп тазалады да, кызына сунду.

– Ме, жейгой.

– Билесинби, ата, мен бакка укмуштай чыгам. Алма бактар чоң, бийик, бутактары жоон, чыкканга эң сонун. А тиги өрүкчү, жаман, тикендери майда, бутактары эң көп.

– Сен жакшы бактарга чыккын, – деп атасы аргасыздан күлдү.

– Ата, сен ушундай алма таптың беле? – деп сурады Анара.

Атасы болсо, башка бир кызыл алманы эстеп, бул эки окуяга таң калып отурду. Ал да бир кезде дал ушундай болгон кооз кызыл алма таап алган. Ушул эле бактан болуу керек, ооба, ушул бактан, бирок тетиги дөбөдөн түшө бериш жерден тапкан болчу.

Ч. Айтматов

- жалгыз аяк жол – тропинка
- алмага чыгайынчы – залезу-ка на яблоню
- бекинип алыптыр – здесь: спрятался
- тим эле күндөй – словно солнце
- жытычы – а запах-то
- ким жесе – кто съест
- ошол бактылуу болот – тот будет счастливым
- тикендери – его колючки
- майда – мелкие
- аргасыздан күлдү – поневоле смеялся
- таң калып – удивляясь
- түшө бериш жерден – при спуске
- тапкан болчу – нашел

□ 22. Аалам жана жаратылыш кубулуштары жөнүндөгү табышмактарды көркөм окугула. Алардын жообун таап, эмнеге салыштырылып жатканын айтып бергиле. Жаттап алгыла.

1. Күр-шар. Күр-шар.
Киргилденген ким бар?
Түнкү тынчтыкты бузуп
Тим эле боздогондой нар.

2. Кышында каймактап калат,
Жазында алчактап агат,
Бульдозердой үнү бар,
Муну балдар ким табат?

(с...)

(с...)

3. Өзү ток, көлөкөсү жок. (к...л)
 4. Жай болгондо көбөйүп,
 Кыш болгондо азаят. (с...)

- аалам – вселенная
- жаратылыш – природа
- кубулуштар – явления

23. Ырды окугула, жаттагыла. Сүрөттөрдүн жана ырлардын негизинде чакан аңгеме түзгүлө. Түзүлгөн аңгемелерде оозеки сүйлөшүү стилине таандык болгон сөздөрдү белгилеп көрсөткүлө.

1. Кар кетти, мен келдим,
 Жер бети эрмегим.
 Күн ысып, иш кызып,
 Кубандым, тердедим.
2. Май кетти, жай келди
 Маныздуу ай келди.
 Баш алып арпалар,
 Буудайлар теңселди.
3. Алтын күз, атым күз,
 Дан толгон талаа түз.
 Жыйналсын эгиндер,
 Жумшалсын бардык күч.
4. Ак куудай карым бар,
 Сүйүшөт жаш балдар.
 Белегим баарына
 Лыжалар, чаналар.

Муса Жангазиев

! Билип алгыла.

Күз	– Осень
аяк оона	– сентябрь
тогуздун айы	– октябрь
жетинин айы	– ноябрь
Кыш	– Зима
бештин айы	– декабрь
үчтүн айы	– январь
бирдин айы	– февраль
Жаз (көктөм)	– Весна
жалган куран	– март
чын куран	– апрель
бугу	– май
Жай	– Лето
кулжа	– июнь
теке	– июль
баш оона	– август

Здесь половина наименований месяцев приурочена к названиям животных: куран – самец косули (в современном кыргызском языке слово устаревшее); бугу – самец оленя или марал; теке – козел; оона (оно) в монгольском языке означает самец косули, сайги, антилопы; кулжа – взрослый горный баран (самец).

Все они связаны с наименованиями диких животных, например, в алтайском языке куран ай или сыгын айы (месяц марала) – октябрь; кочкор ай (месяц барана) – январь; в хакасском – көпүк айы (месяц медведя) – февраль; хаскар айы (месяц барана) – май и т. д.

У кыргызов издревле было принято летоисчисление по двенадцатилетнему животному циклу:

чычкан	– мышь
уй	– корова
барс	– тигр
коён	– заяц
улуу (ажыдаар)	– дракон
жылан	– змея
жылкы	– лошадь
маймыл (мечин)	– обезьяна
тоок	– курица
ит	– собака
донуз	– кабан

24. Текстти окуп, орус жана кыргыз тилинде сөздүктүн жардамы менен аңгемелеп бергиле.

УЛУУ СӨЗ ЗЕРГЕРИ – ЖУСУП БАЛАСАГЫН

Жусуп Баласагын (же Баласагындык Жусуп) – XI кылымда жашаган улуу акын, философ, илимпоз, адамдын жан-дүйнөсү менен коомдук турмушту билген акылман, түрк сөзүнүн улуу устаты. Ал азыркы Чүй районунун аймагындагы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Бурана эстелиги турган жерде бир кезде Кара хандар ордо кылып турган Баласагын шаарында болжол менен 1015–1018-жылдардын аралыгында туулган.

Анын атын чыгарган даңктуу дастаны “Кутадгу билигин” (“Кут даарытар илим”) кара сөз түрүндө жазылган кириш сөзүндө Баласагын шаарында туулгандыгы, дастанын Кашкарда жазып бүтүп, Табгач ханга (Кашкар ханы) тартуулагандыгы, ушул эмгеги үчүн “хасхажиб” деген наамга ээ болгондугу кабарланат. Автордун өмүр-баянына байланыштуу өзү тарабынан берилген бар болгон маалымат ушул гана. Кайсы уруудан чыккан? Кайсы уруунун тилинде жазган? Бул жөнүндө автор эч кандай

кабар калтырган эмес. Анын өмүрү тууралуу башка маалыматтар да азырынча жок. Түрк элдери үчүн бул дастан славян элдериндеги “Игордун кошууну жөнүндө сөз” сыяктуу эле зор мааниге ээ.

Чыгарманын курулушу (структурасы) да өзгөчө. Төрт кейипкердин аңгемеси түрүндө жазылган дастандан эл оозунан айтыла келген макал-ылакаптар, учкул сөздөр арбын кездешет. Дегеле “Кут даарытар илим” – маданий-рухий казынабыздын, көркөм адабиятыбыздын көч башы деп айтарлык баалуу дүйнө.

Жусуп Баласагындын бул көөнөрбөс мурасын азыркы күндө кыргыздын М. Тойбаев, Т. Козубеков сыяктуу инсандары которуп, өзүнчө китеп кылып чыгарышты.

§ 6. ИЛИМИЙ (НАУЧНЫЙ) СТИЛЬ

Илимий стилге илим жана техника тармагында жазылган монографиялар, справочник-энциклопедиялар, өндүрүштүк-техникалык адабияттар, окуу китептери, рефераттар, гезит-журналдарга басылып чыккан илимий макалалар ж.б. кирет.

Азыркы учурда ал философия, коом таануу, тарых, астрономия, химия, этика, психология, биология, эне тили, адабият ж.б. илимдин ар кандай тармактары боюнча өнүгүүдө.

Илимий стилдин милдети теориялык мааниге ээ маалыматтарды билдирүү, кубулуштардын себебин түшүндүрүү болуп саналат.

Научный стиль речи используется в научных трудах, учебниках, выступлениях на научных темы (лекциях, докладах).

Задача речи – сообщить сведения, имеющие теоретическое значение, объяснить причины явлений.

Высказывание обычно бывает обобщенным (в нем раскрываются понятия; говорится, например, не об одной какой-либо березе, а об этой породе деревьев), точным, доказательным, не эмоциональным.

К характерным языковым средствам относятся книжные слова, научные термины. В каждой отрасли науки применяются специальные термины.

Например: В крупинках хлорофилла содержится крахмал, который продолжает расти в точках соприкосновения с хлорофиллом. Мы легко можем до-

Ар бир илим тармагында өзүнө таандык атайын терминдер колдонулат.

казать, что это образование крахмала находится в связи с разложением углекислоты, что оно является ее результатом.

25. Өзүнөр каалаган илимий эмгектерден, гезиттерден илимий стилге тиешелүү сөздөрдү көчүрүп келгиле.

26. Ырды жаттап алгыла.

Симфония канат какты,
Ак чекеси бырышсыз,
Таң сөгүлдү.
Акын торгой тилинен
Күү төгүлдү...
Жүрөгүнөн торгойдун
Симфония дирилдеди...
Ультракыска толкун менен
Учту, учту бириндеди...

Аба жутуп торгойжан
Жалгыз дандай,
Ал абаны айлантты
Ырга кандай?
... Тешип өтүп абаны
Күүлөр акты.
Симфония жүрөктө –
Канат какты...
Ушунча күү торгойго
Кантип батты?

Т. Кожомбердиев

27. Кыргыз элинин музыкалык аспабы – комузду сүрөттөө үчүн кептин кайсы стили пайдаланылган. Айтып бергиле.

КОМУЗ

Ар бир калктын көркөм маданиятында сыймыктана турган улуу ата мурастары болот. Кыргыз калкынын эмгегине энчилеш, тилегине ортоктош музыкалык аспаптарынын бири – үч кылдуу комуз. Элдик уламаларга караганда ал кыргыз калкы жарык дүйнөгө жаралганда кошо жаралыптыр. Ушундан улам боордош элдерде «кыргыз десе комузду, комуз десе кыргызды билебиз» деген сөз айтылып калыптыр.

Анын энчисине карыбас жаштык, өлбөс өмүр, таңшыган чечендик, жүрөк кытыгылаган укмуштуу кереметтик тийген. Кыргыз элинин ар бир шайыры (ырчысы, акыны, жомокчусу) өзүнүн чыгармачылык күчүн, жүрөк дилин комуздун коштоосу менен жеткирген.

Б. Алагушев

- көркөм маданиятында – в художественной культуре
- ата мурастары – наследие отцов
- дүйнөгө жаралганда – с появлением на свет
- кошо жаралыптыр – появился вместе
- кыргыз десе комузду, – говоря кыргыз – подразумеваем комуз, говоря комуз – подразумеваем кыргыз
- билебиз – творческую силу
- чыгармачылык күчүн – душу (сердце)
- жүрөк дилин – в сопровождении комузы
- комуздун коштоосу менен

28. Текстти окуп, мазмунун айтып бергиле.

КЫЗКҮЙӨӨ

Боом жолундагы Кызкүйөө деген эки булактын тарыхы мындай экен.

Тоң тарапта бир байдын ашкан сулуу кызын бир кедей жылкычы сүйүп калат. Кызды алайын десе калынын төлөөгө кудурети келбейт, калынын төлөгөн күндө да бай ага бермек эмес. Жылкычы жигит ары ойлоп, бери ойлоп, кызды алып качууну эп көрөт. Кыз да макул болот. Жигит түндөн туруп, эки мыкты атты токуп, кызды ала качат. Чүй тарапта туугандары бар эле, ошол жакты карай бет алат. Ангыча ат дүбүртүн эл туюп калып, артынан куугун түшөт. Дал ушул эки асканын жанына келгенде, бирөө оң жаккы бетке, бирөө сол жаккы бетке качат. Тигилер кармап алышат да, экөөнү эки жерге өлтүрүп салышат. Сүйүүнүн айынан курман болгон эки бечаранын күнөөсүз канынан эки булак суу агып, ал Кызкүйөө аталып калган экен.

А. Осмонов

- кыз-күйөө – жених и невеста
- Боом жолундагы – на Боомской дороге
- Тоң тарапта – на Тонской стороне
- калың – выкуп за невесту
- кудурет – сила, мощь
- томоёк – бедняк
- эп көрөт – здесь: решает
- токуп – оседлав
- жакты карай – в ту сторону
- бет алуу – направиться
- туюп калып – учуяв
- бечара – бедняга
- күнөөсүз – безвинный
- дал ушул – именно это

? 29. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. О чем рассказывается в этом тексте?
2. Почему джигит не мог жениться на девушке?
3. К какому решению пришел джигит?
4. В какую сторону направились молодые?
5. Что произошло потом?

30. Суроо бергенге үйрөнөлү. Суроонорду жообу менен дептеринерге жазып, мазмунун айтып бергиле.

- ...?
- Боом капчыгайындагы эки булак.
- ...?
- Боом капчыгайындагы эки булак Кызкүйөө деп аталат.
- ...?
- Байдын сулуу кызын жылкычы сүйүп калат.
- ...?
- Кызга үйлөнүүгө жигиттин кудурети келбеди.
- ...?
- Бай кызды ал жигитке бермек эмес.
- ...?
- Кыз-жигит ойлонуп, качып кетүүнү чечишти.
- ...?
- Ал экөө Чүй тарапка качып жөнөшөт.
- ...?
- Артынан куугун түшөт.
-?
- Куугун эки асканын жанынан жетет.
- ...?
- Бири он, бири сол тарапка качат.
- ...?
- Бирок колго түшүшөт. Экөөнү тең мыкаачылар өлтүрүп эки асканын эки жагына таштайт.
- ...?
- Күнөөсүз кыз-жигиттин канынан эки булак аккан дешет.
- ...?
- Кыз менен жигиттин эстелиги катары Кызкүйөө деп аталып калыптыр.

31. Төмөнкү этиш сөздөрдү катыштырып текст түзгүлө. Ага тема койгула.

Сүйүп калат экен, таба албай, кенешет, макул болот, куугун түшөт, бет алат, качат, жанына келгенде, таштайт, аталып калыптыр.

32. Кыргыздын дагы кандай уламыштарын билесинер, билгенинерди дептеринерге жазып келгиле.

§ 7. ОФИЦИАЛДУУ-ИШТИКТҮҮ (ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОЙ) СТИЛЬ

Официалдуу-иштиктүү стиль — кызматка, административдик-башкаруу иштерине, укуктук мамилелерге тиешелүү документтердин даярдалышында колдонула турган стиль. Мында нукура закон маанисиндеги документтер (закон, указ, устав, граждандык жана кылмыштык актылар), административдик-концелярдык документтер (акт, буйрук, кулактандыруу, өмүрбаян, ишенимкат, тилкат, арыз, мүнөздөмө) жана дипломатиялык мамилелерге тиешелүү документтер (комюнике, конвенция, келишим, нота) жазылат.

Официалдуу-иштиктүү стилдин негизги максаты — кызыкчылыгы бар тараптардын (мамлекеттердин, мекемелердин, уюмдардын, бийлик органдарынын, калктын ж.б.) иш-аракеттерине, укуктарына байланышкан маселелерин жөнгө салуу, алар-

Деловой стиль речи используется в различных деловых бумагах (объявлениях, заявлениях, расписках, справках, отчетах и др.) инструкциях, законодательных документах.

Задача этого стиля речи — сообщить точные сведения, имеющие практическое значение, дать правильные рекомендации, указания.

Высказывание обычно бывает официальным, точным, бесстрастным (лишенным эмоций).

К характерным языковым средствам относятся: книжные, официальные слова и выражения.

Например: Стороны берут на себя обязательства обеспечивать развитие и укрепление российско-кыргызского взаимопо-

дын өз ара макулдашуулары, уюшкандыгын, биримдигин ырааттуулукка келтирүү.

нимания, сотрудничества и расширения всесторонних контактов.

Мисалы:

ЧАКЫРУУ БЕЛЕТИ

Урматтуу Майрамкан Абылкасымовна!

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен кыргыз элинин чыгаан коомдук-саясий ишмери Шабдан баатырдын 160 жылдык юбилейине даярдык көрүү жана өткөзүү боюнча уюштуруу комитети түзүлгөн.

Уюштуруу комитети Сизди 1999-жылы 3-апрель күнү саат 11ден 14кө чейин Т. Абдымомунов атындагы Кыргыз мамлекеттик академиялык драма театрында Шабдан баатырдын мааракесин өткөрүүгө каражат топтоого багытталган телемарафонго катышууга чакырат.

Каражатты төмөндөгү эсеп-кысапка которууга болот:

Бишкек шаары, ТОЛУБАЙ БАНКЫ,
э/к 20020013618, банктын коду 330103328,
«Шабдан Баатыр» Эл аралык фондусу.

Маалымат алуу телефондору: 22-69-10
22-83-91
66-26-28

33. Окугула. Которгула. Чакыруу белеттери кандайча жазыларын байкагыла. Өзүнөр бир нече чакыруу белеттерин кыргыз тилинде жазып машыккыла.

Уважаемый(ая)

Приглашаем Вас на мероприятия, посвященные 200-летию юбилею гения русской словесности А.С. Пушкина 5 июля 1999 г.

Юбилейный вечер, посвященный 200-летию со дня рождения А.С. Пушкина, состоится в Кыргызском государственном академическом театре оперы и балета им. А. Малдыбаева 5.07.99 в 17⁰⁰.

ПРОГРАММА

1. Открытие. Театрализованное представление мастеров искусства Кыргызской Республики (художественный руководитель – Н. Асанбеков).
2. Сольный концерт народного артиста СССР А. Днишева 7 июня 1999 г.
3. В 15⁰⁰ открытие памятника А.С. Пушкину.

(Центральный корпус Кыргызско-Российского Славянского университета)

34. Ишенимкаттын кандайча жазыларына көңүл бургула. Аны туура жазууга үйрөнгүлө.

ИШЕНИМКАТ

Мен, Абыканова Айгүл, 1999-жылдын сентябрь айындагы мага тиешелүү 120 (бир жүз жыйырма) сом айлык акымды кассадан алууну синдим Абыканова Гүлмирага ишенемин.

3.10.1999-ж.

(колу)

(Мектептин
мөүрү)

Абыканова Айгүлдүн колун
күбөлөндүрөмүн.

3.10.1999-ж.

Мектептин директору

(колу)

35. Өзүнөрдүн өмүрбаянынарды кыргызча жазып келгиле.

36. Текстти окуп, которгула, мазмунун кыргыз тилинде айтып бергиле.

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ

Калыгул Ысыккөлдүн күнгөй тарабындагы Карой деген жерде оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Анын көпчүлүк өмүрү Ысыккөл, Тениртоо, Чүй, Таласта өткөн экен. Ал мансап күтпөгөн. Кыргыздын уруу башкаруучулары Калыгулга келишип, акыл-кенеш сурап турушкан.

Калыгул дүйнөдөн кайтканда жалпы эл аза күтүп, аны өзү туулуп өскөн жерине – Каройго (Чолпоната) коюшкан. Акындын эстелигинде:

(1785–1855-ж.)

Жакшы болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Ырыс алды ынтымак,
Ынтымагың жок болсо,
Алдындан таяр алтын так, –

деп жазылган. Бул акыл-насыят сөздөр мындан бир жарым кылым мурда айтылган.

«Мурас»

• <i>күнгөй тарабындагы оокаттуу</i>	– на северной стороне
<i>көпчүлүк өмүрү</i>	– зажиточный
<i>мансап кутлөгөн</i>	– большая часть жизни
<i>кыргыздын уруу башкаруучулары</i>	– богатство не самоцель
<i>акыл-кеңеш сурап турушкан</i>	– главы кыргызских племен
<i>дүйнөдөн кайтканда туулуп-өскөн жерине коюшкан</i>	– обращались за советом
<i>акындын эстелигинде</i>	– когда скончался
<i>акыл-насыят сөздөр бир жарым кылым мурда айтылган</i>	– похоронили, где он родился
	– на могиле акына
	– назидания
	– было сказано полтора века назад

- ?
1. Калыгул ким болгон?
 2. Ал кайда туулган?
 3. Кимдер Калыгулга кенешкен?
 4. Калыгул элди эмнеге үндөгөн?
 5. Акыл-насыят сөздөр деп кандай сөздөрдү түшүнөсүң?
 6. Дагы кандай акылман акындарды билесинер?

■ 37. Калыгулдун “Ысыккөл жөнүндө” айтканын көркөм окугула. “к”, “и” тыбыштарын так айтууга аракеттенгиле. Интонацияга көңүл бургула.

Күнгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак.

Аягынан агып чыкпайт бир булак!
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик.
Суу сайын нарын табак эти бар.
Ысыккөл – бейиштин бир эшигидир!
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Жай болуп каткалаң ысыгы жок.
Ат жеткен жерде
Мындан артык кызыгы жок...
Мактанып жер жетеби?
Адам мындан кетерби?!
Ысыккөлдөн чыкпагыла, балдар!..

§ 8. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК (ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЙ) СТИЛЬ

Публицистикалык стилдин үлгүлөрүнө маданий-массалык, коомдук-саясий темада жазылган гезит-журналдык макалалар, радио жана телекабарлар, өкмөт жетекчилеринин сүйлөгөн сөздөрү, үгүт-насаат мүнөздөгү лекциялар, билдируүүлөр, очерктер, фельетондор кирет.

Негизги милдети – коомдук-саясий, маданий, чарбалык ар кыл актуалдуу жанылыктарды элге жеткирүү, коомчулуктун көңүлүн буруу, ага таасир этүү. Публицистикалык стилде башка стилдерге мүнөздүү тилдик каражаттар кеңири колдонулгандыгы, көп жактуулугу, татаалдыгы менен айырмаланат.

Публицистический стиль используется в газетах, в передачах радио и телевидения, в выступлениях на собраниях и митингах.

Задача речи – сообщить информацию, имеющую общественно-политическое значение, воздействовать на массы, сформировать у людей правильное отношение к общественным делам.

Высказывание обычно бывает злободневным по тематике, ярким, страстным, призывным.

К характерным языковым приметам относятся: совмещение в одном тексте книжных и разговорных средств, сочетание стандартных и экспрессивных выражений, использование слов в переносном значении, так называемой «газетной образности», вопросительных и побудительных предложений.

Например: «Я, ты, он, она – вместе целая страна...». Так вот страна – это не только ты, я, он, она, наши папы, мамы, дедушки, бабушки, соседи, знакомые, но и те далекие от нашего дома люди, о которых мы узнаем из книг, газет, передач радио и телевидения.

38. Каттын эки варианты окуп салыштыргыла, айырмасын тапкыла.

«НУСКА» ДҮКӨНҮНҮН ДИРЕКТОРУНА

Сиздин дүкөндөн төмөнкү китептерди сатып алуунун мүмкүндүгү кандай экендигин билгизип коюңузду өтүнөм:

1. Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясынын 1-20-тому. Бишкек, «Шам» басмасы, 1998-ж.

2. С. Ибрагимов. «Кыргыз тили». 8-класс;

3. Ж. Мамытов. «Кыргыз тили». 7-класс. Бишкек, «Педагогика», 1999-ж. Баасы 80 с., т. II. 1999.

Осмонов Алмаз. Дареги: 720021. Бишкек ш. 21, Тыныстанов көчөсү, 37-үй, 1-кв.

Сиздин дүкөндөн төмөнкү китептерди келишим баада сатып алуунун мүмкүндүгү кандай экендигин билгизип коюңузду өтүнөм:

1. Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясы. 1-20 тому. Бишкек, «Шам» басмасы, 1998

2. С. Ибрагимов, Ж. Мамытов. «Кыргыз тили» 7-8-класс. Бишкек, «Педагогика», 1999-ж. Баасы 80 с., т. II.

Дареги: 720021. Тыныстанов көчөсү, 37-үй, 1-кв.

Урматтоо менен Осмонов А. Бишкек ш., 21, Тыныстанов көчөсү, 37-үй, 1-кв.

39. Катты окуп, маанисин түшүнгүлө, иштиктүү стилдин кайсы түрүнө кирет, байкагыла.

«... Кат жазуунун бизде өзүнчө салты боло турган. Келген каттарды окуп бериш жана жооп жазыш – ал менин милдетим. Катты окуй электе эле анда эмнелер жазылганын мен күн мурун билчүмүн, анткени алардын баары бирине-бири окшош болучу. Садык акем кат жазганда адегенде: «Амандык кат», – деп туруп анан: «Таластын атыр жыттуу, салкын абасында жапаган, жандан артык көрүүчү атам Жолчубай», – деп атамдан баштап, анан апамды, анан иштерман энемди, ушинтип баарыбызды

бир-бирден атап, жакын туугандарыбыздын аманчылыгын сурап, эң акырында: «жана да аялым Жамила аман-эсен турабы?» – деп Жамиланы бир ооз сурап койчу. Ата-эне, туугандар турганда аялын биринчи эскерип, катты анын наамына жазыш жалаң эле Садык үчүн эмес, эркекмин дегендердин баарына ыңгайсыз болгондуктан, бардык эле каттар ушундай жазылчу.

Ч. Айтматов

- өзүнчө салты – своеобразные традиции
- күн мурун – заранее
- атыр жыттуу – благоухающий
- салкын абасында – в прохладном воздухе
- тууган-туушкандарды – родственников
- эң акырында – в самом конце (в последнюю очередь)

40. Текстти окугула. Мааниси эмнеде экендигин түшүнүүгө аракеттенгиле.

«КААК-КААК»

Ошол эле күнү, ошол эле поезд менен каргалардын Бишкекке окууга кеткен үч баласы өз айылына келип түштү. Алар Бишкектеги жаны ачылган консерваториянын биринчи бүтүрүүчүлөрү эле. Үчөө тең чоң кубанычта келишти. Каргалар да тиги бакалар сыяктуу үч баласын салтанат менен тосуп алышты.

– Кана эми, азаматтар! Өнөрүнөрдү көрсөткүлө! – деди тургандар тигил үчөөнө. Биринчи карга чемоданын ачты да, скрипкасын ойнор баштады. Композитор Бетховендин «Ай сонатасын» созолонтту. Элиме, журтума жагайын деп ал ушунчалык жанталашып, берилип ойноду деңиз, бирок каргалар негедир тигини жактырбай отурушту.

– Ушу да музыкабы?

– Ушул үчүн беш жыл убара болбой эле койсо болмок экен, – дешти өз ара шыбырашып.

Ошентип биринчи каргага кол чабылган жок. Экинчиси болсо кол ойнотуп, шартылдата комуз чертип кирди. «Насыкат», «Маш ботой», «Камбаркан» деген чоң күүлөрдү кайрып, туугандардын бир черин жазайын деди, экинчи карга. Бирок да эч бири жактырбады. Ал түгүл, комуз чертилип бүткүчө бир далайы уктап да кетишти.

– Атакөрү, бекер эле чыгым болгон экенбиз, буларга, – дешти.

Үчүнчү карга болсо чемоданын да ачкан жок. Эки колун бейрөгүнө таяна калды да, үнүн каргылданганга «Каа-ак! Каак!» деп кайта-кайта какылдай берди.

Каргалар мына ушунда гана шатырата кол чаап, «бали-бали» деп кыйкырып киришти. Акыры тигил «какылдаганын» токтоткондо, аны кайрадан биске чакырышты...

– Азаматсың! – деди акырында карыя карга тигил жаш карганы бооруна кысып, – азаматсың уулум! Жогортон билим алып келип, эл керегине жарайт деген ушул!

К. Акматов

● ошол эле күнү	– в этот же день
айылына келип түштү	– приехали в свое село
жаңы ачылган	– недавно открывшаяся
биринчи бутуруучүлөрү	– первые выпускники
чоң кубанычта	– в большой радости
бакалар сыяктуу	– как лягушки
салтанат менен тосуп алышты	– торжественно встретили
өнөрүнөрдү көрсөткүлө	– покажите свое умение
созолонтту	– исполнил
элиме журтума жагайын деп	– желая понравиться своему народу
берилип ойноду	– старательно играл
жактырбай отурушту	– были недовольны
беш жыл убара болбой эле койсо болмок	– не нужно было попусту тратить 5 лет
кол ойноптун шартылдата	– резво заиграл
бир далайы уктап	– многие задремали
бекер эле чыгым болгон экенбиз	– зря потратились
чемоданын да ачкан жок	– даже не открыл свой чемодан
бейрөгүнө таяна калды	– поставил руки на пояс
үнүн каргылданганга какылдай берди	– хриплым голосом
шатырата кол чаап киришти	– закаркал
какылдатканын токтоткондо	– начали бурно аплодировать
кайрадан биске чакырышты	– когда перестал каркать
бооруна кысып	– снова вызывали на бис
жогортон билим алып	– обняв
эл керегине жарайт	– выучившись
	– станет полезен народу

41. Каргалардын үчүнчү баласы эмне үчүн көрүүчүлөргө жакты да, биринчи, экинчи балдар элге жакпай калгандыгын өз сөзүнөр менен айтып бергиле.

§ 9. ТЕКСТ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Текст деген термин латын тилинен алынып, токуу, өрүү, эшүү дегенди билдирет.

Текст – бул белгилүү бир темада аңгемелеп берүү;

- текстте айтуучунун (автордун) негизги ою ишке ашырылат;

- бардык көлөмдөгү текст белгилүү өлчөмдө бүткөн ойду берет.

Маанилик жана грамматикалык жагынан байланышып, бирдиктүү тема, идея аркылуу бир бүтүндүккө биригип, салыштырмалуу аяктаган ойду билдирген айтымдардын (высказывания) тобу текст деп аталат.

Текстке катышкан бул айтымдар орду-орду менен биринин артынан бири келүү менен, улам кийинки айтым жаңы ойду билдирип, маалыматтын өнүгүшүн көрсөтөт.

- Тексттин темасын жана идеясын ачып берүү үчүн анын аталышы коюлат;

- туура түзүлгөн тексттин башталышы (көзкаранды болбогон ойдун алгачкы бөлүгү), өнүгүшү жана аякталышы (жыйынтыгы) болот.

Текст с латинского (textus) – ткань, сплетение, соединение.

Текст – это высказывание на определенную тему;

- в тексте реализуется замысел (основная мысль) автора;

- текст любого размера – это относительно законченное высказывание.

Текст – это группа предложений, объединенных в целое единой темой и основной идеей, где предложения связаны друг с другом по смыслу и с помощью языковых средств и где в каждом следующем предложении содержатся новые сведения, обеспечивающие развитие мысли.

- К тексту можно подобрать заголовок, передающий тему или основную мысль высказывания;

- правильно оформленный текст обычно имеет начало и конец.

Тексттин мүнөзү боюнча түрлөрү (виды текста):

- а) баяндоо (повествование) мүнөзүндөгү текст;
- б) сүрөттөө (описание) мүнөзүндөгү текст;
- в) ой жүгүртүү (рассуждение) мүнөзүндөгү текст;
- г) чындыкты баалоо (оценка действительности) мүнөзүндөгү текст.

Тексттин мүнөздүү белгилери (существенные признаки текста):

- а) бөлүнүүчүлүк (членимость);
- б) маанилик бүтүндүгү (смысловая цельность);
- в) байланыштуулук (связность)

Тексттин түзүлүшү (структура текста):

- а) главалар (главы);
- б) параграфтар (параграфы);
- в) абзацтар (абзацы).

Мисалы: Мергенчилер тоодон эликтин кичинекей баласын алып келишти. Үйдөгүлөр ага сүт беришип, бага башташты. Адегенде сүттү жөндөп иче албай кыйналды. Бара-бара бөтөлкөгө куулган сүттү упчу менен сонун ичүү болду.

Например:

а) Из расплавленной искусственной смолы получают нити. Эти нити называют синтетическими волокнами. Многие такие волокна прочнее стали (*По Г. Ганейзеру, В. Парини*).

б) Недавно Московский зоопарк пополнился тремя носелами. Это индийские журавли. Их называют антигонами. Антигоны – огромные, красивые, голенастые птицы (*По И. Сосновскому*).

42. Окуп, тилинерди жатыктыргыла. Жаңылмач текст боло алабы? Ойлонуп көргүлө.

Жаңыл айтты жаңылмач
Жаңылмачты жан укпас.
Жалал айтты жаңылмач,
Жаңылмачты жан укпас.

43. Текстти окуп, ат койгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

Эки жолдош токойго барды. Бир убакта алар алды жагынан чоң аюунун келе жатканын көрө коюшту. Жолдоштордун бири бакка чыга качты да, жашынып калды.

Экинчиси качкан жок. Өлгөн кишиче шалак этип кулап кетти да, былк этпей жатып калды.

Аюу келип, аны бир аз жыттады. Анан басып кетти. Ошондо бактын башында отурган жолдошу түшүп келип:

– Аюу сенин кулагына эмне деди?

Экинчиси:

– Башына жамандык түшкөндө, ким жолдошун таштап кетсе, андай жолдоштун барынан жогу жакшы деп шыбырады, – деп жооп берди.

Л. Толстой

- алды жагынан – навстречу
- бакка чыга качты – залез на дерево
- өлгөн кишиче – как-будто мертвый
- былк этпей – не дрогнув
- бир аз жыттады – немного понюхал
- бактын башында – на верхушке дерева
- башыңа жамандык түшкөндө – когда окажешься в беде
- андай жолдоштун барынан жогу жакшы – лучше не иметь такого друга

44. Жолдошунардын башына иш түшсө, силер эмне кылар эленер?

? 45. Суроо бергиле. Ролдоштуруп окуп, кептин кайсы стилине таандык экенин айтып бергиле.

- Эки жолдош кайда барды?
- Эки жолдош токойго барды.
- ...?
- Алдынан аюу чыкты.
- ...?
- Бири бакка чыгып жашынды.
- ...?
- Экинчиси качкан жок.
- ...?
- Өлгөн кишидей былк этпей жатып калды.
- ...?
- Аюу келип жыттады, басып кетти.

- ...?

- Жолдошу сурады.

- ...?

- Башыңа жамандык түшкөндө, ким жолдошун таштап кетсе, андай жолдоштун барынан жогу жакшы деп шыбырады, - деп жооп берди.

46. Дос жөнүндө макалдын бирин чечмелеп бергиле. «Досум» деген темада текст түзүүгө аракеттенгиле.

1. Адам адамга дос, жолдош, бир тууган.

2. Жакшы менен достоштум,

Жаман менен коштоштум.

С добрым - сдружился,

С плохим - распрощался.

3. Акылдуунун алдында жүр, акмактын артында жүр.

- Иди впереди умного, у дурака будь позади.

4. Жаман жолдош жоого алдырат, жаман сөз доого калтырат. - Плохой друг предаст тебя, неумелые слова заставят тебя оплатить иск. (Когда твой товарищ недостойн, ты бессилён перед врагом, за неумелые слова - ответишь тяжбой).

5. Эр чекишпей бекишпейт. - Молодцы, пока не померятся силами, крепко не сдружатся.

47. Текстти окугула, которгула. Стилдин кайсы түрүнө кирет. Мазмунун айтып бергиле.

САГЫЗГАН

- Азыр демократия! Азыр демократия! Ким каалабаса окубайт! Эч ким бирөөнү мажбурлай албайт! - деп сагызган күн сайын шакылыктап ары учат, бери учат.

Аны уккан иттер «Чана сүйрөө» мектебине барбай жалкоолонуп жатып алышты.

- Туура кыласыңар! Азыр демократия! - деп сагызган ого бетер шакылыктайт. Иттердин окуусу төрт айлык эле. Бирок жайдын төрт айы тең алар окууга бирде барып, бирде барбай, оюнга алаксып жүрө беришти.

Акыры кыш да кирип келди. Кар болсо калын. Бардык жан-жаныбарларга жашоо керек. Адамдар дароо чаналарын алып чыгып, иттерди кошоюн дешсе, иттер такыр эч нерсе билишпейт. Каамыт кийгенди, катарга тизилип турганды, чана сүйрөгөндү такыр үйрөнүшпөптүр.

Ошентип адамдар алыскы базарга барып кант, ун, чай ала албай жашоо үзгүлтүккө учурады. Иттер өзүлөрү да ачка. А сагызган болсо: «Азыр демократия! Азыр демократия!» - деп баягыдай эле бузукулугун койбой шакылыктап жүрөт.

К. Акматов

● сагызган
 ким каалабаса
 мажбурлай алышпайт
 шакылыктайт
 ит
 «Чана сүйрөө»
 мектебин аталышы
 жалкоолонуп
 окуусу төрт айлык
 жан-жаныбарлар
 иттерди кошоюн дешсе
 каамыт кийүү
 катарга тизилип туруу
 үйрөнүшпөптүр
 жашоо үзгүлтүккө учурады
 өздөрү да ачка
 бузукулугун койбойт

- сорока
 - кто не желает
 - не принуждают
 - строчит
 - собака
 - "Возить санки"
 - название школы
 - разленившись
 - обучение четырехмесячное
 - животные
 - хотели запрячь собак
 - надевать ошейник
 - построиться
 - не научились
 - здесь: жить стало труднее
 - и сами голодные
 - не перестает нести разлад

§ 10. КЕПТИН (РЕЧТИН) ТҮРЛӨРҮ

Бизди бардык нерселер кызыктырат: табигаттын көрүнүшү, жандуу жана жансыз заттар, алардын белгилери, кыймыл-аракеттери жана башкалар. Биз алардын сырларын билгибиз келет, алар жөнүндө ой жүгүртөбүз. Ошентип, ой-пикирдин мазмунуна карата биздин кебибиз (речи-биз) түрлүү болот: баяндоо (повествование), сүрөттөө (описание), ой жүгүртүү (рассуждения), чындыкты объективдүү баалоо (оценка действительности).

Вокруг нас бесчисленное множество различных предметов и явлений, они имеют свои признаки, свойства, они совершают действия.

Наши высказывания связаны с окружающей действительностью, отражают ее. Мы все это видим, описываем, оцениваем, объясняем. В зависимости от содержания наши высказывания могут представлять собой разные типы речи: описание, повествование, рассуждение, оценка действительности.

48. Уламышты окуп түшүнгүлө. Мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле. Схемага карап, кептин (речтин) түрлөрүнө ажыраткыла.

МҮРӨК СУУСУ

Бир кемпир жүз отуз жыл жашаган экен. Ошондо отун жагып, суу алып, кайраттуу олтурчу экен. Балдары:

– Энеке, сен кандайча минтип көп жашап калдың? – деп сураса, энеси муну айткан экен:

– Силердей бала кезимде отун алып жүрүп, бир тар капчыгайга кезиктим. Аябай чарчап, каным катты. Кай жерде суу бар экен деп өйдө жагымды карасам, мөлтүрөгөн тунук булак агып турат. Жата калып ичип жатам, дагы эле суусунум канбайт. Андай таттуу сууну көргөн эмесмин. Ичип болгон соң отунумду алып үйгө келдим. Кайра эртеси баягы булактан суу ичейин деп барсам, ал булагым жок. Деги эле булак чыкчу жердей көрүнбөйт. Кийин эстесем, көрсө ошол мүрөк суу экен.

Ал чанда адамга жолугат дейт. Мен ошондон узак жашап калгам.

А. Осмонов

- *кайраттуу* – *здесь: энергичный*
- капчыгай* – *ущелье*
- мөлтүрөгөн* – *чистый, поблескивающий*
- мүрөк суу* – *живая вода*
- бала кезимде* – *в детском возрасте*
- каны катуу* – *здесь: измученный жаждой*
- суусунум канбайт* – *здесь: не могу утолить жажду*

49. Ырды жаттагыла.

КӨНӨКБАШТАР

Көнөкбаштар жетилсе бака болот,
Бака болбой калышса капа болот.

Бака болуп алган соң секиришет,
Балырлардын түбүнө бекинишет.

Ыры чыгып жаз келсе акын болот,
Балчык менен көлчүккө жакын болот...

Ж. Мамытов

50. Тексти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле, анын кандай стилде экенин аныктагыла.

БАКАНЫН СЕЗГИЧТИГИ

Кадимки эле бака өтө сезгич. Африкадагы айрым элдер эзелтеден бери баканын сезгичтигин пайдаланып келе жатат. Бакалар үзгүлтүксүз жаандын качан жаай баштай тургандыгын баарыдан мурда билишет. Анткени ошол жаан башталганга чейин жергиликтүү адамдар турак-жайларын даярдашып, эгиндерин оруп, жыйнап алууга тийиш. Жергиликтүү элдердин айтканына караганда бакалар үзгүлтүксүз жаан башталчу маалдын келер алдында уругун чачуу үчүн суудан чыгышып, дарактарга көтөрүлө башташат.

Мунун себеби эмнеде?

Күн ысык болуп, аба кургаганда баканын терисиндеги суулар өтө ылдамдык менен бууланып кетет. Бул убакта бака суудан чыкпайт. Ал эми аба нымдуу болгондо анын терисиндеги суулар аз бууланат. Анда ал үчүн суудан чыгып жүрүү коркунучсуз жана уругун дарактын башына чыгып чача баштайт. Жаан бүткөнгө чейин уруктан көнөкбаштар өөрчүп чыгууга үлгүрүшөт.

- *көнөкбаш* – *головастик*
- баканын сезгичтиги* – *чувствительность лягушки*
- айрым элдер* – *некоторые народы*
- эзелтеден бери* – *издавна, с древних времен*
- үзгүлтүксүз* – *непрерывный*
- баарынан мурда* – *прежде всего*
- билишет* – *знают*
- жергиликтүү адамдар* – *местные жители*

турак-жайларын даярдашып	-	подготовив свое жилище
уругун чачуу үчүн суудан чыгышып	-	здесь: для откладывания икры - выйдя из воды
дарактарга көтөрүлө башташат	-	начинают подниматься по деревьям
терисиндеги суулар уруктан	-	кожная влага - здесь: из икры

§ 11. БАЯНДОО (ПОВЕСТВОВАНИЕ)

Баяндоо – бул ангеменин бир түрү. Мында кандайдыр бир окуя, кубулуш, көрүнүш, кокустук же иштелген иштер жөнүндө жайынча гана кабар берилип, алар ирети менен ангемеленип жүрүп отурат да, ошого ылайык айкалыштар түзүлөт.

Повествование – это вид рассказа. В нем говорится о следующих друг за другом действиях. Сообщение о сменяющихся действиях – главная информация, ради которой создается высказывание. Содержанием повествования является окружающая нас действительность.

51. Тексттерди окуп, маанисин түшүндүргүлө. Тексттерде эмнелер жөнүндө баяндама берилет, окуянын ырааттуулугуна көңүл бургула.

Нан дыйкандын эмгегинен жаралат. Ата-бабаларыбыз нанды урматтап келишкен, нан адамга өмүр берет. Нансыз жашоого мүмкүн эмес.

Булайган ак нан дыйкандын эмгегинен жаралат, ал баарынан улук. Нан мол болду, биз өмүрүбүздү бактылуу өткөрүп жатабыз. Бирок нанды барктаганды билбегендер да арабызда жок эмес.

Кымбаттуу балдар! Силер нанды сактай билгиле, себеби нан – өмүрүбүз жана жашообуз.

52. Жогоркудай иштегиле.

КОСМОСКО ЖОЛ

Учурулуучу кораблди «Восток» деп аташканын билчүмүн. Космодромго бир нече космонавттар учуп жөнөдүк. Бара жаткандардын бардыгы учууга даяр эле. Менин жанымда космонавт-эки отурат. Ал бардык даярдыктан өткөн.

Учууга бир гана күн калды. Бизге толук дем алыш беришти. Эртең менен акырын тарткылады.

– Юра, таң атып калды. Тур.

– Турайынбы?

Космонавт-эки да тура калды.

Ю. Гагарин

53. Окуп, түшүнүгүңөрдү айтып бергиле. Текстте эмнелер жөнүндө баяндалып жатат?

Талас өрөөнүндө Манастын күмбөзү турат. Улуу эпостун башкы каарманынын ысымы аны менен тыгыз байланыштуу.

Күмбөздүн алдында сакталып калган арабча жазуу бар. Анда XIV кылымдын I-жарымындагы Орто Азиянын тарыхынан адистерге гана түшүнүктүү болгон маалыматтар жана ысымдар камтылган.

Көчмөн эл үчүн өтө сейрек көрүнүш болгон бышкан кыштан жана бышырылган чоподон салынган бул курулуш Самаркан менен Букаранын усталары тургузушкан байыркы Түркстандагы күмбөздөргө караганда жөнөкөй.

54. Суроолорго жооп бергиле.

1. Манастын 1000 жылдыгы качан, кайда өткөрүлдү?
2. Манастын күмбөзү кайда жайгашкан?
3. Манастын күмбөзүн эмнеден тургузушкан?
4. Күмбөз кандай?

55. Төмөнкү текстти көркөм окуп, түшүнүгүңөрдү өзүңөр тарткан сүрөт аркылуу ангемелеп берүүгө аракеттенгиле.

Кыргыз жергеси кандай кенен! Кыбыраган жандыктын баарына орун бар. Асманда зыпылдап канат каккан ак шумкардан тартып, торгойго чейин чабыттайт. Мөңгүдөн чыккан булак бойлорунда ак өргөөлөр түтүн булатат.

- кенен – просторный
- кыбыраган жандыктын баарына – всему живому
- асманда – в небе
- зыпылдап канат каккан ак шумкардан тартып – от быстрого белого кречета

<i>торгойго чейин</i>	- до жаворонка
<i>моңгудон чыккан булак бойлорунда</i>	- на берегу ледниковых родников
<i>ак өргөөлөр</i>	- белые юрты
<i>түтүн булатат</i>	- выпускает дым

56. Укканынарды баяндап жазып көргүлөчү.

“Энемдин балалык чагы”, “Чоң атамдын жомогу”, “Бал-бандардын эрдиги” ж.б.

§ 12. СҮРӨТТӨӨ (ОПИСАНИЕ)

Сүрөттөө – бул заттын белгилерин ачып көрсөтүүчү тексттин бир түрү. Мында жаратылыштагы көрүнүштөрдү, адамдарды, жаныбарларды, буюмдарды жана башкаларды сүрөттөө аркылуу аларга тиешелүү болгон негизги белгилер, сын-сыпаттар көрсөтүлөт.

Мисалы: Ой да, кыр да, тоо да – бүтүн жер жүзү аппак.

В описании говорится об одновременных признаках предмета, места, состояния.

Признаки предмета являются новой информацией, ради которой создается высказывание. Здесь развитие может происходить за счет того, что каждое следующее предложение добавляет к сказанному новые признаки.

Например: У березы стройный ствол. Кора у нее тонкая, с темными линиями. Ветви свисают вниз.

57. Окугула. Аларда эмнелер сүрөттөлүп жатканын айтып бергиле.

Жемиш токойлорунун алпы – жангак. Анын жалбырактары жазы жана өгө жашыл. Жалбырактарынын составында фосфор, кальций, темир бар.

58. Өзүнөргө жаккан буюмдардын (окуу куралдары же үй тиричилигине керектүү буюмдар) бирөөнү сүрөттөп жазып келгиле.

59. Окуп чыккыла. Жаратылышты сүрөттөөнүн башка сүрөттөөдөн кандай айырмачылыгы бар экенин байкагыла. Орус тилинде айтып бергиле.

Бул кош терек азыр да ошол жерде. Мунун бир укмуштуу касиети бар. Алар – бөтөнчө өңдүү, тил бүткөндөй жандуу теректер. Күнү-түнү тынбай жалбырактары дирилдеп, теректерден ар кандай үндөр чыгып шуулдайт. Бирде жээкке урунган эрке толкундай угулар-угулбас шапшынат. Бирде тымтырс. Жулкунган шамал булут айдап, жаан айдап, жамгыр бутактарын кайрып тийгенде, теректер бой тиреше чыналып, бизди жыга албайсың дегендей, өжөрдөнө күүлөнөт.

Ч. Айтматов

• <i>кош терек</i>	- два рядом стоящих тополя
<i>укмуштуу касиети</i>	- удивительное свойство
<i>шуулдайт</i>	- шумят, шелестят
<i>жээкке урунган эрке толкундай</i>	- словно игривая волна, бьющаяся о берег
<i>угулар-угулбас шапшынып</i>	- плещут еле слышно
<i>шамал булут айдап</i>	- ветер, пригоняя облака
<i>бой тиреше чыналып</i>	- выпрямившись во весь рост
<i>жыга албайсың</i>	- не свалишь
<i>өжөрдөнө</i>	- упрямясь

- ?
1. Кош терек кайда?
 2. Анын кандай касиети бар?
 3. Алар кандай теректер?
 4. Теректерден кандай үндөр чыгат?
 5. Теректердин абалын орус тилинде сүрөттөгүлө.
 6. Чыгармага ат койгула.

60. Жаратылыштагы кубулуштар жөнүндө макалды окуп, анын бирин чечмелеп бергиле. Аларды жаттап алгыла.

1. Ал тоо менен бул тоону, Эңсеген кийик ач калат.
2. Аары гүл татканды сүйөт, Ууру түн катканды сүйөт.
3. Аары да гүлдү тандап конот.
4. Ай катаалы – айда жаайт. Күн катаалы – күндө жаайт.
5. Айдын жарымы (тени) – жарык, Жарымы (тени) – карангы. Айдын он беши – жарык, Он беши – карангы.

61. Ишгиктүү сүрөттөөнү жана көркөм сүрөттөөнү пайдаланып, өзүңдүн турак-жайыңарды (бөлмөнөрдү) сүрөттөп жазып келгиле.

Улгу: Бөлмө. Бөлмөнүн кире беришинде кол жуугуч, төрдө стол турат. Анын тегерегине төрт отургуч, үстүнө гүл коюлган. Дубалдын ортосунда пейзаждуу сүрөт илинген.

62. Күндөлүк турмушунардан көрүп билгендеринер боюнча кыскача сочинение жазгыла.

“Мөмө тою”, “Каникул күндөрүндө”, “Саякатта”, “Мен илим кылымынын адамымын”, “Биздин өлкөнүн байлыгы”, “Биринчи байлык – ден соолук”, “Белгилүү адамдар” ж.б.

63. Төмөнкү сочинениени окуп, түшүнгөнүңөрдү кыргыз тилинде айтып бергиле. Ат койгула.

Вчера получил письмо от мамы. Оказывается, 7 июня она уехала в Москву и останется там до конца месяца. Просит, чтобы я не сердил бабушек и не ленился, выполнял все задания, чтобы в сентябре не огорчить учителя. Вот что она пишет мне в письме. “Сынок, если хочешь, чтобы я тебя очень, очень любила, будь умницей, присматривай за обеими бабушками. Ты в семье один мужчина, наша надежда и опора. Занимайся, чтобы в сентябре не отстать в учении. Главное, читай много на грузинском и на русском языках. Выполняй все задания, смотри, когда приеду, проверю. Если не исполнишь мою просьбу, очень меня огорчишь”.

Скажи, пожалуйста, Гоша, разве можно, чтобы сын огорчил маму? Лучше, если меньше буду играть и больше заниматься. Сказала же мне бабушка: не будешь знать, будешь похожим на дом без фундамента, который никогда нельзя будет достроить. А разве это не в наших силах – быть похожим на дом, построенный на железобетонном фундаменте, чтобы никто не смог разрушить нас.

До свидания.
Ш. А. Амонашвили

- *вчера* – кечээ
- письмо* – кат
- останется* – калат
- не серди бабушек* – чон энелериндин ачуусуна тийбе

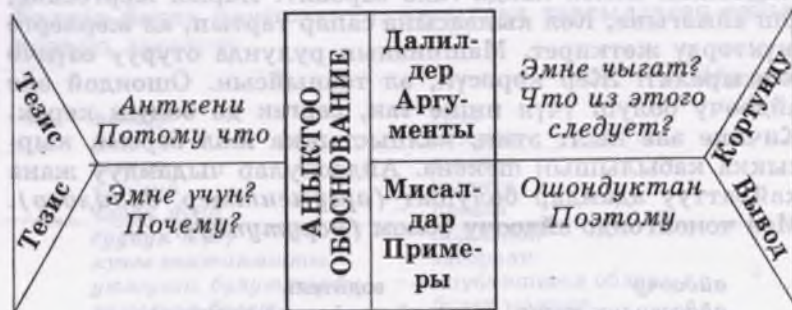
- не ленись* – жалкоолонбо
- чтобы не огорчить учителя* – мугалимди капа кылбаш үчүн
- очень любила* – абдан жакшы көрчү
- присматривай за обеими бабушками* – эки чоң энеге көз салып кой
- наша надежда и опора* – биздин үмүтүбүз, таянычыбыз
- не будешь знать* – эгер билбесен, фундаментсиз
- будешь похожим на дом без фундамента* – үйгө окшош болосун
- достроить* – куруп бүтүү

§ 13. ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ (РАССУЖДЕНИЕ)

Ой жүгүртүү мүнөзүндөгү тексттин мазмуну мындайча түзүлөт. Адегенде айтылуучу ойдун негизи (тезис) берилет, андан кийин ошол ой аныкталат (бул үчүн далилдер менен мисалдар келтирилет), акырында корутунду жасалат.

Содержанием рассуждения является связь между предметами и явлениями, устанавливаемая человеком.

В любом рассуждении имеется две или три части. В первой части содержится *тезис*, т.е. утверждение, которое нужно доказать. Во второй части дается обоснование высказанной мысли: приводятся *аргументы* (доводы, доказательства) и примеры, в третьей – *вывод*.

Например: Василису назвали Премудрой (*тезис*), потому что она все умела делать (*аргументы*): испекла пышный и красивый каравай, соткала за ночь чудесный ковер, одним взмахом руки превратила комнату в озеро с

белыми лебедями (примеры). Словом, была мастерица на все руки, поэтому и получила такое прозвище (вывод).

Обычно обоснование и тезис связываются союзами (потому что и так как), вывод присоединяется словами "потому, таким образом, итак, следовательно".

Мисалы: Ой жүгүртүү мүнөзүндө жазылган төмөнкү текстти байкап көрөлү. Схемага салгыла.

МЕНИН СҮЙҮКТҮҮ МЕЗГИЛИМ

Менин жакшы көргөн мезгилим жай. Эмне үчүн мага жай айы жагат? Анткени – бул жылуу мезгил. Жаратылыш көркүнө кирет, күн узарып, түн кыскарат. Жашылча-жемиштер бышып жетилет.

Жайлоодо жылкы, уй, койлор семирген маал.

Биз жайында көлгө түшөбүз. Июль жана август айларында Ысыккөлгө көп адам барат. Балдар сууга түшөт, кайырмак менен балык кармашат. Кайыкта сейилдешет. Дайыма жай болуп турса кандай сонун болор эле!

□ 64. Текстти окуп, мазмунун түшүнгүлө. Суроолорго жооп бергиле.

МЕНИН АТАМ АЙДООЧУ

Айдоочулук кесип кандай көңүлдүү! (тезис). Менин атам айдоочу болуп иштейт. Өз ишин абдан сүйөт. Атам машинасы менен кайда гана барбайт. Нарын жергесине, Ош аймагына, Көл кылаасына сапар тартып, ал жерлерге жүктөрдү жеткирет. Машинанын рулунда отуруу өзүнчө эле ырахат! Жер көрөсүң, эл тааныйсың. Ошондой эле айдоочу болуш үчүн ишке так, сергек да болуш керек. Кичине эле кылт этип, калпыстыкка жол берсең, кырсыкка кабылышың шексиз. Айдоочулар чыдамдуу жана кайраттуу адамдар болушат (аргументтер, далилдер). Мен чоңойгондо айдоочу болом (корутунду).

айдоочу	–	водитель
айдоочулук кесип	–	профессия водителя
жүктөрдү жеткирет	–	доставляет груз
жер көрөсүң	–	увидишь новые земли
эл тааныйсың	–	познакомишься с людьми
сергек	–	бодрый
чыдамдуу, кайраттуу	–	терпеливый, смелый

1. Текстте айтылуучу негизги ой эмне жөнүндө?
2. Аны аныктоо үчүн кандай далилдер жана мисалдар келтирилди?
3. Кандай корутунду жасалды?

● 65. Ролдоштуруп окугула. Кептин (речтин) түрлөрүн ажыраткыла.

МӨНДҮР

Ып эткен жел жок. Күн аябай ысыды. Балдардын баары өзөнгө сууга түшүүгө келишти. Бири чумкуп, бири чабак уруп, кашаттан сууну көздөй секирип жатышты.

Санька балдарга суунун түбү менен сүзгөндү көрсөттү. Анан ал Федя экөө суудан чыгып, кумга жатып, күнгө кактанышты. Федя асманды карап, алыста уюлгуган булуттарды көрүп:

– Чагылган болот, мөндүр жаайт, – деди.

– Сен кайдан билесин? Булут кээде алдап да коёт, – деди Санька.

– Мен булуттан деле эмес, башкалардын билдирген белгилери боюнча да билем. Мөндүр жааганда беденин жалбырактары бүрүшүп, чабалекей суунун үстү менен учат. Гүлдөрдөн анкыган жыт чыгат.

Түш ченде кара булут жылып, Стожар кыштагынын үстүнө келди. Катуу шамал болуп, бактар шуулдады. Үйүлгөн чөптү учуруп жатты. Жамгыр төгүп, мөндүргө айланды.

Мөндүр өзөндүн бетин майда фонтандарга айлантты. Балдар бакка корголошуп, чагылган тарсылдаган сайын коркуп турушту.

А. Мусатов

● мөндүр	–	град
жел	–	ветерок
өзөнгө	–	к речке
чумкуп	–	нырнув
чабак уруп	–	плавая
суунун түбү	–	под водой
күнгө кактанышты	–	загорали
уюлгуган булуттарды	–	клубившиеся облака
чагылган болот	–	будет молния
беденин бүрүшкөн жалбырактары	–	сморщившиеся листья клевера
чабалекей	–	ласточка
суунун үстү менен учат	–	летает над водой
кара булут	–	черная туча
бакка корголошуп	–	укрывшись под деревом

66. Ырды көркөм окугула да, жамгырдын пайдасын өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

ЖАМГЫР

Жамгыр, жамгыр, себеле,
Чаң-топонду тебеле!
Жерим суусап калды, – деп,
Жетип келсең керек ээ?

Болуп кызыл ашыктан,
Жолду жатат басып чаң.
Бардык ыпыр-сыпырды
Жууп кеткин капыстан.

Чөптү сугар оорулуу,
Токойду жуу, тоону жуу.
Дале турат кир бойдон
Дарактардын жоолугу.

Жашарсын бир терebel,
Кел, жамгырым, келе бер.
Кетем катуу сагынып,
Келбей калсаң сен эгер.

Э. Ибраев

§ 14. ИШКАГАЗДАРЫ (ДЕЛОВЫЕ БУМАГИ)

Ишкагаздары – жазуу түрүндөгү байланыштуу кептин бир түрү. Буга төмөнкүлөр кирет: өмүрбаян, арыз, кулактандыруу, маалымдама, түшүнүккат, ишенимкат, тилкат ж.б.

Деловые бумаги – один из видов письменной связной речи. К ним относятся: автобиография, заявление, объяснение, информация, объяснительная, доверенность.

ӨМҮРБАЯН

Өзүнүн басып өткөн турмуш жолун кыскача баян кылып жазып берген документ *өмүрбаян* деп аталат. Өмүрбаян башка бирөөлөр тарабынан аткарылышы талап кылынбайт, тийиштүү мекемеге адам өз колу менен гана жазып, тапшырууга тийиш.

АВТОБИОГРАФИЯ

Автобиография – документ, который автор составляет самостоятельно, произвольной формы, т.к. она типового формуляра не имеет. Однако отдельные составные части и реквизиты должны содержаться в автобиографии обязательно. Автобиографию пишут рукописным способом на листе бумаги формата А4 или на специальном бланке при поступлении на работу, на учебу. Все сведения даются в хронологическом порядке.

Өмүрбаянда төмөндөгүлөр көрсөтүлөт.

- а) өмүрбаян жазган адамдын фамилиясы, аты, атасынын аты – имя, отчество и фамилия автора;
- б) туулган жылы, туулган күнү, туулган жери – число, месяц и год рождения, место рождения;
- в) үй-бүлө абалы – о семейном положении и составе семьи;
- г) өмүржолу (мектепке чейинки, мектеп курагы, кийинки кызмат абалы) – вид трудовой деятельности, последнее место работы и должность;
- д) алган сыйлыктар жана наамдар – награды и поощрения;
- ж) үй адреси, телефону, өмүрбаянды жазган учур, колу – домашний адрес, телефон, дата и личная подпись.

АРЫЗ

Кандайдыр бир мекеменин жетекчисине кайрылуу менен өзүнүн өтүнүч-суроосун билдирүү максатындагы документ арыз деп аталат.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Это письменное обращение к руководителю какого-либо учреждения, в нем излагается какая-либо просьба.

Арызда төмөнкүлөр көрсөтүлөт (в заявлении указываются):

- а) мекеменин жана анын жетекчисинин аты-жөнү – название учреждения, имя-отчество руководителя;
- б) арыз эсинин ким экендиги, аты-жөнү – имя-отчество автора заявления;
- в) арызды жазган убакыт (жылы, айы, күнү) – дата (год, месяц, день) составления заявления;
- д) арыз эсинин колу – подпись составителя.

Э с к е р т ү ү: Ишкагаздары боюнча көнүгүүлөр ишкагаздарынын жалпы кабыл алынган үлгүлөрүнө ылайык жүргүзүлүүгө тийиш.

Деловые бумаги должны составляться по общепринятым образцам деловых бумаг.

67. Берилген тексти окугула. Өмүр баянынарды жазгыла.

Ставинский Виталий Антонович 1936-жылы Ош шаарында туулган. 1959-жылы Фрунзе политехникалык институтун бүтүргөн. Адиси – тоо инженер-геолог. Ал 1959-жылдан тартып техник-геолог, геолог, улук геолог, экспедициянын начальниги, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик геология комитетинин (Госкомгеология) төрагасынын орун басары, башкы геологу болуп иштеген. Виталий Антонович сейрек кездешүүчү

пайдалуу кен байлыктарын прогноздоп, геофизика, бургулоо аркылуу издеп, аларга чалгындоо жүргүзгөн.

В.А. Ставинский Кемин районунан ири коргошун, цинк кендерин, Талдыбулак сол жээк (Талдыбулак левобережный) тунгуч ири алтын кендерин, ошондой эле Ысыккөл областынан ири калай, вольфрам, алтын, графит кендерин ачкан. Кыргызстандын кен байлыктарын ачуу, чалгындоо, геологиялык изилдөөнү уюштуруу жана башкарууда олуттуу салым кошкону үчүн Ставинскийге “Кен байлыктарын биринчи ачуучу”, “Жер казынасынын ардактуу чалгындоочусу”, “Кыргыз ССР геология кызматына эмгек синирген кызматкер” деген ардактуу наамдар берилген.

Ошондой эле В.А. Ставинский Ардак белгиси ордени жана медалдар менен сыйланган.

Ал – СССР, Кыргыз ССР мамлекеттик сыйлыктарынын ээси, минералогия илимдеринин доктору, профессор.

“Геология энциклопедиясы”

● сейрек кездешүүчү кен байлыктар	–	редкие
бургулоо	–	природные богатства
чалгындоо	–	бурение
коргошун	–	разведка
ири тунгуч алтын кендери	–	свинец
калай	–	первые крупные месторождения золота
олуттуу салым кошкону үчүн ардактуу наамдар	–	олово
	–	за ощутимый вклад
	–	почетные звания

68. Текстке суроо бергиле.

69. Арыздын үлгүсүн окуп, өзүңөргө тиешелүү өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө. Силер кайсы спортко, китепканага, коомго катышкынар келет. Арыз жазып келгиле.

Үлгү:

Бишкек шаарындагы № 27 орто мектептин директору
Б.Ш. Осмоновага
5-классынын окуучусу
Иванова Анядан

АРЫЗ (ЗАЯВЛЕНИЕ)

Ата-энем менен бирге Ош шаарына барып келүү үчүн 3 күндүк сабактан (11-сентябрдан 14-сентябрга чейин) бошотуп коюунузду өтүнөм.

(Колу)

Кулактандыруунун формасы:

- ишкагазынын аталышы;
- иштелүүчү иштин убагын, ордун, кандай иш-аракет экендигин билгизген бөлүк;
- иштин аткарылышына кимдер жоопкер экендигин белгилеген бөлүк.

КУЛАКТАНДЫРУУ (ОБЪЯВЛЕНИЕ)

Ишембиде, саат 15 те “Жаш талант” ийрими өз ишин баштайт. Каалоочуларга эшик ачык.

Ийрим жетекчиси

70. Кызык экен, окуп кой.

5 МҮНӨТТҮК САБАК

Иттердин эң ириси – немис догу менен ирланддык бөрүбасар. Алардын боюнун бийиктиги 99 сантиметрге жетет.

 Дүйнө жүзүндөгү иттердин эң майдасы – йоркширтерьер, чихуахуа жана кепкенедей пуделдер болуп эсептелет. Булардын чоңойгондогу салмагы 433 граммдан ашпайт. Алардын ичинен эң кенедей – йоркширтерьер. Анын чоңдугу ширенкенин кутучасындай эле.

 Үй иттеринин эң салмактуусу – сенбернар. Беш жашында эле анын салмагы 140,6 килограммга жеткен, ал эми боюнун бийиктиги 99 сантиметр болгон.

 Мышыктардын эң кырааны – ала-була Таузер мышыгы. Ал өмүрүнүн акырына чейин 28899 чычкан кармаптыр. Орто эсеп менен күнүнө үч чычкан кармаган.

 Мышыктар иттерден көбүрөөк жашайт. Мышыктардын эң карысы – ала-була түстөгү Пусс. Ал 36 жыл өмүр сүрүптүр.

 Иттердин көпчүлүгү 8–15 жылга чейин жашашат. 20 жыл жашагандары да бар. Эң эле узак жашаганы – бадачы ит, 29 жыл, беш ай жашап өлгөн. Ал ээсине 1910-жылы кичинекей күчүк кезинде келип, 20 жыл бою үйүн кайтарды.

 Доберман-пинчер тукумунан Зауэр аттуу ит – мыкты жыт билгич. Ал ууруну 60 чакырым алыстыктан жытынан сезип, кармап берген дешет.

1923-жылы үй ээси алыскы эс алууга барып, колли тукумундагы Бобби аттуу итин жоготуп жиберет. Ээсинен адашкан ит алты ай өткөндөн кийин 3200 чакырым аралыктан үйүн таап келген.

ТИЛКАТ (РАСПИСКА)

Мен, Бишкек шаарындагы №57 орто мектептин 8-А классынын окуучусу Иванов Сергей, класстагы окуучуларга конференция өткөрүүгө байланыштуу ушул эле мектептин китепканасынан 19 (он тогуз) китеп алдым.

29.10.99-ж.

Иванов С.
Коюлган колу

ИШЕНИМКАТ (ДОВЕРЕННОСТЬ)

Мен, Иванов С.П., ушул жылдын 12-сентябрында почта аркылуу Ош шаарындагы атамдан келген посылканы Бишкек шаарындагы №57 орто мектептин окуучусу Акматов Асандын алып коюшуна ишенемин.

Колу, числосу

71. Берилген үч варианттагы сөздөрдүн туурасын аныктап, көп чекиттердин ордуна койгула.

Кыргыз тил кафедрасынын
 кафедра башчысы ...га
 ушул кафедранын мугалими
 А.К. Кыдыровадан

ТУШУНУККАТ (ОБЪЯСНИТЕЛЬНАЯ)

Ооруп калгандыктан 10-октябрда болгон семинардык сабакка ... Тиешелүү кагаздарды тиркеймин.

10.10.99-ж.

Колу

- а) кетип калганымды билдирем;
- б) келбей калганымды билдирем;
- в) жүргүзүп жатканымды билдирем.

72. Кашаанын ичиндеги сөз айкашынын ордуна берилген кыргызча үч сөз айкашынан тиешелүүсүн тандап жазгыла.

КРСУнун орто мектебинин директору Зотов Виктор Владимировичке кыргыз тил мугалими ...

АРЫЗ

(В связи с семейными обстоятельствами) ушул жылдын 25-мартынан акы төлөнбөй турган өргүүгө чыгууга уруксат беришинизди өтүнөм.

25. 03. 99-ж.
Колу

- а) ооруганымга байланыштуу;
- б) үй-бүлөлүк шарттарга байланыштуу;
- в) башка ишке өткөндүгүмө байланыштуу.

§ 15. КАЙТАЛОО

! Эске түшүргүлө.

1. Кептин (речтин) стилдерине мүнөздүү тилдик каражаттарды айтып бергиле.
2. Көркөм стиль деген эмне?
3. Публицистикалык стилге токтолуп, анын өзгөчөлүгүн мисалдар менен далилдегиле.
4. Публицистикалык стилге тилдик кандай каражаттар мүнөздүү?
5. Официалдуу-иштиктүү стилге мүнөздүү тилдик каражаттарга мисал келтиргиле.
6. Ишкагаздарын жүргүзүүнүн кандай жолдору бар.
7. Текст деген эмне? Алардын түрлөрү (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) жөнүндө айтып бергиле.

73. Окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ

“Күпүлдөп айтканы айга, жылга созулган” (“Месяцами, годами длились его бурные событиями сказания”), “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” делип үч бөлүмдөн турган баатырдык улуу баянды жөнөкөй эмес, көркөм ыр менен энциклопедияга айландырган улуу адам.

XX кылымдын Гомери, чоң манасчы Саякбай Каралаев 1894-жылы Ысыккөл областынын Тоң районундагы Акөлөн айылында туулган. “Манас” айтууга чоң энесинин тийгизген таасири зор. Баатырлардын элесин өңүндө да, түшүндө да көргөн. Чоң манасчы Чоюкеден “Манас” айтуунун жол-жобосун үйрөнүп, андан таалим-тарбия алган. Өмүрүнүн акырына чейин “Манас” айтты.

Саякбайдын айтуусундагы эпостун жалпы көлөмү 500553 сап ырдан турат.

Элге сиңирген эмгеги үчүн үч жолу Эмгек Кызыл Туу, бир жолу Ардак белгиси ордени менен сыйланган.

Кыргыз Республикасынын эл артиси деген ардактуу наам алган. Атагы ааламга жеткен Саякбай Каралаев 1972-жылы 77 жаш курагында Фрунзе шаарында дүйнөдөн кайткан.

- *баатырдык улуу баян энциклопедияга айландырган тийгизген таасири баатырлардын элесин өңүндө да, түшүндө да көргөн өмүрүнүн акырына чейин* – великое героическое сказание превратил в энциклопедию – воздействие – образы баатыров (героев) – видел и наяву, и во сне – до конца жизни

74. Манастын айбанат досторун эки тилде салыштырып окугула. Кыргыз тилинде сүрөттөп бергиле.

АККУЛА

Куйругу узун, жалы бар, Пишный хвост, длинная грива
Ушундай сонун жаныбар. Таков скакун – красавец.

Караса көңүл бөлүнөт,
Атадан жакын көрүнөт.
Кызыл түпөк найза алып,
Кыргынга минер мал экен.
Ак маңдай келген Аккула
Манаска буйрук мал экен.

На скачках побеждает он игриво,
Белизною играет на зависть.
С красивым знаменем вперед
Нужно на нем скакать всегда.
Белолобый Аккула
Манаса в атаку ведет.

АКШУМКАР

Текөөрү темир, тээги жез,
Тегереги эки кез,
Көзү кара, көкжал бут,
Коргондөн кайра тартпаган,
Көноктөй жемден артпаган.
Куйругун жайып шукшурбайт,
Кууну көлдөн учурбайт.
Канатын жайып шукшурбайт,
Акшумкар казды көлдөн
учурбайт.

Как железо перепонки,
Как медь крепок удар,
Клекот его звонкий,
Изо рта изрыгает пар.
Он жертву не упустит,
Пока не насытится кровью,
И лебеду кровь не пустит,
И за уткой погонится снова.
По небу летит Белый Кречет,
И в очередную жертву метает.

КУМАЙЫК

Айтайын десе тили жок,
Айбандан эстүү жаныбар,
Арстан түрдүү үнү бар,
Алты бөлөк жүнү бар.
Жолборстон кайра тартпаган,
Аюудан кайра кайтпаган,
Тиштегенин бүлдүргөн,
Жыргатып ээсин күлдүргөн.

Лишь говорить он не умеет,
Но умнее любого зверя.
Даже льва он одолеет,
И шерсть его разного цвета.
Тигра он не боится,
И с медведем он сразится,
И оскалом он страшит,
И хозяина насмешит.

! 75. Билип алгыла!

а) Манас баатырдын жоого аттанганда алган куралдары (Боевое оружие Манаса):
Аккелте, Аколпок, Сырнайза, Зулпукор (кылыч).

ЗУЛПУКОР

Среди всех боевых оружий
Самый острый он.
Среди всех острых оружий
Самый быстрый он.
Когда взмахнешь мечом,
Устоит ли кто перед ним?
Когда противник сметен,
Стоит ли махаться им?

- б) Манастын тулпары – Аккула.
Алмабеттин тулпары – Сарала.
Бакайдын тулпары – Көктулпар.
Чубактын тулпары – Көкала.
Сыргактын тулпары – Көкчебич.
Конурбайдын тулпары – Алгара.
Каныкейдики – Тайтору.
Күлчоронун тулпары – Суркоён.
Эр Төштүктүн тулпары – Чалкуйрук.
Жолойдун тулпары – Ачбуудан.

76. Текстти окуп, которгула.

МАНАС ЖЕРГЕСИ

Талас өрөөнү Талас жана Күркүрөө ооздорунун жанында жайгашкан. Ал түндүк чыгышынан Кыргыз Алатоосу менен чектеш. Чыгыштан батышка карай 230 километрге созулат. Жазылыгы 20 километр. Деңиз деңгээлинен 650 метрден 1600 метрге чейинки бийиктикте жатат. Жайы ысык, кышы суук.

Полиметалл, мышыяк жана күкүрткө бай.

Талас өрөөнү – айыл чарбасы өнүккөн ири аймак.

Ал жерде Манастын күмбөзү бар. Күмбөздүн жанынан өткөндө Кеңкол, Бешташ капчыгайларына барууга болот. Алар «Манас» эпосунда да сүрөттөлүп айтылат. Мында Тяньшань карагайы, Семенов ак карагайы өсөт. Суур, элик, кулжа, аркар, кекилик, уларлар көп. Күркүрөө, Күмүштак капчыгайларына кызыктуу саякатка чыгып VI–VIII кылымдарда таш бетине түшүрүлгөн чийим сүрөттөрүн көрүүгө болот.

Т. Абеков

- аймак – район, территория
- капчыгайларга – к горным ущельям
- сурөттөп айтылат – описывается
- ак карагай – белые ели
- таш бетине түшүрүлгөн – нанесенные на камень
- чийим-таш сурөттөр – наскальные рисунки

77. Окугула, которгула. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн таап, көчүрүп жазгыла.

“Манас” – самый грандиозный по размеру народный эпос среди всемирно известных эпосов. Издание полного текста “Манаса” составило бы более сорока томов.

Эпос “Манас” вошел в книгу рекордов Гиннеса. В ней сказано так: “Самой длинной опубликованной поэмой является кыргызский народный эпос о Манасе, появившийся в виде книги в 1958 году. Его объем составляет 500 000 строк”.

“Манас” – не отдельный литературный памятник, а целая литература в устной форме, в которой синтезированы многие жанры кыргызского фольклора: от обрядовых плачей по умершим, песен-жалоб на судьбу, заветельных песен до образцов народных назидательных песен”.

*Буклет “Манас” – кыргызский эпос”,
цифры и факты, г. Бишкек, 1995 г.*

78. Манастын жети осуятын которуп, кыргыз тилинде айтып бер.

1. Единство и сплоченность нации.
2. Межнациональное согласие, дружба и сотрудничество.
3. Национальная честь и патриотизм.
4. Через кропотливый, неустанный труд и знания к процветанию и благосостоянию.
5. Гуманизм, великодушие, терпимость.
6. Гармония с природой.
7. Укрепление и защита кыргызской государственности.

Эти 7 принципов близки и созвучны с ценностями, которые вырабатывались человечеством, они понятны и приемлемы в качестве ориентиров в духовном развитии любого народа. Пожалуй, я не ошибусь, если скажу, что

эпос “Манас” – это духовная конституция кыргызского народа. Отличие Манаса великодушного от других полководцев в том, что он никогда не был завоевателем, он был созидателем и собирателем. У меня две настольные “священные” (ыйык) книги, это Конституция суверенного Кыргызстана и эпос “Манас”.

*Аскар Акаев.
“Откровенный разговор”*

79. Төмөнкү накыл сөздөрдү окуп, жаттап алгыла. Мазмунуна карата ангеме түзүүгө аракеттенгиле (өнөр тууралуу).

Өнөр – байлык. Өнөрлүү жигит бүт элин багат. Өнөрлүү адам көпкө таанылат, элге алынат.

Эл накылы

Пайдалана турган сөздөр: өнөр, илим, ак эмгек.

! Эстегилечи. Эмгеги, акылы менен ким бүт элин бакты эле?

80. Төмөнкү сүйлөмдөргө морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

Бүгүн, 1998-жылы 23-сентябрда, Мамлекеттик тил майрамын өткөрдүк. Биз, окуучулар, абдан кубандык. Талыкпаган эмгек бизди көздөгөн улуу максатыбызга жеткирет.

81. Окуп, маанисине түшүнүп, жаттап алгыла.

ЭР МАНАСТЫН ЭЛИНДЕ

Сөзү менен обону Мухтар Шахановдуку

Бабам менен бабан дос болгон,
Бул туугандык сан миң жылдан коштогон.
Атам менен атаң дос болгон,
Коштошордо карегине жаш толгон.

К а й ы р м а с ы: Эч кандай күч алалбаган тартып,
Эч бир байлык алалбаган сатып,
Сезимдер бар –
Бул не деген бакыт.
Тагдыр бизди бөлбөй,
Элибиз эгиз төлдөй,
Ким бар жакын сендей, боорум.

Улуу кыргыз жери,
Эр Манастын эли,
Кучагына ал мени, боорум! (2 жолу)

Казак-кыргыз эки көз болсо,
Ал Алатоо ортодогу муруну.
Кандай тагдыр бизге кез болсо.
Салт кылганбыз дайым бирге турууну.

К а й ы р м а с ы .

Кылым кечкен кыйын жолдордо,
Шаттык болуп кайтты бүгүн азабың.
Манас ырын айткан тоолорго,
Сыймык менен карайт казагың.

К а й ы р м а с ы .

§ 16. ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

82. Мелдешип көркөм окугула.

Ырчы десе ырчы эле...
Жаш кезинде көргөм
Барпыны,
Акындын болчу акыны.
Таңыркатпай койбогон
Ыр тыншаган жалпыны.
Мага тийген керемет
Ыр сөзүнүн жаркыны.

Алым сабак термеден
Айтышта мөрөй бербеген,
Күкүк эле таншыган
Ким бар ага тең келген?
Ырчыдан эч ким болбогон
Акының Барпы жеңбеген.

Т. Умоталиев

83. Окуп түшүнгүлө. Кептин (речтин) кайсы стилине кирерин аныктагыла.

ВАРПЫ АЛЫКУЛОВ

Барпы 1884-жылы Жалалабад областынын Сузак районундагы Ачы кыштагында туулган. Сегиз жашынан бардар кишилердин колунда иштеген. Он төрт жашынан ырдап чыккан. 36 жашында катуу оорудан эки көзүнөн ажырап, көрбөй калат.

1902–1906-жылдар аралыгында Бекназар, Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет, каражаак Калмурза менен айтышкан.

Совет мезгилинин алгачкы жылдарында түштүктөгү жер реформасын жүргүзүүгө катышкан.

1936-жылы Фрунзеде өткөн кыргыз өнөрпоздорунун биринчи олимпиадасына катышкан.

1947-жылы ырларын жаздырган.

СССР Жазуучулар союзуна мүчөлүккө кабыл алынган.

1949-жылы 9-ноябрда дүйнөдөн кайткан. Сөөгү "Аларча" көрүстөнүнө коюлган.

- *бардар кишилердин колунда иштеген көрбөй калган айтышкан* - работал у зажиточных людей
- потерял зрение
- *здесь: состязались в акынской импровизации*
- общественная работа
- *записывал стихи*
- скончался
- *деятелей кыргызской культуры*

84. Ырды жаттагыла. Мазмунун түшүнгүлө.

АККАН СУУ

Жүрүп кетсе алтындай
Жаркыраган аккан суу.
Жылгадан түшсө обону,
Шылдыраган аккан суу.
Жээгине ар түрлүү
Гүл бураган аккан суу.
Кесек жатса эритип,
Майда кылган аккан суу.
Түрлүү элге белгилүү
Пайда кылган аккан суу.
Аяк-башын билбейсин,
Бирдей аккан аккан суу.
Чарчаганын, жылганын
Билбей кеткен аккан суу.
Эски болуп бир жери
Сүзүлбөгөн аккан суу.
Жүз жылдык жолго жүрсө да,
Үзүлбөгөн аккан суу.

Б. Алыкулов

85. Сүйлөшүүгө көнүккүлө.

ЖАҢЫ КВАРТИРА

- Бул өтө ыңгайлуу квартира экен. Карачы, бул - зал, бул жакта турганы балдар бөлмөсү, бул - ашкана, бул - жууучу бөлмө (ванная), бул болсо, даараткана.
- Балкону барбы?

- Ооба, бар.
- Ашканасычы?
- Ашкана кичирээк, бирок газ плита жана идиш-аяк койчу шкаф кенен батат.
- Залы кандай болду экен?
- Залы мына, кенен, жарык. Кийим койчу шкафтары, китеп текчелери да бар.

- *ыңгайлуу* - удобный
- даараткана* - туалет

86. Төмөнкү сөздөрдү пайдаланып, "Кыргыз тили сабагы" деген чакан аңгеме түзүлө.

1. **Зат атооч:** мугалим, окуучу, Лена, Зина, класс, доска, китеп, саат, мектеп, терезе, гүл, дубал, парта, дептер, калем сап, шкаф ж.б.
2. **Сын атооч:** жакшы, эң сонун, кызыл, ак, ийкемдүү, сулуу, жагымдуу, кыска, кең, узун, өткүр, бүгүнкү, көңүлдүү ж.б.
3. **Сан атооч:** көп, аз, бир топ, беш, биринчилик.
4. **Ат атооч:** мен, сен, биз, ар ким,
5. **Этиш:** кирди, баштады, күлдү, сурады, сүйлөштү, жазды, саламдашты, жазабыз, сүйлөйт, жооп берет, берет, окутат, өтөт, түшүндүрөт, үйрөтөт, көрөм, билгим келет, сүйлөй алам, билем, жазам ж.б.

Үлгү: Мугалим класска кирди. Сабак башталды.

Улагыла...

§ 17. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ҮНДӨШТҮК ЗАКОНУ (ЗАКОН СИНГАРМОНИЗМА)

Бир сөздөгү тыбыштардын бири-бирине таасир этип, бир кылка ыргакка ээ болушун жана үндүү тыбыштардын тилге жана эринге карата үндөшүп (окшошуп) айтылышы **сингармонизм** дейбиз.

В кыргызском языке образованием слов и словоизменением управляет закон **сингармонизма** - закон созвучия (гармонии) звуков основного слова и аффиксов.

В кыргызском языке слово может состоять из звуков, близких по качеству. При произношении кыргызских слов язык занимает соответствующую позицию для произнесения звуков, близких по качеству, и сохраняет эту позицию до конца произнесения слова (корня, суффикса, окончания).

Кыргыз тилинде бир сөз ичинде жоон эринсиз (а, ы) же ичке эринсиз (э, и) же жоон эриндүү (о, у) же ичке эриндүү (ө, ү) тыбыштары гана айтылат. Бул фонетикалык көрүнүштү *толук үндөштүк* (толук сингармонизм) дейбиз.

В кыргызском языке все гласные звуки в одном слове должны быть либо только твердыми негубными (а, ы) или только мягкими негубными (э, и), либо только твердыми губными (о, у) или только мягкими губными (ө, ү). Это фонетическое явление называется *полным созвучием* (полный сингармонизм).

Мисалы: айыл-даш-тар-ы-быз-га (а, ы)
жер-деш-тер-и-биз-ге (е, и)
жол-дош-тор-у-буз-га (о, у)
сүрөт-чү-лөр-ү-бүз-гө (ө, ү)

Например:

айыл-даш-тар-ы-быз-га (к нашим односельчанам);
жер-деш-тер-и-биз-ге (к нашим землякам);
жол-дош-тор-у-буз-га (к нашим друзьям);
сүрөт-чү-лөр-ү-бүз-гө (к нашим художникам).

Ал эми бир сөз ичинде жана уңгу, мүчөлөрүндө жоон эриндүү (у) тыбышынан кийин, жоон эринсиз (а) тыбышынын келишин *толук эмес үндөштүк* (толук эмес сингармонизм) дейбиз.

В кыргызском языке в некоторых словах после твердого губного звука (у) пишется и произносится твердый негубной звук (а). Это фонетическое явление называется *неполное созвучие* (неполный сингармонизм).

Мисалы:

а) улак, улан, кулак, булак, бубак;
б) окуучу-лар, угуучу-лар, токуучу-лар, сугатчы-лар;

в) барыш, жатыш, чыгыш жөндемөлөрдүн жекелик, көптүк сандагы сөздөрүндө кездешет.

Б. ж. окуучу-га, окуучу-лар-га;

Ж. ж. окуучу-да, окуучу-лар-да;

Ч. ж. окуучу-дан, окуучу-лар-дан.

Например:

а) улак (козленок), кулак (ухо), бубак (иней);

б) окуучулар (ученики), угуучулар (слушатели), сугатчылар (поливальщики);

в) присоединение к корню суффиксов дательного (батыш), местного (жатыш), исходного (чыгыш) падежей:

Б. ж. окуучу-га, окуучу-лар-га
(к ученику, к ученикам);

Ж. ж. окуучу-да, окуучу-лар-да
(у ученика, у учеников);

Ч. ж. окуучу-дан, окуучу-лар-дан
(от ученика, от учеников).

Бөтөн тилден кирген сөздөрдө да толук эмес үндөштүк болот.

Мисалы: маданият, мугалим, диспут, совет, аэропорт, вокзал, суверенитет ж.б.

В заимствованных словах и словоизменениях наблюдается неполное созвучие.

Например: маданият (культура), совет, аэропорт, вокзал, суверенитет (независимость) и т. д.

Бөтөн тилден кирген сөздөгү уңгу, мүчөлөрдүн үндөштүгү сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбышка карата үндөшөт.

Мисалы: маданият-туу-лук
мугалим-дер-и-биз-ди
диспут-тар-га
совет-тик ж.б.

Это неполное созвучие зависит от гласных звуков в последнем слове.

Например: маданият-туу-лук (культурность)
мугалим-ге (к учителю)
совет-тик (советский)
аэропорт-ко (к аэропорту) и т. д.

87. Текстти окуп, мазмунун эки тилде айтып бергиле.

«Алфавит» жана «алиппе» деген эки сөз бир эле маанини билдирет. «Алфавит» грек алфавитинин «альфа» жана «бета» деген биринчи эки тамгасынан алынган. Бул

эки тамганын атын бир аз өзгөртүп жазуудан «алфавит» деген сөз пайда болгон. Орус тилиндеги «азбука» деген сөз да славян алфавитиндеги «аз» жана «буки» деген башкы эки тамгадан алынган. Ошол эки тамганын атынан «азбука» болуп аталып калган.

Ошондой эле «алиппе» деген сөз да араб алфавитинин «алиф» жана «бэ» деген эки тамгасынан алынган.

88. Төмөнкү сөздөрдү алфавит тартибинде көчүргүлө.

а) Карасаев, Горький, Аалы, Абай, Пушкин, Осмонов, Шабдан, Балбай, Үмөталиев, Лермонтов, Айбек, Тыныстанов, Арабаев, Курманжан датка, Кайназарова, Орузбаева, Юдахин, Шаханов, Айтматов, Байтемиров, Абылкасымова, Батманов, Байтик, Есенин, Фадеев, Толстой, Мамытов, Кожомбердиев, Акаев, Баласагын, Назаралиев, Давлетов, Рыскулов, Турсунбаева, Бүбүсара, Токтогул, Абдылас, Тоголок Молдо, Барпы, Келдибек,

б) тарых, биология, сүрөт, математика, музыка, денетарбия, ийрим, химия, физика, англис тили, кыргыз тили, орус тили, эмгекке үйрөтүү, коомтаануу, этика, чендикке үйрөтүү, география, Кыргызстандын тарыхы.

89. Алфавит тартибине салганда төмөнкүдөй эки-экиден берилген сөздөрдүн кайсынысы мурда, кайсынысы кийин келе турганын аныктагыла.

тилектеш – тилектен	оюн – ойно
саякат – саясат	жардамчы – жардамдаш
акын – акыл	кубаныч – кубандыр
сүйүн – сүйүнүч	азамат – адамзат
жумуш – жумша	пароход – паровоз

Үлгү: азамат – адамзат: адамзат – азамат ж.б.

90. Жомокту окугула. Которгула. Жомок айтууга көнүккүлө.

МҮЙҮЗДҮҮ БУГУ-ЭНЕ

Илгери-илгери кыргыз журту Энесай деген өзөндүн боюнда жашашкан экен. Ал дайра Сибирь деген жерден агат. Азыр аны Енисей дешет.

Ал кезде Энесайдын боюнда кырк уруу эл жашап турган. Күндөрдүн биринде жоо кыргыз уруусуна каплет-

тен кол салат. Элдин баары кыргызга учурайт. Кыргыз уруусунан тирүү жан калбайт. Ошол мезгилде токойдон бир бала, бир кыз чыгат. Ал экөө эртең менен токойго ойноп кетишкен...

Уюлгуган чаң менен кошо чуркап, балдар жоо артынан жөнөшөт. Жоо эми балдардын сөзүнөн кыргыз тилин баамдап, бул экөө кырылган кыргыз тукуму экенин билди. Балдарды ханга алып барышты. Хан Майрык-Чаар жезкемпирди чакырып: “Бул экөөнү токойго алып барып жок кылгын! Экинчи “кыргыз” деген сөздү кулагым укпасын, түбөлүк аты өчсүн!” – дейт. Майрык-Чаар жезкемпир тоолордон, токойлордон өтүп, азыркы Энесайдын жээгине келип, эки баланы сууга түрткөнү жатканда Бугу-Эне наристелерди сурап алыптыр. Балдарды Ысыккөлгө жеткирип: “Мына ушул жер силерге мекен болот” – деген экен.

● Мүйүздүү Бугу-Эне каплеттен кол салат	– Рогатая Мать-Олениха
кыргызга учурайт	– напали изподтишка
тирүү жан калбайт	– подверглись истреблению
уюлгуган чаң менен кошо	– не осталось ни одной души
	– вместе со взметнувшейся пылью
жок кылгын	– уничтожь
“кыргыз” деген сөздү	– слово “кыргыз”
кулагым укпасын	– чтобы не слышали уши мои
түбөлүк аты өчсүн	– чтобы имя навечно погасло
сууга түрткөнү жатканда	– только хотела столкнуть в воду
наристелерди сурап алыптыр	– выпросила младенцев
силерге мекен болот	– будет вашей родиной.

- ? 1. Бул жомок кайсы жазуучунун чыгармасынан?
2. Кыргыздардын келип чыгышы жөнүндө дагы кандай жомок билесинер?

91. Диалогдорду ролдоштуруп окуп, ат койгула. Бир сөз ичиндеги үндүүлөрдүн үндөштүктөрүн тапкыла.

Балдарды сууга түрткөнү жатканда:

– Ашыкпа, акылман эне, күнөөсүз балдарды өлтүрбө! – деген үн угулду. Майрык-Чаар жезкемпир карап калды. Жанында Бугу-Эне турат.

– Адамча сүйлөгөн сен кимсиң? Сага эмне керек? – деди Майрык-Чаар жезкемпир.

– Мен Бугу-Эне боломун. Мага ушул эки баланы бер,
– деди Бугу-Эне.

– Буларды эмне кыласың?

– Адамдар эгиз музоомду атып өлтүрүштү. Балдарымдын ордуна бала издеп жүрөм. Бул балдарды багып алам.
– Кантейин болуптур. Бирок бул жерден тез кет.

Бугу-Эне кыз менен балага айтты:

– Балдарым, эми мына мен силердин энеңермин. Мен силерди ак кардуу Алатоосу бар, ортосунда көлү бар жерге алып барам.

Акыры Бугу-Эне балдарын Ысыккөлгө жеткирди. Балдар таң калышты. Тегеректе курчаган ак карлуу Алатоо, боорунда чер токой, ортодо мөлтүрөгөн көл.

– Мына, ушул жер силерге мекен болот. Тукумунар көбөйсүн. Укса кулакка мукам, сүйлөсө тилге жатык алыстан ала келген тилинерди укум-тукумунар унутпасын, эне тилинде эл-жерин даназалап ырдап жүрсүн.

Ошентип, кырылган кыргыздан калган уул бала менен кыз бала Ысыккөлдү мекендеп калган экен.

● ашыкпа, акылман эне	– не спеши, мудрая мать
күнөөсүз балдарды	– не убивай невинных детей
өлтүрбө	
эгиз музоомду	– моих близнецов
атып өлтүрүштү	– застрелили
ак карлуу Алатоо	– белоснежный Алатоо
мөлтүрөгөн көл	– прозрачное озеро
тилинерди укум-тукумунар	– пусть род ваш не забывает
унутпасын	свой язык
эне тилинде эл-жерин	– на родном языке воспевать
даңазалап ырдоо	родину

92. Диалогдун негизинде жомокту сахналаштыгырып аткаргыла.

§ 18. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНДҮҮЛӨРДҮН ҮНДӨШҮҮЛӨРҮ (ГАРМОНИЯ ГЛАСНЫХ В СЛОВЕ)

окуу	– учеба	сүрөт	– картина
кызмат	– служба	комуз	– комуз
эсеп	– счет	өтүк	– сапог
жазуу	– письмо	кечүү	– брод

Уңгу, мүчөдөгү үндүүлөрдүн үндөштүгү (Созвучие при словообразовании и словоизменении)

Кесипти билдирүүчү (-чы) мүчөсү

кызмат + чы = кызматчы – служащий

эсеп + чы = эсепчи – счетовод

жазуу + чы = жазуучу – писатель

сүрөт + чы = сүрөтчү – художник

комуз + чы = комузчу – комузист

өтүк + чы = өтүкчү – сапожник

Өтүнүчтү билдирүүчү (-чы) мүчөсү

оку + чы = окучу – читай, пожалуйста

жаз + чы = жазчы – пиши, пожалуйста

бер + чы = берчи – дай, пожалуйста

кел + чы = келчи – приходи, пожалуйста

кир + чы = кирчи – заходи, пожалуйста

өт + чы = өтчү – проходи, пожалуйста

отур + чы = отурчу – сядь, пожалуйста

93. Сүйлөмдөрдү которгула, (-чы) мүчөсүнүн маанисин түшүндүргүлө.

Алмаз, закрой, пожалуйста, окно!

Саша, закрой, пожалуйста, дверь!

Ребята, успокойтесь! Начнем занятие.

Нурия Жаркымбаевна, можно зайти?

Зууракан Төлөгөновна, можно выйти?

Ребята, запишите, пожалуйста, домашнее задание.

94. Ырды жаттагыла. Бир сөз ичиндеги толук жана толук эмес үндөштүккө көңүл бургула

Чурка, жүгүр, шаш,

Жалкоолуктан кач.

Кыйындыкты жен,

Вилим кенин ач!

95. Текстти окуп которгула. Түшүнүп айтып бергиле.

КЫРГЫЗ ЭЛИ

Кыргыздар жөнүндөгү эң биринчи маалымат кытайдын тарыхчысы Сыма Цяндын биздин эрага чейинки 99-жылы жазган “Тарыхый каттар” деген китебинде айтыл-

ган. Анда кыргыздар биздин эрага чейинки экинчи кылымда эле Гегунь (кыргыз) империясына бириккен, Сибирдеги Енисейдин баш жагында орношкон эл деп баяндалат.

Тарыхта кыргыздар IX-X кылымдын ортосунда ири мамлекет болуп тургандыгы айтылат. Ушул мезгилде кыргыздардын маданияты бир кыйла жогорулайт. Бул учурда алардын соода-сатыгы күчтүү болуп, өздөрүнүн жазуусу болгон. Академик Бартольд кыргыздардын IX-X кылымдын ортосундагы учурун кыргыздардын Улуу мамлекеттик доору деп атаган.

- *маалымат* - сведения
- ири мамлекет* - крупное государство
- кыргыздардын маданияты* - культура кыргызов
- соода-сатыгы күчтүү болуп* - усиливается торговля
- өздөрүнүн жазуусу болгон* - была своя письменность
- IX-X кылымдын ортосунда* - в середине IX-X вв.
- кыргыздардын Улуу мамлекеттик доору* - эпоха кыргызского Великогодержавия

96. Ырды жаттап, обону менен ырдап жүргүлө. Толук үндөшкөн сөздөрдү көчүрүп жазып, унгу, мүчөгө ажыраткыла.

КЫРГЫЗ КАЛКЫМ

Кемер кур, сайма өтүк, ак калпагың,
Кээ бирөө билбей жүрөт анын баркын.
Элиме белги берип тааныштырган
Кийминден кагылайын, кыргыз калкым,
кыргыз калкым.

Оозкомуз, кылкыяк, чоор үнүн уккам,
Комузун конгуроолуу үч кыл таккан.
Чер жазып, шер жүрсүн кыргызым деп,
Айланам акылыңдан ойлоп тапкан,
кыргыз калкым,
кыргыз калкым.

Үйүнө конок келсе жүзү жарык
Кой союп, конок кылмай ата салты.
Кызытып кымыз берип, май жедирген
Пейлинден айланайын, кыргыз калкым,
кыргыз калкым.

III. Эсенгулов

Улгу: сай + ма, ак калпак + ың.

! Билип алгыла.

Эркектердин кийимдери: калпак, тебетей, ичик, карышкыр ичик, чепкен, тон, жакалуу тон.

Баш кийим бардык элде бар,
Байыртан жашап келди алар.
Атадан калган балага,
Андан да кымбат эмне бар?
Ак калпак кийген бир элди,
Айтып бер десең мен даяр.

А. Акматалиев

- Ак калпак - ата сыймыгы.
- Ак калпак - улуттук сыймык.
- Ак калпак Алатообузду элестетет.

Ал аппак жүндөн кылдат басылып жасалат. Анын агы Алатоонун кыркалай ак мөңгүсүн элестетет. Этектери - муз төрлөр.

- *ата сыймыгы* - гордость предков
- улуттук сыймык* - национальная гордость
- аппак жүндөн* - из белоснежной шерсти
- тоо кыркалай* - по горным хребтам
- тоо этектери* - подножия горы
- муз төрлөр* - ледяные вершины

! Тамашаны окуп кой.

КӨП ЖАШООНУН СЫРЫ

Жүздөн ашып калган гавроволук адам тоодо кой-эчки жайып жүрсө, ага интервью алыш үчүн бир журналист келет.

- Чоң ата, сиз койдун сүтүн көп ичесизби, же эчкини кинби?

- Ээ, - дептир анда тиги карыя, - кайсынысы арзаныраак болсо, ошонусун ичем.

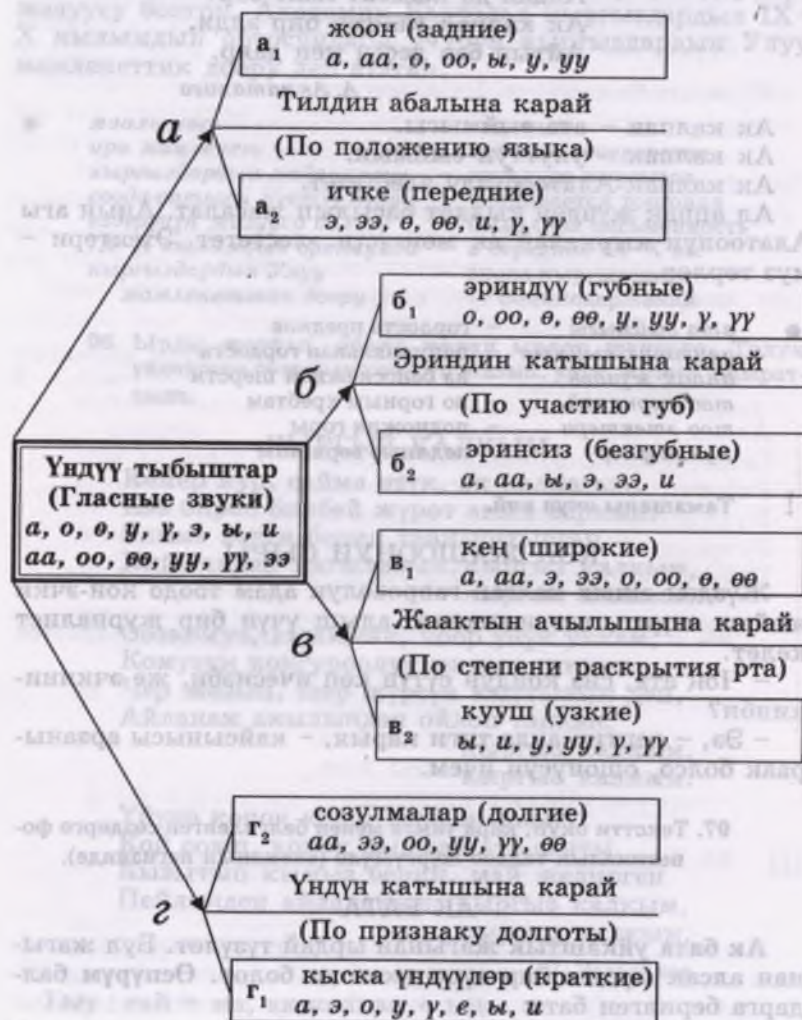
97. Текстти окуп, кара тамга менен белгиленген сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзүлө (схеманын негизинде).

АК БАТА

Ак бата уйкаштык жагынан ырдай түзүлөт. Бул жагынан алсак ырдын бир түрү десек да болот. Өспүрүм балдарга берилген бата:

Манастай билектүү бол,
Каныкейдей тилектүү бол,
Алмамбеттей улуу бол,
Айчүрөктөй сулуу бол,
Бакайдай өмүр берсин,
Эр Агыштын көңүлүн берсин.

Анкар

Үлгү: Манастай

М

а – жоон, эринсиз, кен, кыска

н

а – жоон, эринсиз, кен, кыска

с

а – жоон, эринсиз, кен, кыска

т

а – жоон, эринсиз, кен, кыска

й

Билектүү

б

и – ичке, эринсиз, кууш, кыска

л

е – ичке, эринсиз, кууш, кыска

к

т

үү – ичке, эриндүү, кууш, созулма

98. Жагдай боюнча сүйлөшкүлө.

- Китепканалар көппү?
- Албетте, көп.
- Бизде К. Баялинов атындагы Мамлекеттик балдар (жаштар) китепканасы, Улуттук чоң китепкана жана көп башка китепканалар бар.
- Музейлер көппү?
- Албетте, аз эмес.
- Бизде тарых музейи, сүрөт музейи, Фрунзе музейи, зоология музейи, край таануу музейи бар.
- Бизде эстеликтер, скульптуралык композициялар көп.
- Кооз бакчалар, гүлзарлар да аз эмес.

Сүйлөшүүнү уланткыла.

§ 19. КӨНҮГҮҮ, МАШЫГУУ

99. Текстти окуп, которгула, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

Эл ичинде Келдибек бизге белгилүү жомокчулардын улуусу болгондугу айтылат. Айтуучулугу, эң жогорку деңгээлде аткаруучулук чеберчилиги жагынан да тендешсиз жомокчу – Келдибек Карбоз уулу.

Келдибектин өмүрбаяны жана манасчылыгы муундан муунга аныз болуп айтылып отуруп, биздин күнгө апыртылып жеткен.

Келдибек Чүй өрөөнүндөгү Желарыкта 1800-жылы туулуп, 1880-жылы Атбашыдагы Ваткак деген жерде каза болгон.

Ал “Манас” айтып жатканда үй солкулдап, бороон жүрүп, чак түштө күүгүм түшүп, Манастын чоролору минген тулпарлардын дүбүртү угулуп турчу экен. Келдибектин табыпчылык касиети да болгон дешет. Оорулууларды дарылаган.

- жомокчулардын улуусу – старший из сказочников
- айтуучулугу – его сказание
- аткаруучулук чеберчилиги – исполнительское мастерство
- тендешсиздиги – его несравненность
- туңгуч – первый
- биздин күнгө апыртылып – до наших дней дошло
- жеткен – превеличенко
- үй солкулдап – дом сотрясаяся
- бороон жүрүп – проходил ураган
- тулпарлардын дүбүртү угулуп – был слышен топот боевых скакунов

100. Эки тилде окуп, кыргыз тилинде айтып бергиле.

НЕСОСТОЯВШАЯСЯ СВАДЬБА ИЗ-ЗА НЕЗНАНИЯ «МАНАСА»

В просторной белоснежной юрте
 На берегу озера Иссыккуль,
 Которым кыргызы гордятся века,
 Красивому, сильному джигиту
 Собрались сосватать красавицу –
 Прекрасную, как это чистое озеро,
 И попросили согласие отца,
 А девушка в соседней юрте
 С нетерпением ждала
 Его благословения.
 Люди же готовы к свадьбе:
 В трех громадных казанах

Варилось мясо жеребенка
 И семи жирных овец.

Рядом плескалась ребятня,
 В теплых водах голубых.
 Но озеро почему-то волновалось,
 Посылая на берег
 Короткие, кудрявые волны.
 Джигит обладал множеством достоинств:
 Был стрелком, бьющим без промаха,
 Смелым и гордым, словно тигр,
 Мастером слыл на все руки,
 Словом, мечта любой девушки.

Выпив игристого, хмельного кумыса
 И словно очнувшись от раздумья,
 Отец красавицы

Вдруг спросил:
 – А знает ли он
 хоть какой-нибудь отрывок из “Манаса”?
 В юрте установилась мертвая тишина.
 А джигит – какой позор! –
 Виногато опустил
 Свой угасший взор.
 – Нет! – Вскричал отец сердито, –
 Не быть ему зятем!
 Невежда среди ближних –
 Хуже затаенного врага.

М. Шаханов.

“Заблуждение цивилизации”

“МАНАСТЫ” БИЛБЕГЕНДИКТЕН, БОЛБОЙ КАЛГАН ҮЙЛӨНҮҮ ТОЮ

Кыргыздардын кылымдардан сыймыгы,
 Ысыккөлдүн жээгине тигилген,
 Кардай аппак кенен бозүйдө,
 Келбеттүү, күчтүү жигитке,
 Чогулушту сулууга куда түшүшкө,
 Так ушул көлдөй тунук татына.
 Атасынын макулдугун сурашты,
 А кыз болсо кошуна өргөөдө,
 Чыдамсыздык менен
 Анын күттү батасын.

Элдер болсо тойго камынып,
Байталдын жана семиз
жети койдун этин,
Килейген үч казанга жатты бышырып.

Нар жакта балдар жүрдү суу чачышып,
Көгүлтүр көлдүн жылуу суусунда.
Бирок көл эмнегедир тынчсызданып,
Кыска, тармал толкундарын
Жээкке чачты.

Жигиттин бар эле көп наркы, баркы.
Атканынан жаңылбас мерген эле,
Арстан өндүү эр жүрөк сыймык күтүп,
Колдон көөрү тегүлгөн чебер болчу.
Ар бир кыздын көздөгөн тилегиндей.

Чыбырчыктап күчтөнгөн кымыз ичип,
Отуруп терең ойдон ойгонгонсуп,
Сулуунун атасы

Капылет сурап калды:

– Анынар “Манастан”,

Жок дегенде бир үзүндү билет бекен?

Өргөөнү өлүү тынчтык аралады,

Ал эми жигитке бул кандай уят?!

Жалыны өчкөн көздөрү

Жер карады.

– Жок! – Атасы таарынычтуу бакырды. –

Мага күйөө бала болалбайсын!

Жакындар ортосундагы түркөйлүк,

Көлөкөдөгү душмандан жаман.

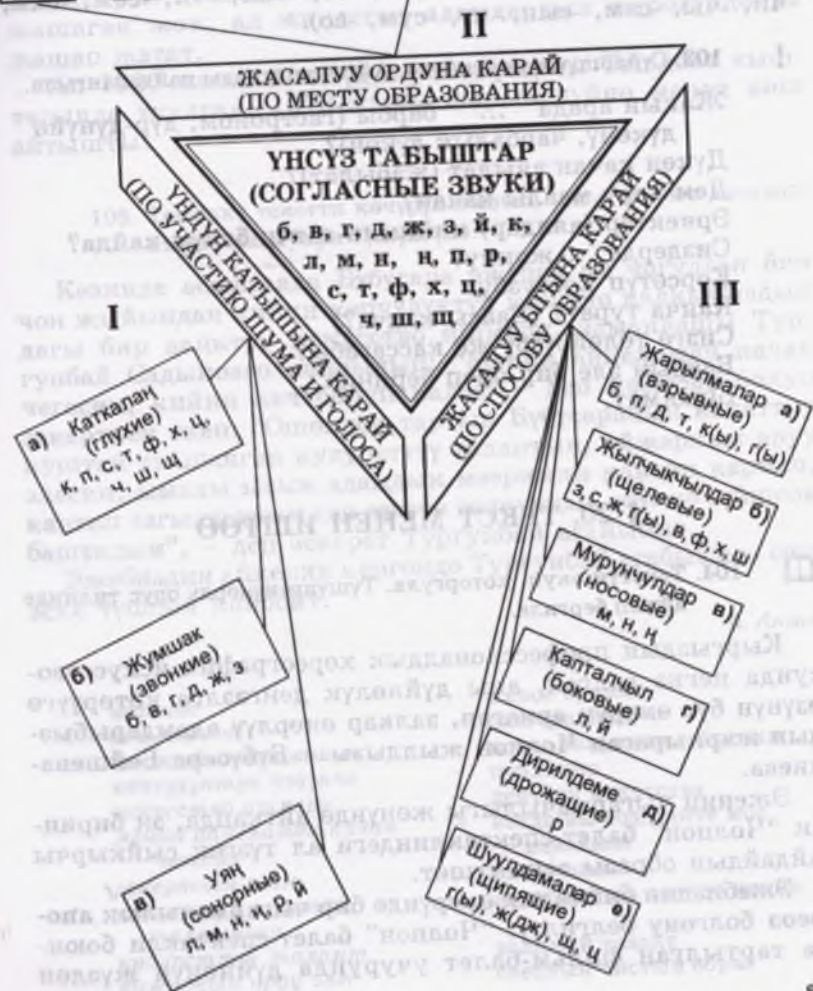
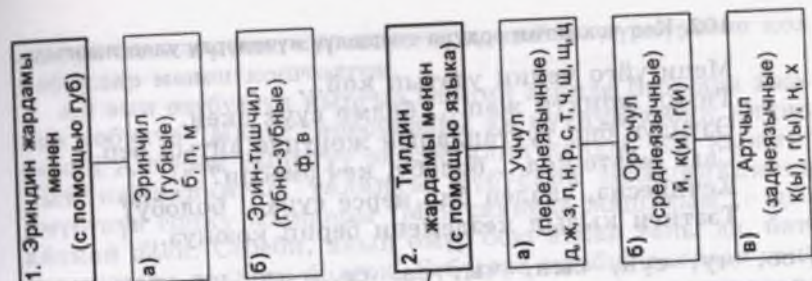
М. Шаханов,

“Цивилизацияны чаташтыруу”

Которгон М. Өмүрзаков

- ?
1. Бул окуя кайда болгон?
 2. Кызга кандай жигит куда түшүп келди?
 3. Жигит эмне үчүн эл алдында уят болду?
 4. Эмне үчүн ал үйлөнбөй калды?

101. Берилген сөздөрдү кыргыз тилине которуп, төмөнкү схема боюнча фонетикалык талдоо жүргүзгүлө: красивый, сильный, смелый, гордый.

102. Көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү улап жазгыла.

Мени үйгө чейин узатып кой...
Тигил эшикти жап..., бөлмө суук экен.
Өзүңдүн бир туугандарын жөнүндө айтып бер...
Саат беште кел... болобу, кеч эмеспи?
Кечиресиз, сизден бир нерсе сура... болобу?
Тээтиги кызыл кездемени берип коюнуз...

(-со, -чу, -сун, -сын, -чы, -са, -се, -сил, -чи, -сем, -син, -чи, -чы, -сам, -сын, -чу, -сум, -со).

! 103. Сүйлөшүүгө көнүккүлө. Айтылыштарды пайдалангыла.

Жакын арада ... барбы (гастроном, дүр-дүнүйө дүкөнү, чарбалык дүкөн)?

Дүкөн качан ачылат (жабылат)?

Дем алуу маалы качан?

Эркектер (аялдар) кийимин сатчу бөлүм кайда?

Сиздерде ... жокпу?

Көрсөтүп коёсузбу.

Канча турат? (Баасы канча?)

Сизге төлөйүзбү же кассагабы?

Баарын эле бир ороп бериниз.

Ыракмат.

§ 20. ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ

▣ 104. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

Кыргыздын профессионалдык хореография искусство-сунда негиз салган, аны дүйнөлүк денгээлге көтөрүүгө өзүнүн бүт өмүрүн арнаган, залкар өнөрлүү адамдарыбыздын жаркыраган Чолпон жылдызы – Бүбүсара Бейшеналиева.

Эженин чыгармачылыгы жөнүндө айтканда, эң биринчи “Чолпон” балет-спектаклиндеги ал түзгөн сыйкырчы Айдайдын образы эске түшөт.

Эжебиздин бийчилик өнөрүндө бир чыгармачылык апофеоз болгону белгилүү. “Чолпон” балет-спектакли боюнча тартылган фильм-балет учурунда дүйнөнүн жүздөн

ашуун өлкөлөрүндө көрсөтүлүп, ар дайым дүркүрөгөн кол чабуулар менен коштолгон.

Ал эми өзүбүздүн кыргыз элинин эсинде Бүбүсара эжебиз көбүнчө “Манас” эпосундагы ак куунун кебин кийип учкан Айчүрөк сыяктуу элестетилип калды. XX кылымдын кайталангыс таланты Бүбүсара Бейшеналиева өмүрүнүн сонку жылдары “Мен сахнада жашадым”, – деп айткан экен. Себеби, анын өмүр бою аткан таны да, баткан күнү да сахнада болгон. Бүбүсара эжебиз сахнада гана жашаган жок, ал миндеген адамдардын жүрөгүндө да жашап жатат.

Ал 1926-жылы Аламүдүн районундагы Ташдөбө кыштагында туулган. 1973-жылы жарык дүйнө менен кош айтышты.

105. Төмөнкү текстти көчүрүп жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мазмунун түшүнгүлө.

Кезинде асылзаада Бүбүсара эжебиз эл чогулган бир чоң жыйындан кийин көпчүлүктүн көзүнчө калкыбыздын дагы бир даңктуу искусство ишмери, замандашы Тургунбай Садыковго кайрылып: “Менин айкелимди качан чегесин, кийин кеч болуп калат”, – деп кабатыр болуп эскерткен экен. “Ошондон тартып Бүбүсаранын канаттуу куштай талпынган кудуреттүү талантын, айжаркын аруу элесин, ыманы ысык адамдык мээримин кантип кармап, кантип чагылдырсам деп өзгөчө толкундап, өзүмчө түйшөлө баштадым”, – деп эскерет Тургунбай агайыбыз.

Эжебиздин айкелин көргөндө Тургунбай агабыздын сөзү эске түшпөй койбойт.

А. Акаев

кезинде	– в свое время
асылзаада	– благородная
чоң жыйындан кийин	– после большого собрания
көпчүлүктүн көзүнчө	– публично
искусство ишмери	– деятель искусства
менин айкелимди качан чегесиз	– когда вы создадите мое изваяние
эскерткен экен	– напомнила
канаттуу куштай талпынган	– взлетевший, словно птица
кудуреттүү талант	– великий талант
айжаркын аруу элес	– светлый чистый образ

<i>адамдык мэрими</i>	—	человеческая нежность
<i>кантип чагылдырсам</i>	—	как бы мне изобразить (передать)
<i>толкундап, түйшөлө</i>	—	волнуясь, начал переживать
<i>баштадым</i>		
<i>негиз салган</i>	—	была основательницей
<i>жаркыраган Чолпон</i>	—	сияющая звезда Чолпон (Венера)
<i>жылдызы</i>		
<i>сыйкырчы</i>	—	волшебник (волшебница)
<i>дүркүрөгөн кол чабуулар</i>	—	бурные аплодисменты
<i>коштолгон</i>	—	сопровождался
<i>Айчүрөк сыяктуу</i>	—	подобно Айчүрөк
<i>элестелип калды</i>	—	запомнилась, осталась в памяти
<i>кайталангыс талант</i>	—	неповторимый талант
<i>мен сахнада жашадым</i>	—	я жила на сцене
<i>өмүр бою</i>	—	всю жизнь
<i>аткан таңы да, баткан</i>	—	от зари до зари
<i>күнү да</i>		
<i>адамдардын жүрөгүндө</i>	—	в сердцах людей
<i>жарык дүйнө менен кош</i>	—	скончалась, покинула светлый
<i>айтышты</i>		мир

- ? Т
1. Вүбүсара Бейшеналиева ким болгон?
 2. Анын кандай элестерин билесинер?
 3. Эмне үчүн аны жылдызга теңейбиз?
 4. Кыргыз элинин эсинде кандай сакталат?
 5. Өмүрүнүн соңку жылдарында ал эмне деген?
 6. Анын эстелигин көргөнсүңөрбү? Ал кайда?

106. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү дептеринерге жазгыла.

ТАШКА ЖАН КИРГИЗГЕН АДАМ

Кыргыздын таланттуу скульптору, Кыргыз ССР эл сүрөтчүсү, Кыргыз Республикасынын Баатыры Тургунбай Садыков Ош облусундагы Баткен районунун Говсурар кыштагында 1935-жылы 4-сентябрда туулган.

Бала кезинен эле сүрөтчү болууну эңсеген. Ал орто мектепти бүтүп, Москва шаарындагы Жогорку сүрөт окуу жайын (мурунку Строганов атындагы) бүтүргөн.

Т. Садыковдун чыгармачылыгындагы башкы максаты – адамдын рухий бай дүйнөсүн ачуу. Мына ушул жагдай анын портреттик жанрга кызыгуусун аныктайт. Анын эң биринчи эмгеги Социалисттик Эмгектин Баатыры, атак-

туу чабан Телегей Сагынбаеванын портретин жаратуудан башталды.

Ошентип, анын артынан башкалары пайда болду. Кыргыз эмгекчилери, актерлор, сүрөтчүлөр, артистер, окумуштуулар сүрөткерди айрыкча кызыктырат. 60-жылдардын аягына чейин эле ал СССРдин эл сүрөтчүсү Г. Айтиевдин, академик Д.М. Щербаковдун, живописчи С. Акылбековдун, СССРдин эл артиси Д. Куйүкованын портреттерин чеккен.

Эл акыны Т. Сатылгановго арналган композициялар да кызыктуу. Алардын ичинде: “Токтогул сүргүндө”, “Токтогулдун музыкавед Затаевич менен жолугушуусу”, “Токтогулдун энеси менен жолугушуусу” бар. Т. Садыковдун кыргыз сүрөт искусствосуна синирген эмгеги жогору бааланып, жогоруда айтылган сый-урматка ээ болду.

! Билип алгыла.

БОРБОРУБУЗДАГЫ МАДАНИЙ ЭСТЕЛИКТЕР

“Революциянын каармандарына”, “Жениш аянты”, “У. Салиеванын портрети” (1973-ж., гранит), “СССРдин эл артиси М. Рыскулов Король Лирдин ролунда” (1974-ж., гранит), “Академик М. Адышевдин портрети” (1977-ж., мрамор), “Эл достугу” эстелиги, Т. Сатылганов атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясынын алдындагы аянтта тургузулган “Манас” комплекси, “Революциянын каармандарына”, “Жениш” эстелиги.

● <i>ташка жан киргизген адам</i>	—	человек, оживляющий камень
<i>болууну эңсеген</i>	—	мечтал стать
<i>жогорку сүрөт окуу жайын</i>	—	окончил высшее художественное училище
<i>бүтүргөн</i>		
<i>чыгармаларында</i>	—	в его произведениях
<i>башкы проблемасы</i>	—	основная проблема
<i>адамдын рухий бай</i>	—	раскрыть богатый духовный
<i>дүйнөсүн ачуу</i>		мир человека
<i>портреттик жанрга</i>	—	к портретному жанру
<i>кызыгууну аныктайт</i>	—	определяет интерес
<i>“Токтогул сүргүндө”</i>	—	“Токтогул в ссылке”
<i>сүрөт искусствосу</i>	—	изобразительное искусство
<i>синирген эмгеги</i>	—	внесенный вклад

Жагдай боюнча сүйлөшүүнү уланткыла.

- Бул кайсы кооз имарат?
- Бул - филармония.
- Бул кайсы бедиз (скульптура)?
- Бул - "Манас" композициясы. Белгилүү скульптор Тургунбай Садыков жараткан.
- ...
- Манас жөнүндө билем.
- Манас - улуттук баатыр.
- "Манас" эпосу - байыркы чыгарма.
- Окудунуз беле?
- Тилекке каршы, окуй элекмин.
- Бул чыгармада кыргыз элинин кулк-мүнөзү, үрп-адаты, салт-санаасы чагылдырылган.
- ...

§ 21. ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДА ҮНДҮҮЛӨРДҮН ТҮШҮРҮЛҮП АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА АЛАРДЫН ЖАЗЫЛЫШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (ОСОБЕННОСТИ В ПРОИЗНОШЕНИИ И ПРАВОПИСАНИИ ГЛАСНЫХ ЗВУКОВ В СЛОВСОЧЕТАНИЯХ)

Жанаша айтылган эки сөздүн бирөө үндүү менен аяктап, экинчиси да үндүү менен башталган болсо, ошол эки сөз арасында кабатталып колдонулган эки үндүү тыбыштын бирөө түшүрүлүп айтылышы мүмкүн. Бирок мындай өзгөчөлүк оозеки айтылышта гана учурайт, жазууда ал үндүү тыбыш толук сактала берет.

Мисалы:

Айтылышы:
бололек
жеталбайт
туралбайт

Жазылышы:
боло элек (не исполнилось)
жете албайт (не достигнет)
тура албайт (не сможет встать)

Если в словосочетаниях конечный звук первого слова и начальный звук следующего слова являются гласными, то при этом один из гласных звуков не произносится, но на письме обозначается.

экуй	эки үй (два дома)
каруй	кара уй (черная корова)
өталбайт	өтө албайт (не пройдет)
алалбайт	ала албайт (не возьмет)
дечүлөн	дечү элен (всегда говорил)
сарат	сары ат (рыжий конь)
торат	тору ат (вороной)
карат	кара ат (черный конь)
саралат	сары ала ат (рыжеватый)
алтай	алты ай (шесть месяцев)
алалек	ала элек (не получил)
айталбайт	айта албайт (не сможет сказать)

107. Төмөнкү ырларды көркөм окуп, тилинерди жатыктыргыла. Кашаага алынган сөздөрдү кашаадан чыгарып, жазып чыккыла. Анда кайсы үндүү тыбыш эмне себептен түшүрүлүп айтылгандыгын көрсөткүлө.

1. Ак калпак кыргыз эл журтум
Аман жүрсүн (дечүлөн).
Алты сан жыйын чогулса,
Артыкча булбул (көркүлөн).
Агын суудай ташыган,
Алтын сөздүн (кенчилен).
Алыска наамың угулуп,
Алайдан ырчы (келчүлөн).

Жоомарт Бөкөнбаев

2. Экөөгө бирөө (баталбайт),
Аттууга жөө (жеталбайт).
Туура жүргөн азамат
Туугандан алыс (кеталбайт).
Кайраттуунун алдынан
Каршы душман (өталбайт).

Токтогул

3. Кечээ жаштык түтүн эле (жаналек),
Жүзүм эле тамчы суусу (тамалек).
Тагдыр кошуп, жолдош кылган турмушка,
Тамашалуу бир топ, бир топ (балалек)

А. Осмонов

Үзгү:

Айтылышы:
дечүлөн

Жазылышы:
дечү элен

108. Төмөнкү сөздөрдү кыргыз тилине которуп, үнсүз жана үндүү тыбыштарга фонетикалык талдоо жүргүзүлө.

Манас	
М	– меч
а	– аллах
н	– небо
а	– аллах
с	– справедливость
Үлгү:	кылыч
к	– каткалан, жарылма, артчыл
ы	– жоон, эринсиз, кууш, кыска
л	– уян, капталчыл, уччул
ы	– жоон, эринсиз, кууш, кыска
ч	– каткалан, шуулдама, уччул

109. Текстти окугула. Которгула. Тексттеги эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүп айтылышын үлгүгө карап жазгыла.

ЖОЛДОШЧУЛУК КЫЙЫНЧЫЛЫКТА БИЛИНЕТ

Бир күнү Тыйынчычкан жыгачтан жыгачка секирип жүрүп, тайып кетип, сазга жыгылып түшөт. Канчалык аракет кылса да, саздан чыга албайт. Байкуш Тыйынчычкан баткакка батып, чыга албай ыйлап, жардам чакырат.

Тыйынчычкандын саздан чыга албай тыбырчылап жатканын Күкүк көрүп:

– Ай-ай, ай! Кандай жаман саз эле! Бул биздин токойго кайдан пайда болгон? Ошого Тыйынчычкандын түшүп калганын карачы! – деп бутакка отуруп алып, сазды тилдей баштайт.

Чууну угуп Тонкулдак учуп келет да, тумшугу менен бир бутакты тиштеп алып, Тыйынчычканга сунуп, аны баткактан сууруп чыгат...

Силкинип, тазаланып алып, Күкүккө кайрылып мындай дейт:

– Жолдошуң кырсыкка учураганда жардам бериш керек. Ал эми сазды кийин тилдесең да болот...

В. Росин

● кыйынчылыкта билинет	–	познается в беде
тыйынчычкан	–	белка
тайып кетип	–	поскользнувшись
сазга жыгылып түшөт	–	упал в болото
чыга албайт	–	не смог выбраться
баткакка батып	–	попав в грязь, в топкое место
ыйлап	–	заплакав
бутакка отуруп алып	–	усевшись на ветку
тилдей баштайт	–	начал ругаться
чууну угуп	–	услышав шум
тонкулдак	–	дятел
сууруп чыгат	–	вытянул (вытащил)
жолдошуң кырсыкка учураганда	–	когда твой друг окажется в беде
кийин тилдесең да болот	–	ругать можно и после

Үлгү: Айтылышы: Жазылышы:
чыгалбайт чыга албайт (не выберется)

110. Текстти окуп, которгула, мазмунун айтып бергиле.

ЖАРАТЫЛЫШ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Айланана көз чаптырып көрчү. Ооба, сен күндү, асманды, булутту, жерди, өсүмдүктөрдү, жаныбарларды көрөсүн. Мына ушулардын баары – жаратылыш.

Күн, асман, булут, таштар, суу, жаан, кар – булар жансыз жаратылыш.

Өсүмдүктөр, жаныбарлар, адам – булар жандуу жаратылыш. Канаттуулар да, айбандар да, кескелдириктер да, жыландар да, ташбакалар да, бакалар да, балыктар да, курт-кумурскалар да, курттар да жаныбарлар экенин эсиңнен чыгарба.

Жаратылыш – бул биздин айланабыздагы өтө таң каларлык нерселер. Ар бир кадам сайын сен ошол таң каларлык нерселердин сырын ачууга мажбур болосуң. Алгачкы сапарыңды жылдын ар кайсы мезгилиндеги жаратылыштын жашоо-тиричилигине байкоо жүргүзүүдөн баштайсың. Алдыда сени кызыктуу жана көңүлдүү жолугушуулар күтүп турат.

Жаратылыш – биздин эң жакын досубуз. Ал биздин жашоо-тиричилигибизге керектүү көп нерселерди берет.

Мына ошол себептен адамдар жаратылышты коргошот, анын байлыктарын арттыруу максатында көп эмгектенишет.

КСЭ

- айлана – вокруг, округа
- көз чаптыр – оглянись
- жаратылыш, табият – природа
- жансыз – неживая
- жандуу – живая
- таң каларлык – удивительный
- нерсе – вещь, предмет
- сыр – тайна, секрет
- коргоо – защита, охрана
- арттыруу – увеличение, приумножение

! Билип алгыла!

ДУЙНӨДӨ КЫЗЫКТАР КӨП

1. Илимпоздор изилдешсе, эшек элүү, арстан отуз, карышкыр он үч, горилла алтымыш жыл жашайт экен.
2. Суу ичпей жашаган аюуну билесизби? Австралияда коала аюусу суу ичпейт, организм талап кылган сууну авкемент деген чөптү жегенде алат.
3. Грециядагы Анвар дарыясы суткасына өзүнүн нугун төрт жолу өзөртөт. 6 саатка чейин ал деңизди карай акса, 6 саат тескерисинче агат.

Дүйнөдөгү дагы кандай кызыктарды билесинер?

§ 22. ҮНСҮЗДӨРДҮН ОКШОШУП АЙТЫЛЫШЫ (АССИМИЛЯЦИЯ)

Жанаша турган үнсүз тыбыштардын бири-бирине үндөшүп (артикуляциялык жактан жакындашып) айтылышы окшошуу деп аталат.

Созвучие при произношении рядом стоящих гласных звуков по артикуляции называется ассимиляцией.

Окшоштуктун түрлөрү (Виды ассимиляции)

Үнсүздөр үн катышына карай каткаландашат же жумшарат.

Согласные звуки при участии голоса оглушаются или озвончаются.

1. Сөз ортосундагы окшошуу.

Мисалы: Айтылышы
жазгелди
агалтын
омбеш
ассүйлө
үшсом

Жазылышы
жаз келди
ак алтын
он беш
аз сүйлө
үч сом

2. Мүчөлөрдөгү окшошуу.

Мисалы:

- А. Ким? эмне? эне, кат, завод.
- И. Кимдин? эмненин? эненин, каттын, заводдун.
- Б. Кимге? эмнеге? энеге, катка, заводго.
- Т. Кимди? эмнени? энени, катты, заводду.
- Ж. Кимде? эмнеде? энеде, катта, заводдо.
- Ч. Кимден? эмнеден? энеден, каттан, заводдон.

3. Мисалы: оку + ба = окуба (жумшаруу)
жаз + ба = жазба (жумшаруу)
отур + ба = отурба (жумшаруу)
кет + пе = кетпе (каткаландашуу)
ук + па = укпа (каткаландашуу)
шаш + па = шашпа (каткаландашуу)

●● Жагдай боюнча сүйлөшкүлө.

– Кызым, сасыктумоого каршы дары барбы? Мурунга тамызуучусу да керек.

– Баш оорунун дарысы бар. Антигриппинди анан жа-сап беребиз.

– Ал антигриппин суюк дарыбы?

– Жок, ал майда, кургак дары. Тамактан кийин үч маал ичесиз. Муну мурунга тамызыңыз.

– Муун оорунун дарысы барбы?

– Жыландын уусунан даярдалган май дары бар. Аны муундарга сыйпаса болот. Бул дарыңызга түштөн кийин келсеңиз болот.

– Жакшы калгыла.

● сасыктумоо	– грипп
мурунга тамызчу дары	– капли в нос
суюк	– жидкий
майда	– мелкий
кургак	– сухой
үч маал	– три раза
тамыз	– капай
муун	– сустав
жыландын уусунан даярдалган дары	– лекарство из змеиного яда
сыйпоо	– мазать, втирать

111. Көп чекитин ордуна тиешелүү жөндөмө мүчөсүн улагыла.

Биз, окуучулар, өзүбүздүн мектебиз... чексиз сүйөбүз. Сурманын көп чыга турган жери биз... Кыргызстанда. Мен бир күнү ушул кепти Алиман... айттым. Азыр эле контора... үйүнө карай кеткен. Албетте, мындай иш... уланта берүү керек. Эмгекчил... наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу. Күн бүркөлдү да, бийик тоолор... ак булут каптады.

(-нын, -га, -ны, -го, -ду, -та, -да, -ти, -ди, -де, -ден, -дан, -дон, -тын)

112. Текстти окуп, уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Көптүктү бил-дириүүчү (-лар) мүчөсүнүн өзгөрүшүн байкагыла.

Кыргыздардын элдик салттары жана үрп-адаттары үй-бүлөлүк, турмуш-тиричилик карым-катнаштары жана ырым-жырымдары патриархалдык-феодалдык мамилелер-

дин жана көчмөн турмуштун шарттарына байланыштуу келип чыккан.

Ата Мекенди душмандан коргоо жоокерлердин ыйык милдети болгон. Жоокерлер жоого аттанарда Ата Мекенин коргоого ант беришкен. Эл-жерди душмандан коргоо, каармандыкты көрсөтүү, чыккынчылыкты өтө жек көрүү боюнча ой-пикирлер көп сандаган макал-ылакаптарда, аңгемелерде, поэмаларда чагылдырылган. Элдик баатырларды терең урматтоо кыргыз элинин эзелтеден берки салты болуп келген.

📖 113. Окуп которгула. Мазмунун түшүнгүлө. Сарык оорусунан сактана билгиле!

ВИРУСНЫЕ ГЕПАТИТЫ

Гепатит – заразное заболевание. Его вызывают вирусы. Их обозначают буквами латинского алфавита – А, В, С, Д, Е.

Гепатитами можно заразиться, употребляя немытые фрукты, овощи, ягоды, бахчевые культуры. Некипяченая вода также может служить источником заражения. Все виды гепатита поражают печень.

Признаками заболевания являются:

- слабость, усталость;
- тошнота, рвота;
- головная боль;
- пожелтение глазных яблок, ногтей.

Если появились один или несколько из этих признаков, то нужно срочно обратиться к врачу.

Уберечься от болезни можно, соблюдая правила личной гигиены. Нужно мыть руки, чистить зубы своей щеткой, следить за чистотой посуды, мыть овощи, фрукты, ягоды, кипятить воду. Если соблюдать эти правила, можно избежать заражения.

114. Текстти окуп, орус тилине которгула. Белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөлөргө ажыраткыла.

НАРЫН

Нарын дарыясы – бул Орто Азиядагы эн при жана суусу мол дарыялардын бири. Ал чыгыштан батышты көздөй Кыргызстандын территориясы менен 700 кило-метр аралыкка созулуп жатат. Ушул аралыктын ичинде

жаратылыш шарттары ар түрдүү болгон Жогорку Нарын, Орто Нарын, Тогузторо, Кетментөбө жана Фергана өрөөндөрүн аралап, кууш капчыгайлар аркылуу албууттанып, аскадан-аскага урунуп, зооканы жанырта үн салып агып жатат. Анын ири куймалары – Кичинарын, Онарча, Атбашы, Алабука, Көкөмерен.

Нарын суусу өзүнүн салыштырма гидроэнергетикалык кубаттуулугу боюнча Волга, Ангара, Днепр, Иртыш дарыяларынан ашып кетет.

§ 23. ТЕКСТ БОЮНЧА ИШТӨӨ

115. Текстти окуп, которгула, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

ЧЕБЕР КУРУУЧУЛАР

Жаратылышта абдан чебер куруучулардын бири – куштар. Алар жасаган уялар ар түрдүү, ал эми «үй» куруу ишинде колдонгон «аспаптары» – тумшугу, буту, кээде канаты.

Салаңдап илинип турган уялар өзгөчө бир укмуш жасалат. Биздин өлкөбүздөгү көлдөрдүн жана дарыялардын жээктеринде куркулдай жашайт. Анын уясы суунун үстүндө салаңдаган баштык түрүндө болуп, уяга кирүүчү оозу чорго сыяктуу жасалган. Уяны эркеги жана ургаачысы биргелешип, өсүмдүктөрдүн – талдын, теректин, байтеректин, жекендин булаларынан жасашат.

Куркулдай уясын чалкандын, кендирдин же талдын кабыгынын бышык булалары менен асып коёт. Куркулдай жасаган уянын бекемдигине, анын бир нече жыл сакталып турушу эле ачык далил боло алат.

Узун куйрук көкчымчык өзүнүн уясын суунун үстүндө салаңдатып илип койбогону менен, аны куркулдайдыкындай жасайт.

Камышчыга уя салуу оңойго турбайт: адатта уя камыштын үч сабагында илинип турат. Бул канаттуу адегенде катар өсүп турган камыштарды издеп табат. Ал камыштын бирине керектүү бийиктикте чалкандын була жибин байлап, буланы кезеги менен башка камыштарга чалып оройт да, учун кайра биринчиге бекитет.

Тонкулдактардын бардыгы – накта «жыгач усталар», алар өздөрүнүн уяларын ичи чирип бараткан дарактардын сөңгөгүн оюп жасашат.

• чебер	– искусный, умелый
салаңдап илинип турган	– подвешенный, висячий
кадимки	– обыкновенный
кендир	– конопля
куркулдай	– ремез (птица)
тал	– ива
баштык түрүндө	– в виде мешочка
байтерек	– осина
ургаачы	– самка
жекен	– рогоз (болотное растение)
көкчымчык	– синица
була	– волокно

Текстке суроо бергиле.

?

116. Сүйлөмдү көчүрүп алгыла. Көп чекиттин ордуна маанисине карата сөздөрдү жазгыла.

1. Жаратылышта куштарды эн ... деп эсептесе болот.
2. Кээ бир уялар ... илинип турат.
3. Көкчымчык өзүнүн уясын ... жасайт.
4. Камышчынын уясы ... сабагында илинип турат.
5. Канаттуулар уя салууда ар түрдүү ...ды колдонушат.
6. Уяны эркеги жана ... биргелешип жасашат.

Пайдаланылуучу сөздөр: чебер, суунун үстүнө, баштык түрүндө, камыштын, аспаптар, ургаачы.

117. Төмөнкү сөздөрдү орус тилинен кыргыз тилине которуп, -лар мүчөсүн улагыла.

Птица, гнездо, инструмент, самка, конопля, озеро, волокно, ствол, крапива, тополь, клюв, крыло, дом, берег, растение, дятел.

«Куруучулар» деген темада аңгеме жазгыла. Дагы кандай (кайсы) куруучуларды билесинер?

118. Ырды жаттагыла.

ЖАШ КУРУЛУШЧУЛАР ЫРЫ

Төрт дубалдын үстүн жаап,
Коюп эшик-терезе,
Ичи-тышын сулуулап,
Үй жасайлы эмесе.

Каалгага бет маңдай
Мекен турсун жайнаган.
Терезеде кол турсун
Желкайыгын айдаган.

Ошол үйгө киргендин
Куту болсун жүрөктө.
Ошол үйдөн чыккандын
Күчү болсун билекте.

Шамал-селден үйүбүз
Кыймылдабас жасайлы.
Ырк бузушуп чырдашпай
Ынтымактуу жашайлы.

Ж. Мамытов

§ 24. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНСҮЗДӨРДҮН КАТКАЛАҢДАШЫП АЙТЫЛЫШЫ (ОГЛУШЕНИЕ)

Бир сөз ичинде каткалаң үнсүздөрдүн таасиринде жумшак үнсүздөрдүн каткалаңга айланышын *каткалаңдашуу* дейбиз.

Звонкий согласный может заменяться парным ему глухим перед глухим согласным. Этот фонетический процесс называется *оглушением*.

Мисалы:

Жазылышы:

Айтылышы:

тузсуз

туссуз

жүз сом

жүс сом

бизче

бисче

жооп бер

жооппер

бат бас

батпас

таап бер

таапер

вокзал

воксал

119. Кашаанын ичиндеги тамгалардын кайсынысы жазыла тургандыгын айтып бергиле.

жү(з-с) сом, жоо(п-б) бер, вок(з-с)ал, би(з-с)че, бат (б-п)ас, ту(з-с)суз, кон(ф-п)ет, мор(ф-п)ология,

паро(в-б)оз, порт(ф-п)ель, справ(ф-в)ка, ча(ш-ч)туу, кыргы(з-с)ча, ору(з-с)ча, неми(з-с)че, англи(з-с)че.

120. Текстти окугула. Кашаага алынган сөздөрдү кашаадан чыгарып, которуп жазгыла. Айтылышы менен жазылышындагы айырмасын айтып бергиле.

1. Аларга (сильный) жана бирдиктүү жаңырык үнү жооп берди (М. Г.).

2. От (погас). 3. Самолет саат (в три) (полетел). 4. Саша жат жазууну жакшы (напишет), (обязательно) жакшы баа алат. Бирок жаан (как раньше) эле шатыратып куюп турат (К. Б.).

Улгу: Аларга күчтүү жана бирдиктүү жаңырык үнү жооп берди.

Жазылышы:

Айтылышы:

күчтүү

күштүү

121. Үлгүгө карап иштегиле.

Улгу: бездельник – бекерпос – бекерпоз
морская вода –
бессердечный –
отдай письмо –
несолёный –
ответь –
найди и отдай –
сильный –
сто сом –
по-нашему –

122. Текстти окуп, бир сөз ичинде үнсүздөрдүн өзгөртүлүп айтылышын байкагыла.

КЫРГЫЗ ЖУРТУН ТААНЫТКАН АДАМ

СССР Эл артиси, Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты Муратбек Рыскулов 1909-жылы 23-ноябрда Жумгал районундагы Кайырма кыштагында туулган.

Анын театр искусствосуна болгон жөндөмдүүлүгү көрүнө баштайт. Бара-бара ал кайсы гана ролдо болбосун табигый таланты менен сахналык чеберчилигин өөрчүттү.

Ал бир катар монументалдуу драмалык чыгармалардын каармандарынын (У. Шекспирдин «Отеллосунан» Отеллонун, «Король Лиринен» король Лирдин, М. Горькийдин «Егор Булычев жана башкаларындагы» Егор Булычевдин, В. Жакиевдин «Атанын тагдырынан» Акылбектин) образдарын түзгөн. Лондондо өткөрүлгөн У. Шекспирдин 400 жылдык юбилейинде М. Рыскулов король Лирдин монологу менен чет мамлекеттик көрүүчүлөрдү таң калтырган. Таланттуу актер тарабынан түзүлгөн Лирдин образы психологиялык чындыгы жагынан татыктуу орунду ээлеген.

1967-жылы Муратбек Рыскуловго «Король Лир» спектаклинде Лирдин жана «Атанын тагдыры» спектаклинде Акылбектин ролдорун мыкты аткаргандыгы үчүн Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты деген наам берилген.

М. Рыскуловду дүйнө жүзүнө тааныткан жеке гана драматургия эмес, кино экраны да болду. Ал «Бакайдын жайыты» ж.б. фильмдерде тартылган. Таланттуу актердун чыгармачыл эмгеги жогору бааланып, Ленин ордени жана башка орден, медалдар менен сыйланган.

М. Рыскулов 1974-жылы 1-февралда дүйнөдөн кайткан. Ысымы Бишкек шаарындагы көчөгө жана Нарын облустук музыкалуу драмтеатрына берилген.

- жөндөмдүүлүгү — его способность
- көрүнө баштайт — стала проявляться
- табигый таланты — его природный талант
- сахналык чеберчилигин — развил сценическое мастерство
- өөрчүттү — проводившийся в Лондоне
- Лондондо өткөрүлгөн — зарубежных зрителей
- чет мамлекеттик — удивил
- көрүүчүлөрдү — мастерство
- таң калтырган — присвоено звание
- чеберчилик — прославил на весь мир
- наам берилген — музыкальный драматический театр
- дүйнө жүзүнө тааныткан
- музыкалуу драма театры

123. Айтылыштарды пайдаланып, көргөн кинонор жөнүндө аңгемелеп бергиле.

- Жүрү (жүрүнүз), киного барабыз.
- Бүгүн кайсы кино экен?
- Мен ... болсо көрөт элем.
- (детектив, кинокомедия, кинохроника, мультфильм)
- Ал фильм кайсы кинотеатрда экен?
- Ал кинотеатрга кантип барууга болот?
- ... качан башталат?
- (күндүзгү сеансы, кечки сеансы, кийинки (акыркы) сеансы)
- Белеттерди алдын-ала сатуу кассасы качан ачылат?
- Эртеңки сеанска мага эки билет берип коюңузчу.
- Билет канча турат?
- Орун... болсо болот эле.
- (жакыныраак, алысыраак, залдын ортосунда, ... катарда)
- Бул фильмдин режиссеру ким экен?
- ... ким жазыптыр?
- (сценарийин, фильмдин музыкасын)
- Оператору ким?
- Бул фильмде кимдер ойнойт экен?
- Бул кино кайсы студияда тартылыптыр?
- Бул фильм түстүүбү же жөнөкөй эле бекен?
- Сага кандай фильмдер жагат?
- Мага ... фильмдер жагат.
- (комедиялуу, укмуш окуялуу)

§ 25. ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ

124. Ырды көркөм окугула. Жаттап алгыла.

ТООДОГУ СЫР

Таң алдында татуу соккон тоо жели,
Жаш кыялды терметишет мендеги,
Тоо кыздары гүлдөр терип ойношуп,
Күлүп кана сырга канат желдеги!..

Тоодон түшкөн тунук суунун күүлөрү,
Болгондорду жомок кылып айтышат,
Тыншап аны эркин тоонун кыздары,
Ойлоп-ойлоп терең сырын табышат.

Эркин тоонун, эркин эрке кыздары,
Келгилечи көңүлдү биз ачалык,
Өзгөрүштүн өчпөй турган чырагын,
Күн чыгыштын тоолоруна асалык!

Ж. Турусбеков

125. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле. Жалпы жана энчилүү зат атоочторду көчүрүп жазгыла. Алардын кайсы санда турганын аныктагыла.

ТОО

Бийиктиги бир нече километр келген тоолор бар. Мындай тоолордун чокусунда эч качан эрибеген ак кар, көк муз жатат. Муну мөңгү дейбиз. Бийик чокулуу тоолор биздин Кыргызстанда көп.

Биздин Алатоо, Тяньшань жана Алай тоолоруна далай экспедиция барып, картага түшпөгөн чокуларын текшерипти. Кыргызстандын тоолору өтө бай. Бул тоолордон түрдүү кендер: алтын, күмүш, коргошун жана башка сейрек учурай турган кымбат баалуу металлдар, таш көмүр, нефть жана башкалар чыгат.

Кыргызстандын тоолору токойго да бай келет. Эгерде Тяньшань (Алатоо) жалбырактуу дарактарга гана эмес, карагайга да бай болсо, түштүктө Караалма, Бозоңголборс жана башкаларда алма, алча, жаңгак аралаш токойлор көп.

Бул өндүү токойлуу жерлерге жайдын күнү малчылар жайлоого чыгып мал багышат. Кээде кыштап да калышат. Анткени мындай жерлер шамалдан ыктоо жана чөптүү келет.

- эрибеген ак кар, көк муз — нетающие снега и льды
- мөңгү — ледник
- түрдүү кендер — разные ископаемые
- коргошун — свинец
- сейрек учурай турган — редко встречающиеся
- кымбат баалуу металлдар — драгоценные металлы
- карагайларга да — и елям тоже

- малчылар — скотоводы
- кыштап — зимовав
- шамалдан ыктоо — защищенные от ветра, непродуваемые ветром
- келет

126. Окугула. Мазмунун түшүңүлө. Экинчи жана үчүнчү абзактарынын зат атоочторуна морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

ЖАМГЫР

Адамга, өсүмдүккө, малга жана башка жандыктарга жерден аккан суу кандай керек болсо, асмандан жааган жамгырдын суусу дал ошондой керек. Жамгыр чаң-тозонду басат. Жайкы ысык абаны сергитет. Адамга жакымдуу шартты түзөт. Жамгырдын суусу жерге сиңип, жерди жумшартат. Өсүмдүктүн тамырына ным жеткирип, жер үстүн көгөртөт. Жамгыр жаап өткөндө чөп да, бакдарак да өнүнө чыгат, жашарат. Көп жерлерде айдалган эгиндер жалаң гана колдон сугарылган суу менен жетилбейт. Жамгырдын суусу менен жетилген кайрак эгиндер бизде көп жерлерде айдалат. Суу чыкпаган же суу жетпеген жерлердеги чөл өсүмдүктөрү жамгырдын суусу менен жашайт, көгөрөт.

Тоолордогу түрлүү өсүмдүктөр — карагай, кайың, арчалар да жамгырдын суусу менен көгөрөт. Айрыкча, чөптөр көгөрүп калган кезде жамгырдын тез-тез жаап турушу өтө пайдалуу.

Жамгыр адамдын денсоолугуна да керек.

“Жамгыр болбой дан болбойт,

Тегирмен болбой нан болбойт”, —

деген элдин макалы бар. Дыйкандар жамгырдын учурунда жаап турушун каалайт. Жамгыр эгинди оруп, бастырып, чөп чаап, жыйып жаткан мезгилде гана пайда-сыз болот.

- жерден аккан суу — текущая по земле вода
- сергитет — освежает
- жерге сиңип — впитываясь в землю
- өсүмдүктүн тамырына — к корню растения
- өнүнө чыгат, жашарат — преобразуются, омолаживаются
- чөл өсүмдүктөрү — растения пустыни
- тегирмен — мельница
- эгинди оруп, бастыруу — жатва и молотья
- чөп чаап, жыйып жатканда — во время сенокоса

Үлгү: Тоолордогу түрлүү өсүмдүктөр да: карагай, кайын, арчалар да жамгырдын суусу менен көгөрөт.

1. Тоолордогу – зат атооч; заттын атын билдирди; эмнелердеги? деген суроого жооп берди; табигый зат.

2. Алгачкы түрү – тоо.

Морфологиялык белгилери:

жалпы ат;

түзүлүшү боюнча жөнөкөй;

жатыш жөндөмөсүндө, көптүк санда.

3. Тоолордогу – в горах.

1. Өсүмдүктөр – зат атооч; заттын атын билдирди; эмнелер? деген суроого жооп берди; табигый зат.

2. Алгачкы түрү – өсүмдүк.

Морфологиялык белгилери:

жалпы ат,

түзүлүшү жөнөкөй;

атооч жөндөмөсүндө, көптүк санда.

3. Өсүмдүктөр – растения.

127. Баарлашууга үйрөнгүлө:

– Кыргызча кандай билесин?

– Мен кыргызча ...

жакшы билем

начар билем

такыр билбейм

– Бул кыргызча кандай аталат?

– Бул сөз эмнени түшүндүрөт?

– Бул ... кандай которулат?

сөз

сүйлөм

– Бул айтылышты которунузчу?

– Бул сөз кандай айтылат?

– Бул сөздү мен туура айттымбы?

– Сиздерде ... жокпу?

кыргыз тилинин сөздүгү

орусча-кыргызча сөздүк

синонимдер сөздүгү

диалектологиялык сөздүк

– Сөздүгүңүздү мага бере турсаныз.

– Мен орус тилин өз алдынча үйрөнүп жүрөм.

– Сен мага түшүндүрбү?

– Мен сөзүнө түшүнөм, бирок сүйлөө кыйыныраак экен.

– Сиз ... сүйлөсөнүз.

жайыраак

катуураак

түшүнүктүүрөөк

– Кайталап койсонуз.

– ... туура эмес айтып атасыз.

айрым бир сөздөрдү

айрым бир сүйлөмдөрдү

– Басымды туура эмес коюп сүйлөдүңүз.

§ 26. ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДА ҮНСҮЗДӨРДҮН ЖУМШАРЫП АЙТЫЛЫШЫ (ОЗВОНЧЕНИЕ)

Эки сөз аралыгында жумшак үнсүздөрдүн жана үндүүлөрдүн таасиринде каткалаң үнсүздөрдүн жумшарып айтылышын жумшаруу дейбиз.

Глухой согласный может заменяться парным звонким перед звонким согласным и гласным. Этот фонетический процесс называется *озвончением*.

Мисалы: “к” тыбышы менен “г” тыбышын салыштырып окугула.

Жазылышы:

Айтылышы:

кыш келди

кышгелди

жаз келди

жазгелди

жай келди

жайгелди

күз келди

күзгелди

топ ойно

тобойно

ак улак

агулак

бек отур

беготур

сатып ал

сатыбал

ар кандай

аргандай

ала кач

алагач

кара куш

карагуш

128. Тексттеги кашаага алынган сөздөрдү андан чыгарып, тууралап көчүргүлө. Ушул сөздөрдөгү к, б тыбыштарынын айтылышы менен жазылышындагы айырмачылыктарын көрсөткүлө.

1. Эне-ата эшикти (ачып пергенде), ал чемоданын жерге таштап жиберди (М. Г.).
2. Жапар жыйналыштан (чыга галганда), (чабарман гарыя) ага бир (кат перди) (К. Б.).
3. Чоң шашкеде үйүнөн (чыгып парып), бешимге жетпей эле (кайра гелди) (К. К.).
4. (Мурдагы гүнү) Сейде тамеки сарайда иштеп, кайтып келе жатканда удаа эле артынан Мырзакул (жетип парды) (Ч. А.).
5. Женишбектин суроосуна (жооп полгон) жок. Мында тургандардын кээ бири (Женишбекке гарашып), кээлери чыгыштагы көлгө насостон (атылып парып) түшүп жаткан сууга карашты.

Улгу: Эне-ата эшикти (ачып пергенде), ал чемоданын жерге таштап жиберди. | Эне-ата эшикти ачып бергенде, ал чемоданын жерге таштап жиберди.

129. Ырды окугула. Жаттап алгыла.

ЖАҢЫ ЖЫЛ

Эшикте кыш,
 Үй жылуу.
 Эл тилегин көк теңир,
 Берип салды караныз.
 Чилде түшүп, кар түшпөй
 Кыштын күнү жамгыр жаап,
 Туруп алган кантебиз.
 Жаңы жылга камынып,
 Карды жасап кебезден,
 Калган кезде шашылып,
 Бир сонун кар жаады дейсин...

Ч. Үкүрова

Кыш мезгилине диалог түзгүлө.

Пайдаланылуучу сөздөр:

бороон-чапкын, бурганак, шамал, нымдуулук, алай-дүлөй, тайгак, мөндүр, градус, чагылган, басым, жаан,

ысык, кургакчылык, бубак, кыроо, нөшөр, суук, аяз, булут, жаан-чачын, аба ырайын маалымдоо, кар, кар жааш, кар түшүү, температура, туман, булут, кара булут, кара бороон, нымдуу, ысык, салкын, күнөстүү, жылуу, суук.

130. Текстти окуп, кыш мезгилин сүрөттөп бергиле.

КЫШ МЕЗГИЛИ

Ой-тоону чулгап кар жатты. Асман тунарып, тоо башынан уюлгуп борошо учат. Бүркөчүдөй самсаалап, Бишкектин үстүн сур булут каптайт.

Суукка каткан теректин бутактары көркөсүз дирилдешет. Жайдын учурундай бак-дарактын бутагында сайран куруп жүрүшкөн келгин куштар жок. Алардын ордуна ар кайсы бутакта канаттарын далдайтып, ала каргалар отурушат. Бактар бубак оронот.

Бишкектин көчөлөрүндө кыймыл күч. Жеңил машиналар зырылдап, автобустар күркүрөп, көчө-көчөдө каршы-терши өтүшөт. Мектепке ашыккан балдар, кызматка ашыккан кызматкерлер.

Т. Сыдыкбеков

- ой-тоону чулгап — окутав долины и горы
- сур булут каптайт — затягивается серыми тучами
- бүркөчүдөй самсаалайт — становится пасмурным
- суукка каткан — замерзшие
- көркөсүз дирилдешет — безжизненно колеблется
- бубак оронот — покрывается инеем
- кыймыл күч — оживленно
- каршы-терши өтүшөт — проезжают туда-сюда

§ 27. КӨНҮГҮҮ, МАШЫГУУ

131. Окуп, тилинерди жатыктыргыла.

УЛУУЛАРДЫН САНАТЫ —
 УРПАКТАРДЫН КАНАТЫ

...Буудайык кармап алганда
 Тапка кирбейт дечи эле.
 Тапка кирсе, буудайык,
 Колго конбойт дечи эле.

Колго консо буудайык,
Туурга турбайт дечи эле,
Үндөккө келбейт дечи эле,
Үндөккө келсе буудайык,
Кармайм деген эменин,
Төш этине тойчу эле.
Табы катуу буудайык
Анан тапка кирет дечи эле...

Молдо Кылыч

132. Текстти которгула. Мазмунун түшүнүп, орус тилинде айтып бергиле.

Бир мергенчи аң уулап, калың токойго келсе, асманда бирдеме күрүлдөптүр. Караса, бүркүт баласына каман алдырып үйрөтүп жаткан экен. Бала бүркүт курчтук кылып бир каманга тырмак салганда, каман аны сүйрөй чуркады. Бала бүркүт жонунан тырмагын албай, бир жак колу менен жоон бакты мыкчыганда, каман аны экиге бөлүп кетти. Бала бүркүттүн бир колу бакты мыкчып, экинчи колу камандын жонунда калды. Бир маалда энеси келип алиги каманды көтөргөн бойдон кетти. Асманга ыраак алпарып, бир чоң ташка мээлеп таштап жиберди. Камандын күм-жам болушун карап туруп, өзү кайра көтөрүлдү. Аңгыча муштумдай болуп түйүлүп келип, өзүн-өзү жананы ташка бир коюп, баласы менен кошо өлдү дейт.

А. Осмонов

● мергенчи	– охотник
аң уулап	– охотился
бирдеме күрүлдөптүр	– что-то зашумело
каман алдырып	– охотиться на кабана
курчтук кылып	– погорячившись, переоценив себя
каманга тырмак салганда	– вонзив свои когти в кабана
сүйрөп чуркады	– потащил
жонунан тырмагын албай	– не вынимая когтей из его спины
бир жак колу менен	– другой рукой
жоон бакты мыкчыганда	– вцепившись в толстый сук
экиге бөлүп кетти	– разорвал надвое
көтөргөн бойдон кетет	– схватив, взмыл вверх
мээлеп таштап жиберет	– прицелившись, бросил
муштумдай болуп	– здесь: сложив крылья
өзүн-өзү	– сам себя
баласы менен кошо өлгөн	– умер вслед за птенцом

- ? 1. Асманда күрүлдөгөн эмне эле?
2. Бүркүт баласына эмнени үйрөттү?
3. Бала бүркүт кандай кемчилик кетирди?
4. Эне бүркүт кантип өч алды?
5. Эмне үчүн эне бүркүт өзүн-өзү ташка урду?

Легендага ат койгула. Бүркүт жөнүндө дагы кандай легендаларды билесинер?

133. Ырдын мазмунун сөздүктүн жардамы менен түшүнгүлө.

КЕЧИР, ЭЛИМ!

Чаян дагы өзүн чагып өлтүрөт,
Бүркүт урат өзүн бийик аскага.
Мен да ушундай бүркүт элем жалганбы,
Ваш ийбеген, багынбаган башкага!

Ишен, элим, мен да ошол бүркүттөй
Эң акыркы минутада өзүмдү
Даяр элем канат жайып түпкүргө
Таштоо үчүн ирмебестен көзүмдү.

Кандай кылам? Пистолетим-курдашым
Керек кезде сонку сөздөн баш тартты.
Колдорума кишен салып душмандар
Зордук деген, кордук деген жүктү артты.

Муса Жалил

● чаян	– скорпион
чагып өлтүрөт	– убьет, укусив
бийик аскага	– о высокую скалу
ушундай бүркүт элем	– был таким орлом
баш ийбеген, багынбаган	– непокорный, непреклонный
ишен элим	– поверь мой народ
даяр элем	– был готов
канат жайып	– расправив крылья
түпкүргө таштоо үчүн	– броситься в пропасть
ирмебестен көзүмдү	– не моргнув глазом
кандай кылам?	– как поступить?
сонку сөздөн баш тартты	– здесь: подвел в последнюю минуту
кишен салып	– заковать в кандалы

1. Эмне үчүн Муса Жалил өзүн бүркүткө теңеп жатат?
2. Анын арманын кандай түшүндүрөт?

! Билип алгыла!

КУШТАРДЫН БӨЛҮНҮШҮ

Ителгиден шумкар жана барчын деген чыгат.

Куштан – туйгун, тунжур, тынар.

Ылаачындан – куу кумпай.

Бүркүттөн – буудайык.

Күйкөдөн – такалак ж.б.

Кыргызские охотники различают шесть видов кречетов:

- 1) байпактуу шумкар;
- 2) күйкө шумкар (считается наиболее ценным);
- 3) катуу бүркөр;
- 4) кара шумкар;
- 5) ак шумкар;
- 6) ителги.

Салт боюнча тогуз алгыр куш тартуу бергенде, башында күйкө шумкар турган. (В старом быту, когда дарили девятку ловчих птиц, то возглавлял эту девятку күйкө шумкар). Учканы соккон шамалдай шумкардын жери Алатоо. (Обиталище быстрокрылых кречетов – Алатоо).

Жаман кушту жакшы бакса, шумкар болот. (Если плохую ловчую птицу хорошо воспитывать, она станет кречетом). Туягы бүтүн тулпар жок, канаты бүтүн шумкар жок. (Нет скакуна с целыми (не отбитыми) копытами, нет кречета с целыми (без всяких повреждений) крыльями). Ак шумкары башкача – канаттуунун учулу. (Белый кречет – особый, самый быстролетный среди птиц).

К. К. Юдахин

134. Төмөнкү сөздөрдүн унгусун тапкыла:

- а) бүркүт
бүркүтчү
бүркүттүн
бүркүттүү
бүркүтчөн
бүркүтчө
бүркүттөй
- б) бүркүт, бүркүтчү деген зат атооч сөздөрдү жөндөгүлө жана жактагыла.

135. Жагдайды ролдоштуруп окугула. Автордун чыгармаларынын бирин ангемелеп бергиле.

– Андан бери жыйырмадан ашык жыл өттү. Аны бузушкандыр.

– Өзгөрүп кетти шаар, – деди Жапар аке, – болжолдоп барсак табарбыз...

– Анда Тимирязев көчөсү делчү беле?! Унуттум.

– Жүрү, – деди Жапар аке, – анда темир жолду бойлойлу. Жаш Гвардия көчөсү жактан келели.

– Вуорса таптык. Виз келген Сокулук көчөсү болуп чыкты.

– Ушу көчө. Тигине темир жол. Башкача наам беришкен турбайбы, – деди Жапар аке шашкалактап. Жапар аке көчөнүн башынан беш үйдөн кийинки чатырлуу жапыз тамды көрсөттү.

– Мына ушул Алыкул Осмоновдун үйү, – деди Жапар аке үшкүрүнө, – Акыры таптык го...

К. Жусупов

§ 28. ҮНДҮҮЛӨРДҮН ТААСИРИ МЕНЕН «К», «П» ТЫБЫШТАРЫНЫН ЖУМШАК ҮНСҮЗГӨ ӨТҮП АЙТЫЛЫШЫ

(ОЗВОНЧЕНИЕ ЗВУКОВ «К» И «П» ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ ГЛАСНЫХ ЗВУКОВ)

Бул тыбыштардын үндүүлөрдүн таасири менен жумшарып, «г», «б» тыбыштарына өтүп айтылышы төмөнкүдөй учурларда болот: башкы тыбышы үндүү менен келген мүчөлөр жалганса, сөз аягындагы «к», «п» тыбыштары жумшарып, «г», «б» тыбыштарына өтүп айтылат. Жазууда да булардын ушул өзгөргөн түрү сактала берет.

По правилам орфографии кыргызского языка конечные глухие согласные «п», «к» при сочетании с притяжательными окончаниями озвончаются, т.е. конечная «п» переходит в «б», глухая буква «к» – в звонкую «г».

Мисалы: (п-б) (к-г)

бак + ым = багым чык + ар = чыгар
жаак + ым = жаагым топ + ым = тобум

(к-г)

жээк + ы = жээги
жук + уу = жуугу
тик + уу = тигүү
ак + ар = агар

(п-б)

кеп + и = кеби
чап + уу = чабуу
сеп + уу = себүү
жап + ыл = жабыл

Башкы тыбышы үндүү менен келген бардык эле мүчөлөр жалганганда, сөздүн аягындагы «к», «п» тыбыштары жумшара бербейт. Буга төмөнкүдөй мисалдар далил боло алат.

Мисалы:

бек + ы = беки
кек + ен = кекен
бак + ылда = бакылда

Не всегда слова, оканчивающиеся на звуки «к», «п», при сочетании с окончаниями, начинающимися на согласные звуки, озвончаются.

дук + ылда = дүкүлдө
топ + ылда = топулда
дүп + ылда = дүпүлдө

Оозеки кепте бири-бирине катар колдонулган эки сөздүн аралыгында да «к», «п» тыбыштары үндүүлөрдүн таасири менен өзгөрүп, «г», «б» тыбыштарына өтүп айтылат.

Бирок «к», «п» тыбыштарынын мындай жумшарып айтылышы жазууда берилбейт.

В устной речи звуки «к», «п» под влиянием гласных звуков подвергаются озвончению, но в письме это не обозначается.

Мисалы: Айтылышы:

агала
жогеле
турагуй
алагел
барагой
таабайт
көбеле
тобойно
сатыбал
кебук
чөбүймөк

Жазылышы:

ак ала
жок эле
турак үй
ала кел
бара кой
таап айт
көп эле
топ ойно
сатып ал
кеп ук
чөп үймөк

136. Төмөнкү сөздөргө аягындагы к, п тыбыштарын өзгөртүп, жумшак үнсүздөргө өткөрө турган мүчөлөрдү жалгагыла.

Арык, бийик, табак, түнөк, көнүк, кызык, ысык, уук, суук, ээк, жээк, шоок, көк, ук, тап, теп, көп, түп, чөп, жооп, мектеп, тарап, аспап, талап, айып, кеп.

Үлгү: арык + ым = арыгым
бийик + гы = бийиги

137. к, п тыбыштарынын эки сөз аралыгында г, б болуп жумшарып айтылышына далил болчу б сүйлөм түзгүлө. Ал сүйлөмүндө өзгөрүүгө учураган сөздөрдү айтылышы жана жазылышы боюнча жазып көрсөткүлө.

Үлгү: Ашык аткан азат, топ ойногон тозот, көп окуган озот (макал).

Айтылышы:

ашыгаткан
тобойногон
көбокуган

Жазылышы:

ашык аткан
топ ойногон
көп окуган

Эгер этиштин келер чагынын жак мүчөлөрү, аягы «к», «п» тыбыштары менен аяктаган этиш сөздөргө жалганса, «г», «б» тыбышына өтөт.

Если основа глагола оканчивается на «к», «п», то при сочетании с окончаниями будущего времени «к», «п» переходят в «г», «б».

Мисалы:

бак – багамын (буду ухаживать)
ук – угамын (буду слушать)
как – кагамын (стрихну)
жап – жагамын (закрою)
чап – чагамын (ударю)
тап – табамын (найду)

138. Таандык, жак мүчөлөрдү эсинерге салгыла.

Менин кесибим, китебим, сабагым.

Сенин кесибин, китебин, сабагын.

Сиздин кесибиниз, китебиниз, сабагыңыз.

Анын кесиби, китеби, сабагы.

Биздин кесибибиз, китебибиз, сабагыбыз.
Силердин кесибинер, китебинер, сабагынар.
Сиздердин кесибиниздер, китебиниздер, сабагыңыздар.
Алардын кесиби, китеби, сабагы.

139. Көп чекиттин ордуна тиешелүү тамганы койгула. Пайда болгон жаны сөздөргө таандык мүчөлөрдү улап, жактагыла.

эмге..., эрме..., эши..., көпөлө..., мекте..., ките...,
то..., тама..., ке...

Үлгү: эмгек

1-жак менин эмгегим биздин эмгегибиз
2-жак сенин эмгегин силердин эмгегинер
3-жак анын эмгеги алардын эмгеги

Төмөнкү сөздөргө ылайыгына жараша мүчөлөрдү жалгап, каткалаң к, п тыбыштарынын г, б тыбыштарына өтүшүн көрсөтүүчү сүйлөмдөрдү түзүп, алардын жумшарып, өзгөрүп айтылышын айтып бергиле (ак, бак, жук, көк, жап, мектеп, китеп, топ, сап).

Үлгү: Кара кыздын агынан эмес, багынан (макал).

140. Текстти окуп, аягы к, п тыбыштары менен бүткөн сөздөрдү терип алып, аларга үндүүлөр менен башталган мүчөлөрдү улап, айтылышын жана жазылышын байкагыла.

Багдад шаарында Синдбад деген бир кедей болгон экен. Бир күнү ал оор жүк көтөрүп келе жатып, бир соодагердин дарбазасынын жанына келип эс алды.

Короонун ичинде адамдын сугу түшкөндөй бак бар экен. Анын көлөкөсүндө дасторкон жайылып, нечен түрдүү тамак турат. Ангыча короонун ичинен бир бала чыкты да, анын колун кармап:

– Сизди үйгө кирсин деп жатат, – деди.

Баланы ээрчип кирди да, отургандарга салам айтты. Үй ээси жаңы конокко тамак алдырып келди. Конок тойгончо жеп, колун жууган соң, үй ээси:

– Атың ким? Эмне кесип кыласың? – деп сурады.

– Атым Синдбад. Кесибим – керек деген кишинин оор жүгүн айткан жерине жеткирип берүү. Багдаддагы санданган кедейдин биримин, – деди.

“Ай-Данек” гезити

! Тамашаны окуп кой.

АТА МЕНЕН БАЛА

Гавролулук ата кичинекей уулу менен эжесиникине конокко келишет. Үй ээси тигинин баласына мындай дейт:

– Кел, колунду тос, жаңгак салып берейин.

– Мага эмес, атамдын колуна салып бериниз, – дейт бала.

– А эмне, сен жаңгакты жаман көрөсүңбү? – эжеси таң калат.

– Жок, мен жаңгакты абдан жакшы көрөмүн, бирок атамдын колу чон эмеспи, – дейт тапан.

§ 29. КӨНҮГҮҮ, МАШЫГУУ

141. Жанылмачтарды окуп, тилинерди жатыктыргыла. Жаттап алгыла.

Кара балапан,
Карап алакан.
Карды кампайсын
Кана балапан.

Таруу, күрүчкө
Толсун алакан.
Топ-топ чокулап
Тойсун алакан.

Алаканга балапан,
Балапанга алакан
Кенен-кесир талаадай
Көрүнгөнүн карасан.

142. Текстти окугула. Которгула. Түшүнүгүнөрдү кыргыз тилинде айтып бергиле. Сын атооч сөздөрдүн астын сызгыла.

БИШКЕК ДЕГЕН КИМ БОЛГОН?

Илгери-илгери Бишкек деген баатыр киши жашаптыр. Ал эрки күчтүү, эр жүрөк, балбан баатыр экен. Аны эли урматтап сыйлашкан.

Биздин кесибибиз, китебибиз, сабагыбыз.
Силердин кесибиңер, китебиңер, сабагыңар.
Сиздердин кесибиңиздер, китебиңиздер, сабагыңыздар.
Алардын кесиби, китеби, сабагы.

139. Көп чекиттин ордуна тиешелүү тамганы койгула. Пай-
да болгон жаны сөздөргө таандык мүчөлөрдү улап, жак-
тагыла.

эмге..., эрме..., эши..., көпөлө..., мекте..., ките...,
то..., тама..., ке...

Улгу: эмгек

1-жак менин эмгегим	биздин эмгегибиз
2-жак сенин эмгегин	силердин эмгегинер
3-жак анын эмгеги	алардын эмгеги

Төмөнкү сөздөргө ылайыгына жараша мүчөлөрдү жалгап, кат-
калан **к**, **п** тыбыштарынын **г**, **б** тыбыштарына өтүшүн
көрсөтүүчү сүйлөмдөрдү түзүп, алардын жумшарып, өзгөрүп
айтылышын айтып бергиле (ак, бак, жук, көк, жап, мектеп,
китеп, топ, сап).

Улгу: Кара кыздын агынан эмес, багынан (м/кал).

140. Текстти окуп, аягы **к**, **п** тыбыштары менен бүткөн сөздөр-
дү терип алып, аларга үндүүлөр менен башталган мүчөлөр-
дү улап, айтылышын жана жазылышын байкагыла.

Багдад шаарында Синдбад деген бир кедей болгон экен.
Бир күнү ал оор жүк көтөрүп келе жатып, бир соодагер-
дин дарбазасынын жанына келип эс алды.

Короонун ичинде адамдын сугу түшкөндөй бак бар экен.
Анын көлөкөсүндө дасторкон жайылып, нечен түрдүү та-
мак турат. Аңгыча короонун ичинен бир бала чыкты да,
анын колун кармап:

– Сизди үйгө кирсин деп жатат, – деди.

Баланы ээрчип кирди да, отургандарга салам айтты.
Үй ээси жаңы конокко тамак алдырып келди. Конок той-
гончо жеп, колун жууган соң, үй ээси:

– Атың ким? Эмне кесип кыласың? – деп сурады.

– Атым Синдбад. Кесибим – керек деген кишинин оор
жүгүн айткан жерине жеткирип берүү. Багдаддагы санда-
ган кедейдин биримин, – деди.

“Ай-Данек” гезити

! Тамашаны окуп кой.

АТА МЕНЕН БАЛА

Гавроволук ата кичинекей уулу менен эжесиникине
конокко келишет. Үй ээси тигинин баласына мындай
дейт:

– Кел, колунду тос, жангак салып берейин.

– Мага эмес, атамдын колуна салып бериңиз, – дейт
бала.

– А эмне, сен жангакты жаман көрөсүңбү? – эжеси таң
калат.

– Жок, мен жангакты абдан жакшы көрөмүн, бирок
атамдын колу чон эмеспи, – дейт тапан.

§ 29. КӨНҮГҮҮ, МАШЫГУУ

141. Жаңылмачтарды окуп, тилинерди жатыктыргыла. Жат-
тап алгыла.

Кара балапан,
Карап алакан.
Карды кампайсын
Кана балапан.

Таруу, күрүчкө
Толсун алакан.
Топ-топ чокулап
Тойсун алакан.

Алаканга балапан,
Балапанга алакан
Кенен-кесир талаадай
Көрүнгөнүн карасан.

142. Текстти окугула. Которгула. Түшүнүгүнөрдү кыргыз
тилинде айтып бергиле. Сын атооч сөздөрдүн астын
сызгыла.

БИШКЕК ДЕГЕН КИМ БОЛГОН?

Илгери-илгери Бишкек деген баатыр киши жашап-
тыр. Ал эрки күчтүү, эр жүрөк, балбан баатыр экен. Аны
эли урматтап сыйлашкан.

Ал өмүрүнүн акырында дыйканчылык кылып жашаган. Бишкек өлөрүндө беш уулун чакырып алып:

– Балдарым! Менин сөөгүмдү Аламүдүн суусунун боюна, кара жолдун түндүк жагындагы дөбөгө койгула. Ал жерден жыл бою Анжыян, Ташкент тараптан Токмок менен Ысыккөлдү карай тынымсыз жүргөн жүргүнчүлөрдүн карааны мени жалгызсыратпайт. Колунардан келсе күмбөз тургузула, – деп керээзин айтат.

Балдары атасынын айтканын аткарышат.

Өткөндөр ал жерге токтоп, куран окушат. Соодагерлер кербен сарай салышып, чайкана ачышат. Ар улуттун өкүлдөрү отурукташат.

“Бишкекте түнөдүк, Бишкектен жөнөдүк” деп жүрүп, ал жер Бишкек деп аталып кетет. Ошентип, жылдан жыл өткөн сайын ал жер чоң шаарга айланат. Кийин ал шаар республиканын борбору болуп, Бишкек шаары деп аталып калат.

● эрки күчтүү	– с сильной волей
урматтап сыйлашкан	– уважали
дыйканчылык	– крестьянство
өлөрүндө	– перед смертью
менин сөөгүмдү	– здесь: мое тело
дөбөгө койгула	– похороните на холме
жүргүнчүлөрдүн карааны	– поток путников
жалгызсыратпайт	– не дадут почувствовать одиночества
керээзин айтып	– дав предсмертный наказ
кербен сарай	– постоянный двор
ар улуттун өкүлдөрү	– представители разных народов

- ?
1. Бишкек деген ким болгон?
 2. Ал балдарына кандай керээз айткан?
 3. Атанын керээзин балдары аткардыбы?
 4. Соодагерлер ал жерге эмне салышкан?
 5. Кыргызстандын борбору эмне үчүн Бишкек деп аталып калган?

143. Төмөнкү сөз жасоочу мүчөлөрдү колдонуп сын атооч сөздөрдү жасагыла жана ошол сөздөрдөн сүйлөм түзгүлө (-луу, -сыз, -чыл, -дай, -лаш, -чаак).

Үлгү: Тоо + луу = тоолуу. Кыргызстан – тоолуу өлкө.
Атак + луу = атактуу. Ч. Айтматов – атактуу жазуучуларыбыздын бири.

144. Берилген сын атооч сөздөрдөн анын салыштырма жана күчөтмө даражасын жасагыла (эрки күчтүү, эр жүрөк, балбан, баатыр, кара, чоң, тынымсыз).

Үлгү: эрки күчтүү + раак = эрки күчтүүрөөк
эрки күпкүчтүү, эрки өтө күчтүү

145. Сүйлөмдөгү сын атооч сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

... Мен силерди ак карлуу Алатоосу бар, тоо боорунда калың токой-чери бар, көз жашындай мөлтүр Ысыккөлү бар жерге алпарам (Ч. А.).

Үлгү: 1. Ак карлуу (Алатоосу) – сын атооч: заттын түсүн билдирди.

Кандай Алатоосу бар?

Ак карлуу Алатоосу бар.

2. Баштапкы формасы – ак; (ак карлуу) та-таал, туунду сапаттык сын.

3. Ак карлуу – белоснежные.

146. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

Педагог Шамша Беркимбаева,
Бир курдай чалдыгып сасык тумоого.
Телевизор алдында күн кечкирти,
Ал аны “түстүү ящик” деп түшүнчү.
Реклама көрсөттү:

Жалгыз сагыз жөнүндө,
Отуз үч жолу кайталап.
Порошоктор, шампундар,
Тиш пастанын түрлөрү жөнүндө
Отуз бир жолу.

Арактар жана
Американын “Мальборо” сигарети жөнүндө
Он беш жолу.

Кейипкерлери өзгөчө мыкаачылык менен
Бирин-бири кыйнаган жана өлтүргөн
Коркунучтуу фильмдер жана триллерлер жөнүндө
Он эки жолу.

Бирок, кайрымдуулукту, сылыктыкты,

жана жакшылыкты сунуш кылган,
Адамдарды бириктирүүчү,
Бүгүнкү күндө абадай эле зарыл болгон
Рекламанын бирин да көрсөтпөдү.
Татыктуу тарбиянын,
Табылгыс күчүн
Ким коргой алат?
Акылмандар окуткан эмеспи:
Башкалардын оопайлыгын
Түшүнүп жана баалай билүү үчүн,
Алардын кайсы бир сапаттары,
Сенин өзүңдө
Болушу керек!

*М. Шаханов
Которгон М. Өмүрзаков*

147. Төмөнкү сөздөрдү кыргыз тилине которуп, маанисин түшүндүргүлө. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө. Ал сөздөрдүн антонимин, синонимин тапкыла.

Милосердие, галантность, благородство.

§ 30. ЧЕЙРЕКТИК КАЙТАЛОО

I

Окуучулардын билим деңгээлин текшерүү.

1. Текшерүү иши (оозеки, жазуу).
2. Тест.
3. Чыгармачылык диктант, эркин, терме, сөздүк диктант, текшерүү диктанты, жат жазуу.

Текшерүү иши (жазуу).

1. “Кыргызстан – эгемендүү өлкө” деген темада аңгеме түзгүлө.
2. Берилген текстти кыргыз тилине которгула.
3. Кыргыз тилинин үндөштүк закондору жөнүндө түшүнүк бергиле.

Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн үндөшүүлөрү: өтүк + чү, жылкы + чы, кой + чу.

II

1. Өзүңөр жашаган жердин тарыхы боюнча аңгеме түзгүлө.
2. “Манастын” жети осуятынын бирин чечмелеп бергиле.
3. Берилген сөздөрдүн жазылышын жана айтылышын ажыраткыла:
кара ала, карала; сары улак, сарулак; ала кач, ала гач; кара куш, карагуш ж.б.

III

1. Улуттук каада-салттар тууралуу (бешик той, ат чабыш, ордо ж.б.) аңгемелеп бергиле.
2. Берилген текстти көркөм окуп, түшүнүгүнөрдү айтып бергиле.
3. Кулактандыруу жазгыла. Канча түрүн билесиңер? Мисалдар менен далилдегиле.

IV (оозеки)

1. Өзүң сүйгөн шаарың жөнүндө аңгемелеп бер.
2. Жаттаган ырынды көркөм окуп, мазмунун түшүндүр.
3. Көркөм стиль менен публицистикалык стилдин айырмасын мисалдар менен далилде.

V

1. Мен келечекте ким болгум келет? Аңгемелеп бер.
2. Жаңылмач билесиңби? Айтып бер.
3. 1-суроодогу бир сүйлөмгө фонетикалык талдоо жүргүз.

Текшерүү диктанты (үлгү).

АРЧА

Алгачкы отургузулган арчалардын өсүүсү бир нече жылдар бою жай болуп, анан ылдамдай баштайт. 50–60 жылдын ичинде 30–40 метрге жетип, 250–300 жылга чейин жашоосун улантат.

Кургакты сезгич келип, нымдуулукту көтөрө албайт. Арча карагайларынын сегиз түрү аныкталган. Арчалар Украина, Белоруссия, Латвия, Литва, Эстония, Грузия, Казакстан жана Кыргызстандын токойлорунун көпчүлүк аянтын ээлейт. Ал эми тундрадан тартып, тайгага чейин арча токойлору созулуп жатат.

Арча токойлорунун экономикалык, социалдык мааниси зор. Жыл сайын жыйналган бир нече жүздөгөн миллион кубометр карагай жыгачтары, көптөгөн өнөржай, айылчарба тармактары үчүн сырье катары пайдаланылат. Айылчарбасында арчанын карагайларынан гана эмес ичке бутактарындагы ийне жалбырактарынан дагы малдын жана канаттуулардын жемине кошуп берүүчү витамин ундарын даярдашат. Ал түгүл арчанын кабыктарынан да ар кандай заттар иштелип чыгат. Арчадан жогорку сапаттагы кагаз жана целлюлоза, курулуш материалдары, музыкалык инструменттер жасалат.

Айылчарбасына көп өлчөмдөгү кирешени айрыкча тоолуу аймактардагы арчалар киргизүүдө.

Текшерүү диктантынын тапшырмалары (1, 2, 3, 4).

1. Толук жана толук эмес үндөштүктү тапкыла.
арчалар
өсүмдүктөрдүн
жалбырактары
экономикалык
витамин
канаттуулары
2. Сөздүн составы боюнча талдоо жүргүзүлө.
жагымдуу
бутактарындагы
токойлорунун
кубометр
киргизүүдө
3. Сан атооч сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзүлө.
50–60 жылдын ичинде
30–40 метрге жетип
4. Сөз түркүмү жана сөз мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүлө.
Айылчарбасына көп өлчөмдөгү кирешени айрыкча тоолуу аймактардагы арчалар киргизүүдө.

Тексттер тобу.

148. Уламышты окуп, маанисине түшүнгүлө. Сан атоочторду үлгү боюнча талдагыла.

КЫЗАРТ АШУУСУНУН СЫРЫ

Илгерки заманда жайдын толук кезинде кырк кыз ушул Кызарттан ашып, аркы жагындагы айылга тойго

барган. Алар кайра бери карай келе жатканда, ашууга кар жаап, бороон болот. Ошондон отуз тогуз кыз өлүп, ичинен бир жетим кыз аман калат. Ошол жердин тегерегиндеги элдин тукуму ошол кыздан көбөйүптүр. Ашуунун аты ошондон Кызарт болуп калыптыр.

- *Кызарт ашуусунун сыры* – тайна перевала Кызарт
- илгерки заманда* – в древние времена
- Кызарттан ашып* – переходя через Кызарт
- кайра бери карай келе жатканда* – когда возвращались назад
- отуз тогуз кыз өлүп* – погибли 39 девушек
- жетим кыз аман калат* – спаслась девушка-сирота
- элдин тукуму ошол кыздан көбөйүптүр* – с нее начался род кыргызов

- Үлгү: 1. Кырк – сан атооч;
Канча кыз? Кырк кыз – заттын санын билдирди.
2. Баштапкы формасы – кырк;
туруктуу белгилери – жөнөкөй эсептик сан атооч.
3. Кырк – сорок.

149. а) Көңүгүнү көчүрүп жазып, сан атоочторго морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

1. Биринчи “Алиппеден”, биринчи гезиттен баштап кагазга түшүрүлүп, кенири колдонулган кыргыз тили азыр сексенден ашык дүйнөлүк тилдерге которулган Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын тилине айланды.
2. ... биздин элде ондогон, ал турсун жүздөгөн улуу манасчылар, жомокчулар, ырчылар болушкан (Ас. Т.).
3. Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт (макал).

б) Текстти которуп, цифраларды жазуу түрүндө жазгыла.

Исманкулов Алмазбек Осмоналиевич – врач-офтальмолог. Родился 13 января 1963 года в г. Бишкек. В 1976 году закончил детскую музыкальную школу им. П.Ф. Шубина по классу – классическая гитара. В 1980 году закончил среднюю школу № 6 г. Бишкек. В 1986 году с отличием закончил лечебный факультет Кыргызского государственного медицинского института. С 1986 по 1988 г. учился в клинической ординатуре по глазным болезням.

В 1988–98 годах работал окулистом Центральной районной больницы г. Гагарин Смоленской области, а затем заведующим отделением “Микрохирургия глаза” городской клинической больницы № 1 г. Смоленск.

С 1989 по 1991 год учился в очной аспирантуре межотраслевого научно-технического комплекса “Микрохирургия глаза”, где в 1991 году, под руководством академика С. Н. Федорова, успешно защитил кандидатскую диссертацию.

С 1991 по 1993 г. работал офтальмологом в Королевском научном институте офтальмологии в г. Лондон. В 1993 году организовал в г. Бишкек госпиталь “Микрохирургии глаза”, который и возглавляет в настоящее время.

Научные изобретения доктора А. Исманкулова в области новых методов диагностики и лечения заболеваний органов зрения запатентованы в Кыргызской Республике, Российской Федерации и США.

150. Диалогдорду ролдоштуруп окуп, толук жана толук эмес үндөшкөн сөздөрдү таап дептеринерге көчүргүлө.

- Бишкекке кош келиниздер!
- Кандай кооз, кенен көчө.
- Бул - Чүй проспектиси.
- Бул кайсы имарат?
- Бул - Илимдер академиясы.
- Илимий институттары көп.
- Эл аралык университети да бар.
- Анда канча студент окуйт?
- Эки жүзгө жакын.
- Бишкекте жогорку окуу жайлар көпчү?
- Ооба. Бишкекте ар кандай окуу жайлар көп.
- Мисалы, ондон ашык университет бар. Улуттук университет, Славян университети, Техникалык университет, Чүй, Кыргыз-Түрк, Гуманитардык ж.б. университеттер. Дагы тогуз институт, көптөгөн кесиптик окуу жайлар, мектептер бар.

151. Эгер саякатка баргын келсе...

Токмоктун түштүк батышында, Кыргыз Алатоосунун чыгыш бөлүгүндө Кегети капчыгайы жайгашкан. Ага баруу үчүн Токмок-Дөнарк-Ивановка автомобиль жолу

менен келип, 20-километрден солго бурулуу керек. Кооздугу жагынан бул капчыгай Шамшы капчыгайынан кем калбайт.

Силер кандай жерлерди көргөнөр келет? Көргөн, саякатка чыккан жеринер жөнүндө аңгемелеп бергиле.

152. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

СУЛАЙМАН ТООСУ

Акбуура суусунун сол жээгинде, шаардын ортосунда Сулайман тоосу жайгашкан. Ал Өзгөн хандыгынын вазири Султан Мазы-Сулаймандын ысмынан аталган. Анын бийиктиги - 160 метр. Чокусунда Бабурдун кичинекей ак үйү турган. Ал азыр кайра тургузулду.

Бул тоодон Сулайман пайгамбардын тактысы табылгандыктан, бул жер ыйык деп жарыяланган. Буга динге ишенгендер сыйынып турган.

Азыр Сулайман тоосу - шаардыктардын эс алуучу жайы. Тоонун чокусунда шаарга көз чаптыруучу атайын жай курулду. Ал жерден шаар даана көрүнөт. Тоого атайын жасалган тепкичтер менен чыгат. Түштүк капталындагы үңкүрдө Ош тарых музейинин бөлүмү ачылды.

- *чокусунда* - на вершине
- кичинекей ак үй турган* - стоял небольшой белый дом
- тактысы табылган* - так как был найден трон
- дыктан*
- ыйык деп жарыяланган* - был объявлен священным
- динге ишенгендер* - верующие
- сыйынып турушкан* - молились
- көз чаптыруучу жай* - был построен наблюдательный
- курулду* - пост
- үңкүрдө* - в пещере
- тарых музейинин бөлүмү* - отдел исторического музея

153. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

ПИШПЕК (уламыш)

Кыргыз Республикасынын борбору Бишкек шаарынын эски аты - Пишпек. Ал “Пишпек” дегендин мааниси мындай:

Революциядан мурда бул жер жапайы токой болгон. Айланасында эл эн аз жашаган. Кокон хандыгы кыргыз элин ого бетер кулчулукка айлантып, карангылыкта кармаган. Жаны үйлөр, курулуштар салынган эмес. Ошол заманда бир Бишбек аттуу кедей кыргыз жашаган. Аны азыркы карыялар: “Ал Бишбек деген киши ушул эле жоочалыштык болчу” – деп коюшат.

Ал Бишбек деген киши кыйын уста экен, кыргыздарга керек болгон ар нерсени жасай билүүчү. Бир күнү, калың элдин арасында олтуруп: “Журтум, мен түндө жатып түш көрдүм. Менин атым чыгыш менен батышка тарап жатыптыр”, – дейт. Эл жакшылыкка жоруйт. Ошентип арадан көп жылдар өтөт. Ары-бери каттаган кыргыздар: “Бишбектикинде болдук, Бишбекке кондук” деп оозго алымдуу кылып жибергендиктен, акыры “Бишбекке баралы” деген сөз чыгат. Ошентип олтуруп бул шаар Бишбек атка конот. Кийин ал Пишпек болуп кетет.

А. Осмонов

- *кулчулукка айлантып* – обратив в рабство
- карангылыкта кармаган* – держали в темноте
- кыйын уста экен* – мастер на все руки
- түш көрдүм* – видел сон
- жакшылыкка жоруйт* – истолковать к добру
- чыгыш менен батышка тарап жатыптыр* – распространялось на восток и на запад
- атка конот* – стало именоваться

- ?
1. Кыргыз Республикасынын борборунун эски аты?
 2. “Пишпек” дегендин мааниси кандай?
 3. Аны азыркы карыялар кайсы жерлик дешкен?
 4. Ал кандай киши экен?
 5. Ал калың элдин арасында олтуруп эмне деди?
 6. Эл аны эмне деп жоруйт?
 7. “Бишбекке баралы” деген сөз эмнеден келип чыгат?
 8. Азыркы “Бишпек” шаары жөнүндө дагы кандай легенда билесинер?

154. Достук, жолдоштук жөнүндө макалдарды окуп, мазмунуна түшүңүлө. Жаттап алгыла.

1. Адам адамга дос, жолдош, бир тууган.
2. Адам темирден катуу, таштан бек, гүлдөн назик.

3. Аз кайгыны аш басат, көп кайгыны дат басат.
4. Айылы аралаш, кою короолош.
5. Дос деген ыйык нерсе, эгер аны баалай билсе.
6. Дос таарынса (доолашса), бергенин алат.
7. Дос эгиз, душман сегиз.

Жанылмачтарды окуп, тилинерди жатыктыргыла.

Үзүлүп кетип үзөңгү,
Үсөн ооп, түзөлдү.
Үсөн күчтүү болбосо,
Үзөңгүнү үзөрбү.

Алар ак кууларбы,
Ашкан сак кууларбы?
Анчыны алар азгырабы,
Анчыны алдап жазгырабы,
Анчыга алар аттырабы?

В. Темиров

155. Текстти эки тилде окуп, кыргыз тилинде айтып бергиле.

Однажды Асель-апа за дастарханом, Добрыми, чуть дрожащими руками, подавая мне чай, Рассказала о родственнике мужа, О легендарном Шабдан-баатыре, Кыргызском Дон-Кихоте, Правившем в этом крае не силой власти, А удивительной щедростью и добротой, Каждому бедняку и нищему Раздавая все, Вплоть до последней овцы. Это доставляло ему Огромное удовольствие. И Асель-апа, Продолжая разговор о Шабдане, С улыбкой добавила: – Говорят, что мать кормила его До трех лет грудью, И он несколько раз в день Приводил к матери сверстников,

Предлагая им тоже
Прильнуть к груди своей матери.
Сам же довольствовался тем,
Что оставалось после них.
Стало быть, доброта
Была у Шабдана в крови,
Пришедшая к нему
С молоком матери.

Асел апа дасторконун кең жайып,
Калтыраган мээрман колу менен,
мага чай сунуп жатып,
Айтып берди күйөөсүнүн тууганы,
Айтылуу Шабдан баатыр жөнүндө.
Ал кыргыздын Дон-Кихоту.
Зордук-күчтү бийлигине колдонбой,
Бийлик кылган.
Таң каларлык жоомарттыкты көрсөтүп,
Жарды-жалчы келсе баарын тең көрүп,
Дүнүйөсүз каламбы деп ойлонбой,
Бүт байлыгын берүүчү экен тең бөлүп,
Жада калса эн акыркы коюн да,
Анысынан алып кайра рахат!
Шабдан баатыр жөнүндө,
Асел апа андан ары сөз улап,
Жүзүн чайып жылмаюу,
Кошту мына буларды:
Элде айтылат ал үч жашка чыкканча,
Энеси аны эмчек берип бакканы.
Анысы аз келгенсип,
Жолдошторун бир нече ирет күнүнө,
алып келип,
Энесине эмиздирип жатканы.
Буга абдан канааттанып өзүнчө,
кайрымдуулук кылды деп,
Рахатка батканы.
Бул Шабдандын калган экен канында,
Энесинин сүтүнөн.

*М. Шаханов
Которгон М. Омурзаков*

156. Окугула. Жаттагыла. Үйдөштүктүн түрлөрүн байкагыла.
Бірдын авторун эстегиле.

ЖЕЛКЕМЕ

Булбүлдөйт жалгыз желкеме
Тумандуу деңиз бетинде,
Ал эмне издейт болду экен,
Адашып турган жеринен?
Толкуп ойнойт, жел жүрөт,
Кычырап мачта бүгүлөт.
О, кокуй бакты карабайт,
Бактымдан качып баратпайт.
Астында деңиз тынч жатат,
Үстүнөн күн нур чачат.
Бороонго сызат бул кандай
Бороондон жай алчудай.

Которгон А. Осмонов

157. Айтыш ырын ролдорго бөлүп, мелдешип айтышкыла.

Үмөтаалы: Ассалоом алейкум,
Келипсиң Кетментөбө жеринен,
Келишкен саяк элинен,
Атабыз акын туулган,
Кушчу, саруу ичинде.
Чон акындын баласы,
Курч жүгүрүп байге алган,
Анык тулпар даанасы.

Эшмамбет: Туулган жерим Таластан,
Уругум кыргыз Манастан.
Чон атам Ардак балдары.
Кедейликтин зарпынан,
Адашып кеткем Таластан.
Опо ажы биздин бай болгон,
Кол жетпеген жар болгон.
Жардын түбү шылдырап,
Кыпкызыл аккан шор болгон.
Кантип качпай коёсун,
Туулуп-өскөн жеринден,
Кушчу, саруу элинден,
Кудайберген кызылбаш,

Башта карыз бергенсип,
Алып турат күнүнө.

Умтаалы: Эшмамбет биздин агабыз,
Көп ырчынын жанында,
Эч жакка мен барбадым,
Биз тим эле ойноп жүргөн балабыз.
Ак буудай бышкан жеринди,
Кантип таштап кеттиниз?
Кушчу, саруу элиндин,
Бакканы кызар кой болот.
Жакшы иштесе дыйкандар,
Жарым жылда бай болот.
Жайы салкын, кыш жылуу,
Мал көбөйтчү жерибиз.
Көпкөнүнө чыдабай,
Урушуп жүрөт элибиз.

Эшмамбет: Тагай, саяк кенен эл
Бей-бечара качкындар
Жашай берет элинде.
Эсенаман, Чонду ырчы
Таласта элдин жарчысы,
Жеринде ырчы көп болот.
Ошолордун башчысы.

«Залкар акындар», 1-том

§ 31. ӨТКӨНДӨРДҮ ЭСКЕ ТҮШҮРҮҮ, КАЙТАЛОО

! Эске түшүргүлө. Вспомните.

1. Фонетика деген эмне?
2. Кептеги (речтеги) тыбыштар эмне менен белгиленет?
3. Кыргыз тилинде канча үндүү жана үнсүз тыбыш бар?
4. Эмнесине карата үнсүз тыбыштар уян, жумшак жана каткалаң болуп бөлүнөт?
5. Кандай тыбыштар эки тамга менен белгилене тургандыгын айтып, мисал келтиргиле.
6. Алфавитти үйрөнүүнүн зарылчылыгы барбы?
7. Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдүн айтылышы менен жазылышында кандай айырмачылыктар бар?
8. к, п, ж тамгалары канча тыбышты билдирет? Мисал келтиргиле.
9. Эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышына жана алардын жазылыш өзгөчөлүктөрүнө бир нече мисал келтиргиле.

158. Жаңылмачтарды окуп, тилинерди жатыктыргыла. Кайсы тыбыштарды айтканда ката көп кете тургандыгын байкагыла.

Ай, ай, Айдарбай!
Кызыл мүйүз уюнду
Үйүнө айдай бар!

Асманда эки айрыкуйрук:
Бири – ак кыска айрыкуйрук.
Бири – кара кыска айрыкуйрук.

159. Төмөнкү сөздөрдү окугула. Кандай өзгөрүү бар экенин байкагылачы.

Билек – тилек, дарак – барак, курач – турач, күрөк – жүрөк, камын – чамын.

160. Төмөнкү сөздөрдү окуп, кыска үндүүлөрдү созулма үндүүлөр менен алмаштырганда, сөздүн мааниси өзгөрдүбү, байкагыла.

Кар – каар, тар – таар, жак – жаак, эр – ээр, ток – тоок, толук – тоолук, ук – уук, сур – суур, шар – шаар, уч – ууч, кон – коон, жолук – жоолук.

161. Окугула. к, г тамгалары кандай учурда (кы, гы), кандай учурда (ки, ги) тыбыштарын билдирет?

Күзгү, аска, эки, тамга, класс, герб, илгич, жомок, балка, сызгыч, чалгы, мезгил, бак, кургак, тоок, шакек, жекшемби.

162. Төмөнкү сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзүлсүн.

Эркин, тынчтык, мекеним, жарашат.

163. Текетти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Биринчи абзацтагы ичке жана жоон үндүүлөр катышкан сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

ЧАТЫРКӨЛ

Аксай жайлоосунда Чатыркөл деген эң сулуу көл бар. Анын суусундай суу жок. Тоого чыгып карасаң тиккен чатырдай болуп көрүнөт. Ошондуктан Чатыркөл деп аталат. Дүйнө жүзүндө канча түрдүү куш болсо, ошонун баары жайында ушул көлгө конот. Чатыркөлдө мындай бир окуя болгон экен:

Илгери бир жолоочу Кытайга бара жатып, ушул көлгө туш келет. Кыш мезгили эле. Жолду кыскартыш үчүн көлдүн үстүндөгү тонгон муз менен эшегин минип кете берет. Орто жерге жеткенде муз жарылып, эшеги көлгө түшүп кетет. Жолоочу эптеп өзү аман калат. Арадан эки жыл өтүп, баягы киши Ысыккөлгө келет. Көлдү бойлоп баратса, бир аксакал карыя адам көлдүн жээгинен капчык таап алып, аны карап отурат. Анда жанагы жолоочу таанып:

– Ай карыя, алдагы менин капчыгым экен, мен муну Чатыркөлдөн жоготком дейт.

Карыя таңыркап:

– Сен кимсиң? Чатыркөлдө жоготкон капчыгың Ысыккөлгө келгендей канаты бар бекен? – деп урушат.

Жанагы киши:

– Ишенбесең ачып кара, эки жамбым бар болчу, – дейт.
– Ой, тобо-ой, Чатыркөл менен Ысыккөл биримдик көл экен го, ортосунда кошулуп турган агымы бар турбайбы, – дешип баш чайкашат.

● Аксай жайлоосунда	– на джайлоо Аксай
тоого чыгып карасаң	– если посмотреть с горных высот
тиккен чатырдай	– словно расставленная палатка
жолоочу	– путник
жолду кыскартыш үчүн	– чтобы сократить путь
муз жарылып	– лед треснул
көлдү бойлоп баратса	– идя берегом озера
капчык таап алып	– найдя кошелек
Чатыркөлдөн жоготком	– потерял на озере Чатыркуль
канаты бар бекен	– крылья что-ли есть у него
эки жамбым бар болчу	– было два слитка серебра
биримдик көл	– единое (соединенное) озеро
кошулуп турган агымы	– оказывается, есть соединяющее
бар турбайбы	их (озера) течение

- ? 1. Көлдөрдүн сулуусу, тазасы, тунугу кайсы көл?
2. Анын аты эмне?
3. Куштар эмне үчүн ушул көлгө конот?
4. Көлдө кандай окуя болду?
5. Жолоочу карыяга кайдан жолукту?
6. Ал эмнени тааныды?
7. Эмне үчүн алар таңыркап, баш чайкашты?
8. Силер кайсы көлдү жакшы билесинер?
9. “Көл” жөнүндө жомок билесинерби? Айтып бергиле. Суроолордун жообун дептеринерге көчүрүп жазгыла.

! Тамашаны окуп коноуз.

КАРА ТООКТУН ЖУМУРТКАСЫ

Азык-түлүк дүкөнүнө кире калган гавроволук сатуучудан минтип сураптыр:

– Мага кара тооктун гана жумурткаларынан он бешти беринизчи? Таң калган сатуучу:

– Ой, мен мынабу көп жумуртканын ичинен кайсынысы кара тооктуку экенин кайдан билем? Таанысаң өзүн тандап ала кой, – дептир. Ошондо гавроволук ойлонбой туруп, эң чоң жумурткалардан он бешти тандап алат да, акчасын төлөй салып, кымындап чыгып кетиптир.

§ 32. ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ

164. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү эки тилде айтып бергиле.

КАРАСАЕВ ХУСЕИН

*Алладан тилегеним үчөө гана:
Биринчи – ден соолукта эсенчилик,
Экинчи – берекелүү кененчилик,
Үчүнчү – жалпы элиме бейпилчилик!*

Кыргыз совет тилчиси, улуттук туңгуч лексикограф жана лексиколог, филология илиминин кандидаты, профессор Хусеин Карасаев 1905-жылы Кеңсуу кыштагында (Түп району, Ысыккөл обл.) төрөлгөн. Алгачкы билимди Каракол шаарындагы орус-тузем мектебинен алган. Ленинграддагы Енукидзе атындагы Чыгыш институтун 1931-жылы бүткөн. Маданий-агартуу кызматтарында иштеген.

1923–25-жылы Ташкен шаарындагы Кыргыз агартуу институтунда окуган. Бул институтта окуп жүрүп, “Эркин-Тоо” гезитинин алгачкы сандарын чыгарышкан жана ага кабарчылык кылган. Карасаев – Кыргызстанда сөздүк түзүү ишине негиз салгандардын бири. Ал И.А. Батманов менен “Орусча-кыргызча сөздүктү” 1938-жылы түзгөн. 1966-жылы Хусеин Карасаев тарабынан “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү” (60 миң сөз) жарык көрдү.

1931-жылы айтылуу манасчы Саякбай Каралаевди Фрунзе шаарына алып келип, маданий, илимий журтчулукка тааныштырып, “Манас” жазып алууну уюштурган. М. Горький, А. Радищев, Л. Крючковский, Р. Тагор ж.б. жазуучулардын чыгармаларын которгон. Эмгек Кызыл Туу ордени, медалдар менен сыйланган.

«Ысык-Көл» энциклопедиясы

- улуттук туңгуч – первый национальный
- маданий-агартуу – в культурно-просветитель-
- кызматында – ской сфере
- журтчулукка тааныштырып – здесь: открыл народу
- “Манас” жазып алууну – организовал запись
- уюштурган – “Манаса”
- орун басарлык кызмат – выполнял обязанности
- аткарган – заместителя

- ?
1. Хусеин Карасаев ким болгон?
 2. Ал кайда төрөлгөн? Кайдан билим алган?
 3. Хусеин Карасаев кандай кызматтарда иштеген?
 4. Жогорку окуу жайын кайдан окуган?
 5. Ал алгачкы кайсы газетага кабарчы болгон?
 6. Хусеин Карасаев биринчи эмгектерин канчанчы жылы жазган?
 7. Кандай сөздүктү түзгөн?
 8. Карасаевдин эмгектерин тактап, санап айтып бергиле.
 9. Ал кайсы манасчыны элге тааныткан?
 10. Карасаевдин кандай котормолору бар?
 11. Эмгеги бааланып, кандай сыйлыктар менен сыйланган?

165. Көп чекиттин ордуна ат атооч сөздөрдү коюп жазып, аларга морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

1. Анын атасы ... ушул мектепте окуган болчу.
2. Бакта ... чымчык сайрап жатты.
3. Бир убакта ... эшикти какты.

Пайдаланылуучу сөздөр: кайсы бир убакта, кандайдыр бир, кимдир бирөө.

Үлгү: Анын атасы кайсы бир убакта ушул мектепте окуган болчу.

Кайсы бир убакта – ат атооч (белгисиз);
качан? **кайсы бир убакта** – мезгилдик маанини көрсөттү, татаал ат атооч, сүйлөмдө бышыктооч болду;
ушул – шилтеме ат атооч.

§ 33. СӨЗ. СӨЗДҮН ЛЕКСИКАЛЫК СОСТАВЫ (СЛОВО. ЛЕКСИЧЕСКИЙ СОСТАВ СЛОВА)

Сөз – бул лексикалык бирдик болуп саналат. Тилдеги бардык сөздөр биригип, сөздүк составды же лексиканы түзөт. Ал эми лексика жөнүндөгү илим лексикология деп аталат.

Слово – это единица языка. Все слова языка образуют его словарный состав или лексику. Наука о лексике называется лексикологией.

Семасиология – сөз маанилери жөнүндөгү илим. Ал термин гректин *semasia* (маани) жана *logos* (окуу, илим) деген сөздөрүнөн алынган. Сөз маанилеринин өз ара карым-катышы, өзгөрүшү, кеңейиши жана тарышы сыяктуу маселелерди изилдейт. Мында сөздөрдүн көп маанилүү болушу, көп маанилүүлүктүн өнүгүү, маанини берүү жолдору, себептери, элдин коомдук турмушу, жашоо тиричилиги, маданий өнүгүшү ж.б. маселелер каралат.

Сөздүн лексикалык маанисинен башка, анын грамматикалык мааниси да болот.

Сөз кандайыр бир маанини, түшүнүктү билдирет. Бул сөздүн лексикалык мааниси болуп эсептелет.

Мисалы: Эмгекчил – тынбай иштеген мээнеткеч адам; космонавт – космоско учуучу адам.

Например: Трудолюбивый – любящий трудиться; космонавт – человек, который летает в космос.

Сөздүн грамматикалык мааниси сөздүн тигил же бул грамматикалык белгилерин аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Мисалы: Эмгекчил деген сөздү алып көрсөк: сын атооч, атооч сөздөн (эмгек) + (-чыл) мүчөсү аркылуу сын атооч жасалды, жай даража, жөнөкөй туунду сын (эмгек + чил) заттын ал-абалын билдирди.

Космонавт – зат атооч, жекелик санда, жалпы ат, атооч жөнөмөдө.

Семасиология – наука, изучающая значение слов. От греч. *semasia* (значение) и *logos* (наука). Семасиология изучает взаимосвязи, изменения, различия и разнообразие значений слов. Эта многозначность слов тесно связана с жизнью общества, его культурной и научной деятельностью.

Кроме лексического, слово имеет и грамматическое значение.

Лексическое значение слова – это то, что обозначает слово, его смысл.

Грамматическое значение слова определяет те или иные грамматические признаки.

Например: Трудолюбивый – прилагательное, образовано от существительного труд и глагола любить (муж. р., И. п.).

Космонавт – существительное, муж. р., И. п., ед. ч.

Кыргыз тилинде грамматикалык мааниге гана ээ болгон сөздөр бар (менен, эле, чейин, дейре, жана, өтө, абдан ж.б.). Алар – кызматчы сөздөр.

Мындай сөздөрдүн лексикалык мааниси болбойт.

В кыргызском языке служебные слова имеют только грамматическое значение (менен, эле, го, чейин, дейре, жана, өтө, абдан ж.б.).

166. “Түшүндүрмө сөздүктү” пайдаланып, мекен, мектеп, жер, он биринчи, сыноо деген сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанисин жазгыла.

Үлгү: Мекен.

Лексикалык мааниси:

- 1) туулуп өскөн жер;
- 2) жашап турган жер.

Грамматикалык мааниси:

- 1) зат атооч;
- 2) жалпы ат;
- 3) унгу түрүндө;
- 4) атооч жөнөмөдө.

167. Текстти окуп, анын мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле. Анда эмне жөнүндө баяндалды.

Орус тилиндеги сөздөрдүн саны жөнүндө Лев Успенский мындай деп жазган: “...Орус тилинде бардыгы канча сөз бар деп сураганда, асманда канча жылдыз болсо, ошончо сөз бар”, – деп жооп беришет. Бул жооп туура эмес. Жөнөкөй кез менен караганда асмандагы жылдыздар анчалык көп эмес, үч-төрт минден ашпайт, ал эми биздин пайдаланып жүргөн сөзүбүз миндеп саналат.

Ошондой эле кыргыз тилинде канча сөз бар экендигин билүү кыйын. К. Юдахин тарабынан түзүлгөн “Кыргызча-орусча сөздүктө” 40 миң, “Орусча-кыргызча сөздүктө” 51 миң, Х.К. Карасаев түзгөн “Орфографиялык сөздүктө” 60 миң сөз бар.

! Билип алгыла.

БИЗ СЫЙМЫКТАНГАН ОКУМУШТУУЛАР:

Жусуп Баласагын (болжол менен 1015–1070)

Акын. Караханийлер доорунун маданиятынын өкүлү. Атактуу “Кутадгу билиг” – “Кут даарытар илим” эмгегинин автору.

Эшенаалы (Ишенаалы) Арабай уулу (1882–1938)

Окумуштуу-агартуучу, “Манас” изилдөөчү, “Алифба йаки тоте окуу” – “Алиппе же жеңил окуу” эмгектеринин автору.

Юдахин Константин Кузьмич (1890–1975)

Академик, филология илимдеринин доктору, профессор. Түрк лексикологиясы, тил илими боюнча адис.

Касым Тыныстанов (1901–1938)

Окумуштуу-тилчи, акын, драматург жана коомдук ишмер, профессор. “Чондор үчүн алиппе”, “Биздин тил”, “Эне тилибиз” деген окуу китептеринин автору.

Хусейн Карасаев (1901–1998)

Ардактуу академик. Тил илими боюнча адис. 20дан ашык китеби чыккан.

Батманов Игорь Алексеевич (1906–1969)

Академик, филология илимдеринин доктору, профессор. Кыргыз тили, анын тарыхы, түркология жана салыштырма тил илими боюнча адис. 100дөн ашуун илимий эмгеги жарыяланган.

Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна (1924)

Академик, филология илиминин доктору. Кыргыз тил илими боюнча адис. 160 илимий эмгеги (анын ичинен 37 китеп) жарыяланган.

Какеев Аскар Чукутаевич (1935)

Академик, философия илимдеринин доктору. Философия боюнча адис. 60тан ашуун илимий эмгеги (анын ичинде 2 монография) жарыяланган.

Акаев Аскар Акаевич (1944)

Академик, техника илимдеринин доктору. Кванттык электроника, голография жана ЭЭМдин маалыматын оптикалык жол менен иштетүү боюнча адис. 150дөн ашуун илимий эмгеги (анын ичинен 15 монография) жарыяланган.

§ 34. СӨЗДӨРДҮН ТИКЕ ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРИ (ПРЯМОЕ И ПЕРЕНОСНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЛОВ)

Бир гана маанини билдирген сөздөр *бир маанилүү сөздөр* деп аталат.

Слова, имеющие одно лексическое значение, называются *однозначными*.

Мисалы: Терек – өтө бийик болуп өскөн дарактын бир түрү.

Например: Тополь – порода дерева.

Эки же андан көп мааниге ээ болгон сөздөр *көп маанилүү сөздөр* деп аталат.

Слова, имеющие два или более лексических значений, называются *многозначными*.

Мисалы: «Жер» деген сөз.

1. Биз жашап жаткан планетанын аты. Жер Күндү айланат.
2. Кургактык. Айрым жаныбарлар жерде да, сууда да жашай берет.
3. Жер кыртышы – биздин планетанын үстүнкү катмары. Жерге отурдук.

Например: Слово «земля».

1. Название нашей планеты. Земля кружится вокруг Солнца.
2. Суша. Некоторые животные живут и на суше, и в воде.
3. Поверхность земли. Сидим на земле.

Бир маанилүү сөздөр тике мааниде колдонулат.

Однозначные слова употребляются в прямом значении.

Тоолуу талаалар кургак келет да, жайында ысык болот. Талааларда көөдө, бетеге, буудайбаш, шыбак жана башка чөптөр өсөт.

Талааларда жаз мезгили жакшы болот. Кар тез кетет да, кыртышында ным сакталат, көп сандаган кардын астында жатып өсүүчү гүлдөр: байчечекей, мандалак жана башкалар алгачкылардан болуп жерден баш багышат.

Жапжашыл өсүмдүктөрдүн арасында гүлдөр кызгылт, агыш, саргыч болуп көрүнөт. Абада торгой көкөлөп сайрайт, шиберлердин арасынан бөдөнөлөрү, кекиликтери бырпырап уча баштайт. Көпөлөктөр түркүн гүлдөргө конуп, аарылар бал жыйнашат.

Талааларда кемирүүчү жаныбарлар көп жашайт: сары чычкандар, кошаяктар, ар түрдүү чычкандар жана алардан башка да чөптөргө, дан эгиндерине зыян келтирүүчү жаныбарлар болот.

Шиберлердин арасында кескелдириктер, жыландар сойлоп жүрөт.

«Кыргыз жергеси»

● <i>ойдуң өрөөндөрдө</i>	– в впадине, в низине, в котловине
<i>көдөө</i>	– ковыль-волосатик
<i>бетеге</i>	– перистый ковыль
<i>шыбак</i>	– полынь
<i>кыртышта</i>	– в почве
<i>ным сакталат</i>	– сохраняется влага
<i>мандалак</i>	– тюльпан
<i>торгой</i>	– жаворонок
<i>бөдөнөлөр</i>	– перепелки
<i>кемирүүчү жаныбарлар</i>	– грызуны
<i>кошаяктар</i>	– тушканчики
<i>кескелдириктер</i>	– ящерицы

174. Ырды көркөм окугула. Мазмунун сүрөт аркылуу бергиле, аны аңгемелеп жазгыла.

ЫСЫККӨЛДҮН БОЁГУ

Ысыккөлдүн боёгу табыйгаттан,
Кээде сүттөй, кар жаагандай агарып,
Кээде көпкөк, кээде киргил,
Мала кызыл күн батарда таралып.

Ысыккөлдүн боёгу Алатоодон
Күзгү болуп, токой, тоолор көрүнүп,

Таңыркатар кайсы убакта барсам да
Боёгуна туткун болуп женилип.

Ысыккөлдүн боёгу көк асмандан
Булут сүзүп, күн нурларын жамынып.
Түбүндөгү түркүн түстүү таштары
Алган сымак акак-шуру тагынып.

М. Жангазиев

§ 35. ОМОНИМДЕР (ОМОНИМЫ)

Тыбыштык түзүлүшү окшош, бирок мааниси ар башка болгон сөздөр *омонимдер* деп аталат.

Ал грек тилиндеги *homos* (бирдей), *опута* (ат, ысым) деген сөзүнөн алынган.

Слова одинаковые по звучанию и написанию, но совершенно разные по лексическому значению, называются *омонимами*.

Образовано из греческих слов *homos* (одинаковый) и *опута* (название).

Мисалы: Өнөрүң болсо өргө чап. – Если у тебя есть умение, скачи вверх (действуй). Асан, чөп чап. – Асан, коси траву.

Айрым омонимдер бирдей сөз түркүмүнө, кээ бирлери ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болот.

Омонимы в кыргызском языке могут относиться как к одной части речи, так и к разным.

Мисалы: Жаркыраган жай (зат атооч) келди. – Наступило солнечное лето. Машинаны жай (тактооч) айдады. – Машину вел медленно.

При переводе омонимов с кыргызского языка на русский они перестают быть омонимами.

Например: чап – скачи жай – лето
чап – коси жай – медленно

Омонимдер лексикалык да, грамматикалык да бо- лушат.

Омонимы могут быть не только лексическими, но и грамматическими.

Мисалы: Бир сөз түркүмүндөгү (относящиеся к одной части речи) омонимдер (лексикалык): **сыр** (краска) – зат атооч; **сыр** (тайна) – зат атооч.

Ар башка сөз түркүмдөрүнө таандык (относящиеся к различным частям речи) омонимдер (грамматикалык): **мал** (скот) – зат атооч; **мал** (макай) – этиш.

175. Омоним сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө, маани- си жагынан кандай айырмачылыктар бар экенин байка- гыла.

Жаз – жаз, **сыр** – сыр, **жаздык** – жаздык, **жүз** – жүз, **түш** – түш, **кой** – кой, **кат** – кат, **жарык** – жарык.

Улгу: Адилет көнүгүүнү жаз.
Жаз келип, жердин бети көгөрдү.

176. Омоним сөздөрдү таап, аларды сөз түркүмүнө ажырат- кыла.

1. Мектептин жанында сонун бак бар. Нургүл, шефке алган козунду жакшы бак.
2. Асыл күн түш болгондо мектептен келди. Түш аттан, бирге отуруп сүйлөшөлү.
3. Жуулган кирдин баарын эшиктеги зымга жай. Ади- лет жай басып, үйгө кирди.

177. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле. Дагы кандай уламыштарды билесинер?

ПРЖЕВАЛЬСК

Бул шаардын алгачкы аты Каракол болчу. Пржевальск деген наам революциядан мурда коюлган. Орус элинин улуу саякатчысы Пржевальский Борбордук Азияда жүрүп токтогон экен. Ал киши кыргыздын жеринен кулан кар- маптыр. Ал гана эмес, бүткүл чөптөрдү текшерип көргөн экен. Бир карыяга келип: “Кыргызда эң уу чөп кайсы болот?” – деп сураса, анда ал кыргыз уукоргошунду көрсөтүп: “Муну жеген мал да, адам да өлөт” – дейт.

Пржевальский уукоргошундун түбүн аарчып туруп, жеп жибериптир. Бир аз туруп эле өңү кызарып тумчуккан- дай болуптур, ошондо бир кичинекей бөтөлкөдөн дары алып жутуп жиберет, кайра эсине келип: “Дүйнөдө мын- дан артык дары жок, бул миндеген ооруну айыктырат”, – дептир. (Ал дары – уукоргошун, орусча иссыккуль ский корень деп аталат).

Ошол эле Пржевальский кыргыздарга көп жакшылык кылган экен. Ушул Ысыккөл өрөөнүндө бир убактарда эки баштуу зымырык куш пайда болуптур. Ал келгенде жут, ачарчылык, улуу тумоо (чечек), кара тумоо (келте) кошо келиптир. Ал зымырык куш көзүнө эмне көрүнсө, баарын алчу экен.

Пржевальский бул элге жабыр келтирген немени атам деп нечен күн убара болуп, акыры атып түшүрөт экен.

Ошондон кийин элдин тукуму өсө баштаптыр. Би- рок зымырык куштун каргышынан Пржевальский каза тааптыр. Кыргыз эли Каракол шаарын Пржевальск шаа- ры деп атап калышат. Пржевальскийдин пристандагы мүрзөсүндөгү эстелигине коюлган куш – ошол зымырык куштун өзү.

- **наам** – звание, *здесь:* название
- кулан кармаптыр** – поймал кулана
- уу чөп** – ядовитая трава
- уукоргошун** – аконит, иссыккульский корень
- аарчып туруп жеп жибериптир** – очистил и съел
- өңү кызарып** – покраснел
- тумчуккандай болду** – стал задыхаться
- жутуп жибериптир** – проглотил
- эсине келип** – опомнившись
- дүйнөдө мындан артык дары жок** – в мире нет лекарства сильнее, чем это
- эки баштуу зымырык куш** – двуглавая сказочная птица
- жут** – падеж скота
- ачарчылык** – голод
- жабыр келтирип** – причинять зло
- атып түшүрөт** – убил, выстрелив
- элдин тукуму** – человеческий род
- зымырык куштун каргышынан** – от проклятий сказочной птицы
- каза тааптыр** – нашел свою смерть
- эстелигине коюлган куш** – птица, помещенная на его памятнике

§ 36. АНТОНИМДЕР (АНТОНИМЫ)

Карама-каршы мааниде колдонулуп, бирдей сөз түркүмүнө таандык болгон сөздөр *антонимдер* деп аталат. Ал грек тилинин *anti* (каршы) жана *опута* (ат) деген сөздөрүнөн алынган. Антонимдер өз ара ар башка уңгулуу жана бирдей уңгулуу болуп экиге бөлүнөт.

Антонимы – это слова одной и той же части речи с противоположными лексическими значениями. С греческого *anti* (противоположность) и *опута* (имя, название). Антонимы бывают однокоренными и разнокоренными.

1. Ар башка уңгулуу антонимдер:

чоң – кичине (большой – маленький)
жакшы – жаман (хороший – плохой)
келди – кетти (пришел – ушел)
кеч – эрте (поздно – рано)

Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.
Недруг поддакивает, а друг спорит.

2. Бирдей уңгулуу антонимдер:

гдепүү – адепсиз (вежливый – невежливый)
акылдуу – акылсыз (умный – неумный)
тааныш – бейтааныш (знакомый – незнакомый)

178. Антонимдерди окуп, кайсы сөз түркүмүнө кирерин айтып бергиле.

Кең – тар, ак – кара, өмүр – өлүм, дос – душман, эски – жаңы, жат – тур, согуш – тынчтык, чийки – бышык, берүү – алуу, бармак – келмек, күн – түн, арык – семиз, узун – кыска.

179. Төмөнкү сөздөргө карама-каршы мааниде айтылган сөздөрдү тапкыла.

Жаны, чыгыш, калың, ачуу, жоон, жумшак, жаш, тартиптүү, коркок, кубаныч, түндүк, ачык, суук, достук, кетти.

180. Учкул сөздөрдү окуп, антоним сөздөрдү таап, сөз түркүмдөрүнө ажыраткыла.

1. Душман кагышат, тууган табышат.

2. Жакшы максат – жарым ырыс.

3. Жакшы көргөн досунан жан аяган жигитпи.
4. Жаман менен дос болсоң, кулак салбайт кебине.
5. Жер басасың бут менен, ынтымак болсун журт менен.

181. Антоним тактоочтор менен сүйлөм түзгүлө. Тактооч сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзгүлө:

кечээ – бүгүн
кыргызча – орусча
тез – жай
өйдө – ылдый
эрте – кеч
быйыл – былтыр

Улгу: Биз кечээ Кыргыз драма театрынан “Атанын тагдыры” аттуу спектакль көрдүк.

Кечээ – тактооч. Баштапкы формасы – кечээ, кыймыл-аракеттин мезгилин билдирди.

Туруктуу белгилери: жөнөкөй тактооч, тубаса тактооч. Мезгил тактооч, сүйлөмдүн бышыктоочу.

 182. Окуп, түшүнүп, мазмунун айтып бергиле.

ЭКИ ЭШЕКТИН ЖҮГҮ

Бир күнү падыша өзүнүн уулу жана Апенди менен мергенчиликке чыгат. Падышанын жана анын уулунун минген аттары бар. Алар дайыма атчан жүрүштү. Апендинин аты жок, жөө жүрдү.

Падыша чапанын чечип, жөө келе жаткан Апендиге көтөртүп койду. Падышанын уулу да атасын туурап, өз чапанын чечип, Апендиге көтөртүп койду. Үчөө узак жол жүрүштү. Күн ысык болду. Апендинин жүгү оор. Ал чарчады, тердеди. Падыша Апендинин тердегенин көрүп:

– Үстүңдө бир эшектин жүгү бар го? – деп шылдындады.

Анда Апенди падыша менен анын уулун көрсөтүп:

– Жок, падышам, менин үстүмдөгү жүк бир эшектин жүгү эмес, эки эшектин жүгү, – деп жооп берген экен.

● *эшектин жүгү* – поклажа осла
өзүнүн уулу менен – со своим сыном
мергенчиликке чыгат – выходят на охоту

минген аттары бар	-	здесь: были на конях
жөө жүрду	-	шел пешком
чапанын чечип	-	сняв свой чепан
көтөртүп койду	-	заставил нести
атасын туурап	-	как и отец, подражая отцу
жүгү оор	-	ноша тяжела
тердеди	-	вспотел
устуңдө	-	у тебя (на плечах)
шылдыңдады	-	насмехался
эки эшектин жүгү	-	поклажа двух ослов

183. Ырды жаттагыла.

ЖАШЫЛ ТҮС

Жаздын өнү дайыма,
Жашыл болот турбайбы.
Жаз мезгили жаштыкка,
Жакын болот турбайбы.

Жолун дароо ачылат,
Жашыл жарык жанганы,
Түп мааниси жашылдын
Жарашыктуу жайдары.

Ы. Кадыров

! Билип алгыла.

Грузины поступили мудро,
Сделав книгу Шота Руставели
Главным в приданом девушки.
И разве проиграли бы кыргызы,
Даря невестам эпос “Манас”,
А узбеки – творения Навои,
Казахи – своего Абая,
А Русские – Пушкина,
Азербайджанцы – Низами,
Испанцы – “Дон-Кихота”.
Вспоминаю
Афористичные слова
Андрея Белого:
“Человек – чело века”.
А что может значить
Тело – без души?..

Шота Руставелинин китебин,
Кыз себинин баш буюмуна колдонушуп,
Грузиндер акылмандык кылышкан.
Колуктуга белек кылса “Манасты”,
Кыргыздар да уттурбастан утушмак.
Өзбектер Навоинин ырларын,
Казактар өздөрүнүн Абайын,
Орустар болсо Пушкинин,
Испандар Дон-Кихотту...
Андрей Белыйдын:
“Адам – кылымдын жүзү”
деген учкул сөзү эске түшөт.
Жаны жок дене
Эмне маани бермекчи?..

М. Шаханов

§ 37. СИНОНИМДЕР (СИНОНИМЫ)

Айтылышы ар башка, бирок мааниси бирдей же бири-бирине өтө жакын болгон сөздөр синонимдер деп аталат.

Синоним деген сөз грек тилиндеги *sinonymos* (ата-лыш мааниси бирдей) деген сөздөн алынган.

Синонимы – это слова, которые звучат и пишутся по-разному, а по смыслу совпадают или очень близки.

Слово синоним образовано от греческого *sinonymos* (одинаковое значение, одноименный).

Мисалы: чал, карыя, абышка (старик).

1. Тыбыштык түзүлүшү ар башка болгону менен бирдей же өтө жакын мааниде колдонулат.
2. Бирдей сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Мисалы: Өткөн ишке өкүнбө, кеткен ишке кейибе.
Бүгүн чогулабыз. Эртең жыйналабыз.

Синонимдердин тобу көбүнчө бир эле сөз түркүмдөрүнөн жасалат.

Группа синонимов обычно образуется из слов одной части речи.

Мисалы:

зат атоочтон – чындык, адилеттик, акыйкаттык
сын атоочтон – эр жүрөк, күчтүү, тайманбас
этиштен – айтуу, билдирүү, билгизүү, түшүндүрүү

Например:

из существительных: правдивость, справедливость
из прилагательных: храбрый, смелый, мужественный
из глаголов: говорить, сообщать, заявлять, толковать

Синонимдер тексттин бөлүктөрүн өз ара байланыштырып, бир эле сөздүн кайра-кайра кайталанышына жол бербейт.

Берилген текстте гана бири бирин алмаштыра алган синонимдер *тексттик синонимдер* болушат.

Мисалы: Осмонов – биздин адабияттын жылдызы. Ал – кыргыз сөзүнүн генийи (атасы). Улуу акын бизге мурас кылып, көркөм сөздү калтырган. – Осмонов – болице нашей литературы. Он является гением кыргызского слова. Великий поэт оставил нам в наследство замечательные образцы художественной речи.

184. Төмөнкү синоним сөздөр кандай мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөнүн айтып бергиле. Синоним сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

таштуу – таштак, кумдуу – кумдак, саздуу – саздак, чандуу – чандак, аштык – аштуу, атчан – аттуу, тончон – тондуу, акылман – акылдуу, илимпоз – илимдүү, өнөрпоз – өнөрлүү, жоопкер – жооптуу.

Үлгү: таш + луу. Сын атоочтун -луу мүчөсү.

185. Окугула. Сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүрүп, өз-өзүнчө жазгыла.

Бактылуу – таалайлуу – ырыстуу, ур – сулат – жык, байла – буу – таң, жуп – түгөй, аңчы – мергенчи, өлчө – чене, канча – нече.

Үлгү: ур – этиш, сулат – этиш, жык – этиш...

186. Сүйлөмдөрдү синонимдер менен толуктагыла.

Назгүл ... , ... кыз.

Мага Назгүлдүн ... , ... абдан жагат.

Султан ... , ... , ... жигит.

Анын мүнөзүн баарыбыз жактырабыз.

Султандын иниси Мурат ... , ... жигит.

Пайдаланылуучу сөздөр: орто бойлуу, адамгерчиликтүү, аракетчилдиги, адамгерчилдиги, адамгерчиликтүүлүгү, кара тору, узун бойлуу, иштерман, ачык-айрым, тамашакөй, орто бойлуу, зээндүү.

187. Ырды жаттагыла. Эне жөнүндө дагы кандай ырларды, макалдарды билесинер?

ЭНЕ

Эне, сага кандай мактоо жарашат?

Эне, сенден ким сыймыкты талашат?

Эне менен теңдеше албайт эч бир жан,

Бардык мактоо сага гана жарашат.

А. Токомбаев

188. Текстти окуп, окумуштуу эже жөнүндө айтып бергиле.

АКАДЕМИК Б. Ө. ОРУЗБАЕВА

Кыргыз тил илиминин көрүнүктүү окумуштуусу, филология илимдеринин доктору, академик, илимге эмгек сиңирген ишмер, Улуттук академиянын президиумунун кеңешчиси Бүбүйна Орузбаева 1924-жылы 20-декабрда Ысыккөл облусунун Аксуу районуна караштуу Чолпон айлында төрөлгөн. Педагогикалык институтту артыкчылык диплому менен бүтүргөн. 1952-жылы кандидаттык диссертацияны Москвада жактаган. 1964-жылы кыргыз аялдарынын ичинен биринчилерден болуп докторлук диссертацияны Алматыда коргогон.

Окумуштуунун илимий багыты алгач кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнө арналган эмгектер ме-

нен башталса, кийинчерээк кыргыз тилинин лексикологиясы, лексикографиясы, тарыхы жана анын терминологиясынын калыптаныш маселелерине тике байланыштуу болгон.

Б. Орузбаева “Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер”, “Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү”, “Словообразование в киргизском языке”, “Кыргызский язык: краткий грамматический очерк” ж.б. у.е. эмгектерди жараткан.

Б. Орузбаева – 150гө жакын макала менен эмгектердин автору. Мунун ичинде 10дон ашуун көлөмдүү монографиялары менен брошюралары бар.

Академик Б. Орузбаевага илимге эмгек сиңирген ишмер деген ардактуу наам берилген.

1998-жылы Түркия Республикасынын “Лыйакет Нишаалы” (Эмгек сиңирген) ордени менен сыйланды.

- *кеңешчи* – советник
- артыкчылык диплом* – диплом с отличием (красный)
- биринчилерден болуп* – одна из первых
- калыптаныш маселелери* – проблемы формирования
- эмгектердин автору* – автор трудов
- көлөмдүү монография* – объемная монография
- илимге эмгек сиңирген ишмер* – заслуженный деятель науки
- ардактуу наам берилген* – присвоено почетное звание
- “Лыйакет Нишаалы” (эмгек сиңирген) ордени менен сыйланды* – награждена орденом “Лыйакет Нишаалы” (заслуженный)

§ 38. КӨНҮГҮҮ, МАШЫГУУ

189. Ырды окуп, тилинерди жатыктыргыла. Ырдан синоним жана антоним сөздөрдү тапкыла.

Ойносун жүрөгүмдө кайра бороон,
Жакшы ырга толсун койнум, толсун короом.
Окурман айтып калсын канткен менен
Өчөөрдө жарык жанган акын Жолон!

Ж. Мамытов

190. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле.

ЖОЛОН МАМЫТОВДУН ТАРЖЫМАЛЫНДАГЫ МААНИЛҮҮ УЧУРЛАР

Жолон Мамытов 1940-жылы 1-апрель күнү Ош облусунун Карасуу районунда Акбуура дарыясынын боюндагы Төлөйкөн айлында туулган. Орто мектепти бүтүргөндөн кийин Фрунзе шаарына келип, К.И.Скрябин атындагы айыл чарба институтун бүтүргөн.

1962–68-жылдары Карасуу районундагы “Катталдык” совхозунда башкы ветеринардык врач болуп иштеди. 1969–1971-жылдары Москва шаарындагы СССР жазуучулар союзунун алдындагы Жогорку адабий курсунда окуйт.

1984-жылдан тартып Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын катчысы, Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын төрагасынын орун басары болуп иштеди. Анын “Отту сүйөм”, “Жашыл аалам”, “Ырлар”, “Мезгилдин элеси”, “Суунун өмүрү”, “Родник и океан”, “Три сказки” ж.б. ыр жыйнактары жарык көрдү.

Талыкпаган эмгеги үчүн Каармандык эмгеги үчүн медалы менен сыйланган. Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгына, “Сепил” операсынын либреттосу үчүн А. Малдыбаев атындагы сыйлыкка, “Жүз жашка тол, кылым” деген ыр китеби үчүн Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгына арзыган. 1988-жылы 7-мартта дүйнөдөн кайтты.

- өмүр таржымалы* – биография
- маанилүү учурлар* – основные моменты
- башкы ветеринардык врач* – главный ветеринарный врач
- төрагасынын орун басары* – заместитель председателя

191. Ырды жаттагыла, көркөм окугула.

Нооруз майрам, ырыс майрам,
Бабалардан мурас майрам.
Нооруз менен жер ойгонот,
Жер үстүндө эл ойгонот.

Келди Нооруз, жер – энебиз нан берсин!
 Жериме көп жер – энебиз нан берсин!
 Калкымдын пейли ток болсун!
 Каргаша оору жок болсун!

“Ай-Данек” гезити

- бабалар – предки
- мураc – наследие
- пейли ток – удовлетворенный, спокойный
- каргаша оору – злоецащая болезнь

192. “НООРУЗДУ” БҮГҮНКҮ КҮНДӨ МАЙРАМДОО

Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет катары жарыяланган мезгилден тартып эле “Ноорузду” майрамдоо салты толук калыбына келтирилди. Ал республикабыздын бардык атуулдары тарабынан руханий кайра жаралуунун, жанылануунун, ич дүйнөнү тазартуунун майрамы катары белгиленип келе жатат. Жалпы журтка жарыктык, тынчтык жана денсоолук, кубаныч жана илгери үмүт тартуулаган майрам. Жаздын жадыраган бул күнүндө бардык кыргызстандыктар улуттук жана диний бөтөнчөлүктөрүнө, социалдык абалына карабай бири-бирине бакыт-таалай, ийгилик каалашат. Ички дүйнөнү тазартуунун, жанылоонун майрамы болгон “Нооруздун” нукура мааниси мына ушунда экендигине терең ишенишет. Адамзат коомунун руханий бийиктикке жетүүгө болгон аракетине зор таасир тийгизип, өз тагдырына гана болгон жоопкерчиликти сезбестен, жалпы адамзат, дүйнө тагдырына да жоопкерчилик менен мамиле жасоого чакыраарын, үндөп турарын билишет. Эгемендүү өлкөбүздүн тунгуч Президенти Аскар Акаев жүргүзүп жаткан улуттар арасындагы тынчтыкты, ынтымакты сактоо саясаты да буга көмөк көрсөтүүдө.

С. Субаналиев

193. НООРУЗ СЕГОДНЯ

С обретением независимости и образованием суверенной Кыргызской Республики была возрождена традиция празднования Нооруз. Он отмечается всеми жителями нашей республики как символ духовного возрождения,

самоочищения и обновления. В этот теплый весенний день, несущий людям свет и добро, мир и радость, веру и надежду на лучшее будущее, все кыргызстанцы, независимо от национальной, конфессиональной принадлежности, социального положения, желают друг другу счастья, процветания, здоровья и благополучия. Именно в этом видится главный смысл весеннего праздника обновления и очищения Нооруз, оказывавшего в прошлом и оказывающего сегодня огромное влияние на духовное развитие и самосовершенствование человечества. Он учит не только держать ответ за собственную судьбу, но и разделять общую для всех ответственность за судьбу мира. Этому способствует и политика межнационального согласия, проводимая первым Президентом Кыргызской Республики А. А. Акаевым.

С. Субаналиев

194. ЧОҢ КӨЖӨ

Чоң көжөгө күрүч, түктөлгөн арпа, буудай, жүгөрү, аркыл акшактар, ун-талкан, акталган таруу, конок, маш, сүр эт, жаш эт, ич май, сары май сыяктуу азыктарды кошуп бышырат. Аны чоң казанга аз бөксө суу куюп алып, элден мурда этти, анан улам бирден даам салып отуруп, көпкө кайнатат. Дан азыгынын маңызы эзиллип чыгат. Эт сөөгүнөн шылынып, шору чыгат. Чоң көжөнү айылдагылар менен чогуу ооз тийишкен. Мурда чоң көжө бышканча алас кылып, кыл ажыратып, жаңы жылды белгилешкен.

15–20 литр сууга 1 кг күрүч, 500 г нокот, 200–300 г маш, түктөлгөн арпа, буудай, 1 кг жүгөрү, 300–400 г ун, 200–300 г талкан, 500 г акталган таруу менен конок, май, 5–6 кг эт, 4–5 пияз, бир түп сарымсак, туз, татымал чөп, калемпир, мурч кетет.

195. АЛАС, АЛАС, АЛАС!

Алас, алас, алас!
 Ар балээден калас!
 Эски жыл кетти,
 Жаңы жыл келди.
 Айдан аман,
 Жылдан эсен чыгамын.

Эски жыл колдосун,
Жаңы жыл жалгасын!
Алас, алас, алас!
Ар балээден калас!

Алас, алас,
От бед избавь,
Сбереги от несчастий.
Старый год ушел,
Новый год наступил.
Дай прожить месяц,
Год невредимым.
Пусть старый год
Покровительствует,
Новый – благоденствует!

 196. Диктор болуп окугула.

1-окуучу: Кымбаттуу радиоугуучулар! Саналуу мүнөттөрдөн кийин Бишкек шаарынын борбордук Алатоо аянтынан Нооруз майрамынын жүрүшүн түз алып уктуруубузду баштайбыз.

2-окуучу: Бүгүн жергебиз өзгөчө шанга бөлөндү. Ордо калаабыз Бишкектин, ошону менен бирге эле республикабыздын бардык шаарларынын калкы көпкө эсинен чыгарып, унутуп кала таштаган Нооруз майрамын салтанаттуу белгилөөгө түп көтөрүлө чыгышты. Мына, биз турган борбордук Алатоо аянтына чет элдик меймандар, республикабыздын ар улуттуу журтчулугу, өздүк көркөм чыгармачылык ийримдеринин катышуучулары, республикабыздагы улуттук-маданий борборлордун өкүлдөрү чогулушту. Кыскасын айтканда, аянт шанга бөлөндү.

3-окуучу: Көңүл аппак, тилек аппак, бүт аппак,
Жүрөк эргип ушул күндүн шаңына.
Чачыраткан жаны жылдын шооласын,
Ким суктанбайт Нооруздун ак таңына.

4-окуучу: Мынакей борбордук аянтка орнотулган сечкеге республиканын өкмөт башчылары, меймандар, эмгек алдынкылары, ардагерлер, ар кандай коомдордун жана уюмдардын өкүлдөрү көтөрүлүштү.

5-окуучу: Сөздү Кыргыз Республикасынын мусулмандарынын казысы алды.

6-окуучу: Баш калаабыздын Алатоо борбордук аянтындагы Нооруз майрамын салтанаттуу ачуу бөлүгү ушуну менен соңуна чыкты. Ноорузду майрамдоо жер-жерлерде кызуу улантылууда.

1-окуучу: Бүгүн жашоо бир аз турат оорлоп,
Бирок анын эртең келер данкы бар.
Кыйындыкты эмгек менен багынткан,
Элибиздин суктандырап салты бар.

2-окуучу: Ооба, элибиз кандай гана апаат күн башына түшпөсүн, аны достукка, ынтымакка таянуу менен женип келген. Ошону менен бирге эле улут бөлүп, эл бөлүү дегенден алыс болушкан. Качан болбосун, ким келбесин бөтөн экен, жат экен дебестен дасторконун кенен жайып, колунда барын жайнатып, сыйкорлугу, кен пейилдиги менен өзгөчөлөнүп келген. Бүгүн элибиздин ошол кен пейилдиги дагы бир жолу көрүндү.

3-окуучу: Эркин элге достук сыйы жарашат,
Биримдикте келечекке баратат.
Демек бүгүн кыйын күндө турсак да,
Эртең эле салтанаттуу таң атат.

4-окуучу: Кыргызстан калкы көп улуттуу, ынтымак менен ырыска жуурулушкан эл экени, мына ошол биримдик гана бүгүн башка түшкөн оорчулукту сездирбей минтип майрам шаңын көркүнө чыгарган күч болуп жаткандыгы азыр ого бетер айкын көрүндү. Борбордук аянтын туш-тарабын улуттук маданий борборлордун, бирикмелердин, ассоциациялардын майрамдык программалары ээледі. Корей, немис, дунган, уйгур, еврей, өзбек, түрк-мехетин, орус, украин жана башка улуттардын өкүлдөрү өздөрүнүн улуттук кийимдерин, улуттук тамак-аштарын, каада-салттарын, ыр-бийлерин көрсөтүүгө өтүштү. Майрамды уланткыла.

§ 39. АРХАИЗМДЕР (АРХАИЗМЫ)

Колдонуудан чыгып, унутулуп бара жаткан сөздөр архаизм деп аталат. Архаизмы – это слова и выражения, вышедшие из активного употребления.

Мисалы: уруят (эркиндик), от араба (поезд), кементай, увазир ж.б.

Салыштырып окугула.

теше	—	десятина
зындан	—	темница
зилзала (жер титирөө)	—	землетрясение
мүдүр	—	директор
уеул	—	метод
уеулчу	—	методист

Эскирген сөздөр жазуу эстеликтеринде, оозеки чыгармаларда жана улгайган адамдардын кебинде көп учуратылат. Архаизмдерди жаңырытып, сүйлөмгө кошуп пайдалануунун стилистикалык мааниси чоң. Эне тилге көрк берет.

Устаревшие слова встречаются в письменных памятниках, в исторических сочинениях и художественной литературе для создания колорита эпохи. Журналисты, поэты и писатели довольно часто используют их, чтобы придать сказанному торжественную или юмористическую окраску.

197. Текстти окуп, которгула. Мазмунун түшүнүп, архаизм сөздөргө көңүл бургула.

Кокон хандыгы заманында кыргыздарга Ташкенден, Бухарадан, Кашкардан кожолор кыдырып келип, балдарын окутуп, дин китептерин жаттаткан. Алар китеп окуганга үйрөтүп, жазганга үйрөткөн эмес. Аң-сезимдүүлөрү өздөрү окуган китептерине ээрчип, өзүнчө “орфография” менен жазышкан. Буга революциядан мурун жазылган документтер күбө боло алат. Китептин өзгөчөлүгү – анын мазмунун ар ким өз билген имласы (тамашасы) менен жазган. Ал морфологиялык принципке негизделген. Араб, иран тилдеринен кирген терминдерди бардыгы бирдей жазышкан. Бирок өз тилине ылайыктап окуткан.

К. Карасаев

198. Текстти ролдоштуруп окугула. Архаизм сөздөр барбы? Болсо көчүрүп жазгыла.

Колхоз башкармасынын мекемесинде счёту чак-чак уруп, эсепчи Акмат гана отурган. Ал карс ачылган эшик жакка жалт караймын деп, счёту жаңылып уруп алды да:
– Аттиң Боке, келиниз..., – дей берди.

Бригадир Борбук оң босогодо тура калып:
– Башкарма кайда кетти, балам? – деп сурады.
Эсепчи Акмат назарын счётуна бөлүп, жайбаракат жооп берди:

– Башкарма ... жолдош ... кетти...

Жылкычы Келдибек сол босогодо тура калып:

– А парткомчу? – деп сурады.

Эсепчи Акмат калыбын жазбай ага да:

– А Кеке, келиниз, партком жолдош да...

Эки абышка сөз айтыштан батына албай турган кишилерче бирине бири жалт-жалт каранып, экөө бирдей өкүндү.

Т. Сыдыкбеков

199. Архаизм сөздөр кайсы чыгармаларда көп кездешет. Окуган чыгармалардан архаизм сөздөрдү жазып алгыла. Маанисине түшүнгүлө.

200. Текстти көркөм окугула. Түшүнгүлө. Эскирген сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

САНЖЫРАЧЫ, МАНАСЧЫ БАЛЫҒООЗ

Биз “Манасты” укканда же окуганда бу эпосту бир баатырдын жомогу катары түшүнүп келебиз. Ал эми “Манас” жомогу кыргыз элинин тарыхынын мурунку мезгилин баяндайт. Биз жогоруда Нук пайгамбардан тартып, кечеги Долон бийге чейинки, болбосо Адигине, Тагай, Мунгуш, Наалы эже баянына чейин, же 1415-жылга чейин айттык. Кыргыз элинин байыркы айтылбай жок болуп кеткен тарыхын айттык. Балыгооз айткан бул санжырага кокусунан туш болуп отурабыз. Балыгооз “Манасты” баштаганда минтип баштачу экен:

Жоону жеңип куугандар,

Алгыр куштай кыраандар,

Угуздан чыккан берендер,

Кол баштаган ноёндор.

Ал берендер жайын айтайын.

Самарканды куткарып.

Отор шаарын салдырган,

Угуз элин куткарган,

Оторхандай берендер.

Атасы Сарыбайдан үлгү алган,
 Аялдан чыккан эр экен,
 Саадагын колго алганда,
 Ирмегенин жазбаган,
 Туртаны алдап баплаган.
 Паашасын алдап жайлаган.
 Отор хандын айымы,
 Сары бийдин кызы экен.
 Ал кыраандардын ичинде,
 Разиядай мерген бар.
 Керээти (дайыны) элге белгилүү,
 Кылган иши үлгүлүү,
 Аялдардын ишмери,
 Айтканы ката кетпеген.

§ 40. НЕОЛОГИЗМДЕР (НЕОЛОГИЗМЫ)

Неологизмдер – тилдин сөздүк составында пайда болгон жаңы сөздөр.

Жаңы сөздөр коомдогу жаңылыкты билдирет, алар убакыт өткөн сайын өзүнүн неологизмдик касиетин жоготуп, демейки сөзгө айланат.

Мисалы: бизнес, менеджмент, маркетинг, маркер, суверенитет (эгемендүүлүк), приватташтыруу (менчиктештирүү), фломастер, дилер, брокер (далдалчы), коммерсант, бартер, консолидация, магнит, нюанс, регресс, приоритет.

201. Төмөнкү архаизм сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Зындан (темница), мүдүр (директор), көлбука (бегемот), усул (методист), манап, датка, зекет (салык), болуш, бий.

Үлгү: Туткунду зынданга салган.

Неологизмы – это слова и словосочетания, созданные для обозначения новых понятий, явлений действительности.

Неологизмы, как правило, начинают активно использоваться и переходят в активный лексический состав языка.

202. Төмөнкү неологизм сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Реклама, демократия, суверенитет, приватташтыруу, коммерсант, валюта, бизнес, менеджмент, маркер ж.б.

Үлгү: Бүгүнкү рекламада А. Исманкуловдун микрохирургия борбору жөнүндө кенири маалымат берилди.

203. Кечирим сураганга үйрөнөлү.

КЕЧИРИМ СУРОО

Кечирип коюңуз!

Кечириниз!

... кечирип коюңуз.

Тынчыңызды алгандыгым үчүн

Алагды кылгандыгым үчүн

Сөзүңүздү бөлгөндүгүм үчүн

... үчүн кечирип коюңуз.

Кечиккендигим

Телефон чалбагандыгым

Унутуп калгандыгым

Кечирим сурайм.

Күнөөлүүмүн.

Таарынба (таарынбаныз)!

Бул туурасында айтууга арзыбайт.

Эчтеке эмес, баары жайында.

204. Ролдоштуруп окугула.

– Ишин кандай, иним? – деди Эсенов күндөрдүн биринде, чайга олтурушканда.

– Иштерим, беш!

– Жалаң бешпи?

– Азырынча беш. Билбейм кийинкисин. Иштеп атабыз катырып, – Эргешаалы күлө бакты. Саягы, иши чындап жүрө баштаган окшойт.

– Эмне үчүн дайыма беш эмес?

– Дайыма беш болуш үчүн, дайыма созуп туруш керек.

– Да-а-а...

– Күрпүм ишке жарады, аке!

– Кантип?

- Жаңы таксиге өтмөк болдум.
- Парпырап учкан экен да!
- Канаттуу эмеспи жаныбар, мени да зуулдатып, канаттуу кылып койду. - Тишин бодурайтып күлдү. - Сөзүм өйдө болуп өтөт.
- М-м...

А. Камалов

- 205. Төмөнкү сөздөрдү пайдаланып, “Китепканада” деген диалог түзгүлө.

китепкана	бет
райондук китепкана	кабарчы
борбордук китепкана	гезит
илимий китепкана	журнал
китепканага	басма
окурман	басмасөз
окурмандык белет	кабар
китепканага жазылуу	билдирүү
окурмандар залы	алфавиттик каталог
илимий зал	систематикалык каталог
дипломчулар залы	көркөм адабият
китеп	чет элдик адабият
адабият	коомдук-саясий чыгармалар
жазуучу	илимий адабият
акын	техникалык адабият
жыйнак	китепке заказ берүү
сөздүк	китеп берүүчү жай
макала	китеп өткөзүү
ыр	китепти окуп чыгуу

§ 41. ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨГӨ КӨНҮГҮҮ, МАШЫГУУ

- 📖 206. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

БЕКСУЛТАН ЖАКИЕВ

Кыргыз эл жазуучусу, драматург, кинодраматург, прозачы, Кыргыз Республикасынын искусствосуна эмгек сиңирген ишмер, Кыргыз Республикасынын Токтогул атын-

дагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты Бексултан Жакиев 1936-жылы Ысыккөл облусундагы Ортоарык (азыркы Бөкөнбаев) айлында төрөлгөн.

КМУУнун филология факультетин, Москвадагы Жогорку сценарийлик курсу бүтүргөн. Ал өз эмгек жолун мугалимдиктен баштаган.

Бексултан Жакиев чыгармачылык иште коомчулукка “Атанын тагдыры” аттуу алгачкы драмасы менен таанылган. Анда драматург бир карынын согуштун кесепетинен башына түшкөн оор трагедиясын көрсөтүү аркылуу бүткүл элдин кайгысын камтып, аны чебердик менен жеткиликтүү ачып берген.

Ал режиссёр Ж. Абдыкадыровдун жетекчилиги менен Кыргыз академиялык драма театрында 500дөн ашык ирет коюлган. Жакиевдин курч проблемалуу, көрүүчүлөр жылуу кабыл алышкан “Миң кыял”, “Алтын аяк”, “Өкүм” жана башка драмалары бар. “Мой старший брат моложе меня”, “Эртең жаны жыл” ж.б. китептердин автору. Жакиевдин чыгармалары орус, украин, казак, якут, өзбек, түркмөн, корей тилдерине которулган. Ал котормочу катары да белгилүү, С. Михалков, В. Брехт ж.б. авторлордун чыгармаларын которгон. В. Жакиев “Манас” эпосунун 1000 жылдык мааракесин өткөрүү программасына ылайык Бишкекте жана Таласта өткөрүлгөн театрлаштырылган көрсөтүүлөрдүн сценарийлерин эң жогорку деңгээлде жазып, элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болду.

“Дүйнө элдеринин эпостору” эл аралык ассоциациясынын төрагасы.

- чыгармачылык иште – *здесь*: вошел в литературу
- “Атанын тагдыры” – “Судьба отца”
- согуштун кесепетинен – из-за войны
- трагедиясын көрсөтүү – показал трагедию
- элдин кайгысын камтып – изображая народное горе
- чебердик менен – мастерски
- жеткиликтүү берген – доступно передал
- курч проблемалуу – остропроблемные
- “Миң кыял” – “Тысяча грез”
- “Алтын аяк” – “Золотая чаша”
- эң жогорку деңгээлде жазып – написал на высоком уровне

- ?
1. Бексултан Жакиев ким?
 2. Ал кайсы окуу жайын бүтүргөн?
 3. Бексултан Жакиев кайсы кызматтарда иштеген?
 4. Кайсы чыгармасы аркылуу коомчулукка таанылды?
 5. Драмада драматург кайсы мезгилди ким аркылуу ачып берген?
 6. “Атанын тагдыры” драмасын кайсы режиссёр канча жолу койгон?
 7. Жакиевдин курч проблемалуу кандай драмалары бар?
 8. Ал кимдин чыгармаларын которгон?
 9. Кайсы сценарийлери аркылуу элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болду?
 10. Бексултан Жакиевге силер кандай каалоо айтмакчысынар?

207. Суроо бергенге үйрөнөлү.

— ...?

— Бексултан Жакиев драматург, кинодраматург, прозачы. Кыргыз Республикасынын искусствосуна эмгек сиңирген ишмери, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, “Манас” эпосун пропагандалоо боюнча мамлекеттик директорлугунун директор-көркөм жетекчиси, “Дүйнө элдеринин эпостору” эл аралык ассоциациясынын төрагасы.

— ...?

— КМУУнун филология факультетин, Москвадагы жогорку сценарийлик курсту бүтүргөн.

— ...?

— Б. Жакиев чыгармачылык иште коомчулукка “Атанын тагдыры” аттуу алгачкы драмасы менен таанылган.

— ...?

— Анда драматург бир карыянын согуштун кесепетинен башына түшкөн оор трагедиясын көрсөтүү аркылуу бүткүл элдин кайгысын камтып, аны чебердик менен жеткиликтүү берген.

— ...?

— Анын курч проблемалуу, көрүүчүлөр жылуу кабыл алышкан “Миң кыял”, “Алтын аяк”, “Өкүм” драмалары бар.

— ...?

(Ал С. Михалковдун, Б. Брехттин чыгармаларын которгон.

— ...?

— “Манас” эпосунун 1000 жылдык мааракесин өткөрүү программасына ылайык Бишкекте жана Таласта теартлаштырылган көрсөтүүлөрдүн сценарийлерин эң жогорку деңгээлде жазып, элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болду.

— ...?

— ...?

Көркөм окууга үйрөнөлү

208. “Атанын тагдыры” драмасынан үзүндүнү ролдоштуруп окуп, тыныш белгилерине көңүл бургула. Мазмунун түшүнгүлө. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

(Сырттан сүйүнчүлөгөн үн угулат).

Бала: Сүйүнчү, чоң ата, сүйүнчү!.. Сүйүнчү! (чуркап кирет). Баланар келди, баланар келди.

Акылбек: О, кудай! Волотбегим бейм. Кудай! (рассказы с любовью). Волотбегим!.. Сенин тирүү экениңди жүрөгүм сезчү!.. Жүрөгүм сезчү!.. Волотбегим!..

(Аңгыча Майраштын соңунан келаткан Жеңишбек көрүнөт).

Акылбек: Жекин! Жекин!..

Жеңишбек: Ата!.. Атаке! (кучактап калат).

Акылбек: Жекин!.. Жекинтай!.. (пауза).

Бол, Майраш! Сыр чөйчөккө суу куюп бере сал!.. Бол батыраак!.. Бери энкей... Башынды тос... Түкүр эми... Бу чөйчөктөгү сууга түкүр... Туфа-туфа деп түкүр!.. (чөйчөктү берет). Ме, Майраш... (Шаршекеге) Агайы, айып көрбө! Минтип ырымдаганды ылайык тапшасыңарды билем, бирок... сүйүнгөндөн. (Жеңишбекке) Кел эми, тегеренейин, “атам капа болуп кетти” деп, санаасы чыдаган эмес экен го, ээ, каралдым? Уулум эстүү десе! Качып жүрө бердинби?

Жеңишбек: Жок. Качпай эле келдим.

Акылбек: И, апаң кантип жиберди?

Жеңишбек: Апам өзү бар деди.

Акылбек: Өзүбү?

Жеңишбек: (баш ийкен) Ийи!

Акылбек: Зуурабы? Зуурашым өзү бар дедиби?

Жеңишбек: Ооба. “Ушуларга кор болбой өз атана, өз тентуштарына бар, көңүлүң бөөдө чөкпөсүн”, — деди.

Акылбек: Өзүндөн тегеренейин, өзүндөн!.. (балага)
Баса, мени сүйүнчүлөгөн бала сен белең?

Бала: Ооба.

Акылбек: (эки жагын каранып) Сүйүнчүңө эми эмне берсем?

Бала: Мага эч нерсенин кереги жок, чоң ата.

Акылбек: Кой, антчү эмес! Сүйүнчүнү куру калтырган жарабайт... Каап. Эми эмне кылайын?.. Э, Майраш. А туратур... Ме гой... Волотбегимдин китеби эле, силердей чагында окуган жеринен сыйга алган... белек кылып алып жүр, болобу? Китептин баркына жетчү бала көрүнөсүн, айрып-тытпассын?..

Бала: Рахмат, чоң ата. Айырбайм.

(Көл жактан гудок угулат).

Акылбек: Эмне, пароходдун келер маалы болуп калганбы?

Майраш: Ооба. (Акылбек камына баштайт) Ата.

Акылбек: Ов?

Майраш: Ушу бүгүн барбай эле койчу, ата. Чарчап да турасың, эс алчы.

(Пауза. Дагы гудок).

Акылбек: Жок! Кантип үмүттү үзүп коём, кызым? Не бар, не жок, барып көрөйүн. Антпесем, бир нерсем жетишпегенсип, санаам чыдагыдай эмес... (Чыгып кетет... Калгандары анын соңунан ээрчий карап турушат. Дагы гудок, анын дабышынан пароходдун жакындан келатканы сезилип турат).

Б. Жакиев

□ 209. Макалдарды окугула. Жаттап алгыла.

Өнөр алды – кызыл тил (Высшее искусство – красноречие).

Өнөрүң болсо өргө чап (Если у тебя есть умение, скачи вверх (действуй)).

Өнөрлүү өргө чабат (Умелый скачет вверх (преуспекает)).

Тируүлүгүн – зор дөөлет (Жизнь твоя – большое богатство).

Тулпар – тушунда, күлүк күнүндө (Боевой конь – по случаю, скакун – в будни).

Улук болсон, кичик бол (Если ты мудр, будь скромн).

Эл ичи – алтын бешик (Народ – золотая колыбель).

Соодада достук жок (В торге дружбы нет).

§ 42. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ДИАЛЕКТИЛЕРИ (ДИАЛЕКТЫ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА)

Кыргыздын улуттук тили бүткүл кыргыз улутуна жалпы тил болуп эсептелет. Азыркы кыргыз тилинин 2 диалектиси бар: түштүк диалект, түндүк диалект.

Белгилүү бир аймакка тараган тилдик бөтөнчөлүктөрдүн жыйындысы *диалект* деп аталат (грекче *dialektos* – “сүйлөшүү”).

Диалект (от греческого *dialektos* – разговор) – это разновидность общенационального языка, характерная для определенного региона.

Диалектилердин кичирээк, анчалык кеңири аймакка тарабаган бөтөнчөлүктөрү *говор* деп аталат.

Местная разновидность диалекта называется *говором*.

Диалектилердин составына бир канча жергиликтүү говорлор кирет. Кыргыз тилинин түндүк диалектиси Талас, Чүй, Ысыккөл, Тяньшань говорлорун ичине алса, түштүк диалектте да бир нече говорлор бар.

Түндүк диалект Талас, Чүй, Ысыккөл, Нарын облустарында жана Жалалабад облусунун Токтогул районунда жашаган кыргыздарды камтыйт.

Түштүк диалект Ош, Жалалабад (Токтогул районунан башка), Баткен облустарында жана Өзбекстанда, Тажикстанда жашоочу кыргыздарды камтыйт.

Түндүк жана түштүк диалектилердин лексикалык, фонетикалык, грамматикалык белгилеринин басымдуу көпчүлүгү бүткүл кыргыз элине жалпы, бирдиктүү. Бул эки диалектинин арасындагы жергиликтүү айырмачылыктар анча күчтүү өнүккөн эмес. Бирок түндүк жана түштүк диалектилери бири-биринен бир топ тилдик белгилери боюнча айырмаланышат. Олуттуу айырмачылыктар өзгөчө алардын лексикалык курамынан кездешет:

Түндүк диалект

музоо
чака
көлдөлөн
желдик
жүгөрү
жумуртка
дөнгөлөк
ширенке
чүкө
шибеге

Түштүк диалект

торпок
челек
постек
жааз
мэкэ
тукум
кылдырек
күкүрт
ашык
бигиз ж.б.

Кыргызский язык – язык коренного населения Кыргызской Республики, где проживает его основная часть. В современном кыргызском языке есть 2 диалекта: южный диалект и северный диалект. Диалектизмами (диалектными словами) называются слова, которые употребляются преимущественно жителями одной местности.

Так слово “теленок” в северном диалекте называется “музоо”, а в южном диалекте “торпок”

чака	– челек (ведро)
жумуртка	– тукум (яйцо)
ширенке	– күкүрт (спички)
чүкө	– ашык (альчик)
шибеге	– бигиз (шило)
боорсок	– бытра (боорсоки) и т.д.

Носителями северного диалекта являются жители Таласской, Чуйской, Иссыккульской, Нарынской областей и жители Токтогульского района Джалалабадской области.

На южном диалекте говорят жители Ошской, Джалалабадской, Баткенской областей и кыргызы, проживающие в Узбекистане и в Таджикистане.

Для северных и южных диалектов фонетические, грамматические и морфологические особенности едины, различия наблюдаются в лексическом составе слов.

Диалектизм сөздөрдүн бардык эле түрү адабий лексиканын карамагына өтө албайт. Алардын бир бөлүгү нукура диалектилик белги катары кала берсе, бир бөлүгү тилдин өнүгүшүнө байланыштуу адабий лексикадан орун алат.

Мисалы:**Диалектилерде:**

чарым (түшт. диал.)
көптүк (– “–)
жонгучка (– “–)
чаткал (– “–)
асел (– “–)
пэлэнт (– “–)
бэрк (– “–)
текмат (Талас говору)
можу (– “–)
тыбыт (– “–)
учурма (Ысык-Көл гов.)
бадывот (– “–)
жөө жылан (– “–)

Адабий тилде:

таман
көрпөчө
беде
чамынды
бал
жапыс
жалбырак
кур
чай тулга
чөбөгө
чатыр
кесе
сөөлжан

Не все виды диалектных слов кыргызского языка вошли в состав литературной лексики.

Например: в диалектах (южный диалект) “чарьем”, на литературном языке “таман” (подошва)

жонгучка – беде (клевер)
чаткал – чамынды (щепки)
асел – бал (мёд)
берк – жалбырак (листья)
текмат – кур (ремень)
учурма – чатыр (чердак)
бадывот – кесе (большие пиалки)
жөө жылан – сөөлжан (дождевой червь)

210. Окуп, жаттагыла.**ЖЕРЛЕРИ СОНУН КЫРГЫЗДЫН!**

Атырдай жыты буркурап,
Салкын жел согуп зыркырап.
Абасы таза, тунук суу,
Жайлоосу сонун кыргыздын!

Атырдай жыты анкыган
Абасы сонун жайлоонун.
Дем алып, көңүл сергитип,
Жайлоодо жүрсөң эң сонун!

Суулары ашып сай-сайдан,
Өзөнгө куюп ар жайдан.
Жээгинде түркүн гүлү бар
Кубанбай коёт кандай жан!

А. Осмонов

211. Окуп, архаизм сөздөргө көңүл бургула.

– ...Менимче Алыкул Осмонов мыкты котормочу, акын, гражданин эле. – Анын жаңы жыл жөнүндө газетага чыккан касидасы эсимде. Анда Алыкул эч бир дөөлөт, байлыктан, ден соолуктан көрө, келген жаңы жыл мага ыр берсин деген. Элге тынчтык берсин...

– Ал киши чыны жалгыз жашады. Сөз сураган, назар салып тигиле карачу, жылмайып күлүп койчу.

– Ооба, ошондой киши болчу, – деп койду Денис Семенович.

– И, баса, – деди ноолу ичин караган Мария Герасимовна, – эки түп өрүгү бар эле. Талпактай жеринде кызыл бүлдүркөнү боло турган. Ноолусуна пияз айдаганды жакшы көрчү.

– Күрсүлдөп жетөлүп жүрчү. Кээде чырагданы таң атканча өччү эмес.

– Кечинде арыктын боюнда отурар эле, – деди Д. Семенович.

К. Жусупов

212. Диалогду ролдоштуруп окугула. Сахнага алып чыккыла.

– Ошондо да режим кармаса болот. Маселен, шаарда “Минутка” сыяктуу кафелер бар, туурабы? Эмне үчүн кандайдыр бир минутанын ичинде өзөк жалгап алышка болбосун? Болот!

– Бул ойго келбептир, ырас.

– Чыгынбайсыңар да.

– Чын айтасыз.

– Кана сен айтчы, Эргешаалы. Мен бир нерсе сурайын. Чыныны, айт бирок!

– Сураныз.

– Бир күнчүлүк жолдо түйүнчөктө ири суммадагы акча менен ден соолук жанашып турса, бир күнчүлүк жол басып барып, кайсынысын алар элеч?

– Албетте, денсоолукту. – Ал бейкапар чай ууртайт.

– Чын айт!

– Чын эмей.

– Жо-ок, чынынды айтканың жок! – Экөө тең күлүшөт.

– Неге дейсиз?

– Мен атайын сураганым үчүн гана ушинттин. Болбо-со... Көзүң айтып турбайбы. Бул бир жагы, экинчи жагы. Акчаны алып туруп деле, денсоолукту оноп алууга болот да. – Маткурбанов инисинин көөнү үчүн кебинин багытын бура, кыйытып кетет:

– Ошон үчүн өзүң айткандай “чээнден балык ыргытып жатканда” да, денсоолукка караш керек.

А. Камалов

§ 43. ВЫШЫКТОО, ЖАЛПЫЛОО

213. Текстти окуп, орус жана кыргыз тилинде Ишенаалы Арабаев жөнүндө аңгемелеп бергиле.

ИШЕНААЛЫ АРАБАЕВ

Ишенаалы Арабаев мени жылуу тосту. Сүрөт тартпаса мени колум кычышып, көңүлүм бузулуп жүргөн мен ишке дароо сүнгүдүм да кеттим.

Бир күнү Арабаев мени төбөмдөн аста сылап: “Азаматым, дурус-дурус, – деп койду. – Кыргыздын сүрөт өнөрүн баштоочулардын башы мына өзүң болот экенсиң...”

Алгачкы кыйла жылдарга чейин жаза, окуй билген кыргыз аттуу төртөө болсо, Ишенаалы Арабаев ошонун бирөө эле.

Азыр эмес ошо онунчу жылдары эле Арабаев кыргыз тилинде окуу китептерин жазып, балдарды окутуп, элдин көзүн ачууга бүткүл күч-кубатын жумшаган.

“Медресе Галияны” бүтүрүп, он алтынчы жылга чейин Ысыккөл менен Тяньшандын айыл-кыштактарында бала окутуп, мугалимдерди даярдай турган алгачкы курстарды уюштурат.

К. Сактанов

- дароо сүнгүдүм – тотчас же окупулса
- ичимен – здесь: про себя, в душе
- көзүн ачууга – здесь: для просвещения
- бүткүл күч-кубатын – все силы, всю энергию
- жумшаган – направлял, использовал

214. Текстти окугула. Этиш сөздөрдү көчүрүп жазып, унгу, мүчөгө ажыраткыла.

ТАШ РАБАТ

Таш Рабат – XI кылымда Моголстандын күчөп турган доорунда курулган кербен сарай. Ошол кезде Тяньшандын соода жолдору Кашкарды Фергана жана Жетисуу менен байланыштырып турган.

Таш Рабат кербен сарайын Мухаммед-хан деген курдурган. Ал киши ислам динин таратуучулардын эң акылдуусу болгон имиш. Монголдорду зордоп динге киргизип, бардыгына селде оронуп жүрүүнү талап кылган. Тил албагандарынын башына мык каккан дейт. Кыргыздарды ошол кезде Моголстандын “жапайы арстандары” деп атаган экен. Кыргыздар андан мурун эле ислам динине кирген түрү бар. Мухаммед-хан 1414-жылы өлгөн. Таш Рабат көк, кызгылт таштардан кыналган. Ал таштар тоонун боорундагы зоокадан алынгандыгын тарыхчылар айтышат.

“Рабат” – араб сөзү. Адегенде ат байлоочу короону билгизген. Кийинки мааниси да, милдети да көбөйүп, бир нече мааниге ээ болуп кеткен.

К. Карасаев

● курулган кербен сарай	– построенный караван-сарай
соода жолдору	– торговые пути
таратуучулардын эң акылдуусу	– самый умный из распространителей
селде оронуп жүрүү	– носить чалму
талап кылган	– потребовал
тил албагандарынын башына мык каккан дейт	– говорят, что непослушным вбивал в головы гвозди
“жапайы арстандары”	– “дикие львы”
көк, кызгылт таштардан кыналган	– сложен из синих и желтых камней
зоокадан алынган	– были взяты со скал
ат байлоочу короо	– загон для лошадей

215. Төмөнкү сүйлөмдөрдө көп чекиттин ордуна -гандыктан, -гандык (жана алардын варианттарын) мүчөлөрүн жазып, этиш сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

- 1) Автобус кеч кел... мен сабакка кечиктим.
- 2) Экзаменге начар даярдан... “үч” алып калдым.

- 3) Кыргыз тилин билбе... көп сөздөрдү түшүнбөдү.
- 4) Ал жайында иште... келгө эс алууга барган жок.

Үлгү: Автобус кеч келгендиктен, мен сабакка кечиктим.

Кечиктим. Эмне кылдым? – этиш. Заттын ал-абалын билдирди, баштапкы формасы – кечик, туруктуу белгиси жөнөкөй, туунду этиш, туруксуз белгилери – негизги мамиле, баяндагыч ыңгай, өткөн чак, 1 жак, сүйлөмдүн баяндоочу.

216. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү өз сөзүңөр менен айтып бергиле. Дагы кандай дары чөптөрдү билесинер?

Женьшень өсүмдүгүн “өмүрдүн тамыры” деп аташат. Ал көп жылдар бою өсөт. Бир катар өлкөлөрдүн токойлорунан кездешет. Орусияда көбүнчө Ыраакы Чыгышта өсөт. Ал эми Крым, Кавказ жана Орто Азияда ал кадимкидей эгилип өстүрүлөт. Мурда женьшень элдик медицинада көбүрөөк пайдаланылуучу. Азыр андан даярдалган дарылар медициналык мекемелерде ар түрдүү илдеттерди айыктыруу үчүн кеңири колдонулуп келе жатат.

217. Көнүгүүнү көчүрүп жазып, орус тилине которгула. Кызматчы сөздөрдүн алдын сызгыла, аларга морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

Ал киши кыргыздын жеринен кулан кармаптыр. Ал гана эмес, бүткүл чөптөрдү текшерип көргөн экен. Карыяга келип: “Кыргызда эң уу чөп кайсы болот?” – дегенде, карыя уукоргошунду көрсөтүп, “Муну жеген мал да, адам да өлөт”, – дептир.

Үлгү: (Ал) гана – бөлүкчө. Чектеген кошумча маани берди. Маанисине карай чектегич бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөзү менен кошо каралат.

218. Текстти окуп, түшүңүлө. Көп маанилүү сөздөрдү көчүрүп жазып, маанисин орус тилине которгула.

1. Бүгүн күн кызарып чыкты.
2. Биз турган жерден күн батышты карай жүрүп отурсак, калың токойго барып киресин.

3. Кечээ күн ушунчалык катуу жаады дейсин, тимеле челек менен куюп тургандай болду.

4. Биз Киевге поезд менен үч күн дегенде жеттик.

5. Алмата-Ош жолу менен күнү бою жүрүп отурдук.

6. Ал балалык күнүн эскерди.

7. Бүгүнкү класстык сааттын күн тартибинде үч маселе каралат.

- Улгу:
1. күн (чыкты) – солнице (взошло)
 2. күн (жаады) – дождь (лил)
 3.
 4.
 5.

§ 44. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР (ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ)

Кээ бир сөз айкаштары даяр түрүндө жана туруктуу жашап келе жаткан лексикалык каражаттар катары колдонулат. Алардын компоненттерин ажыратууга жана башка сөздөр менен алмаштырууга болбойт.

Мындай сөз айкаштарын туруктуу сөз айкаштары же **фразеологизмдер** деп атайбыз.

Некоторые сочетания слов употребляются в готовом виде и существуют как устойчивые лексические средства, компоненты которых не разделимы и не заменяются другими словами.

Такие словосочетания называются устойчивыми или **фразеологизмами**.

Мисалы: бир ичеги – слабый (немогущий), кудайдан жөө качкан – жулик, пройдоха (слишком хитрый), терс аяк – непослушный (неслух), өзөк жалгоо – заморить червячка, көзгө жылуу учуроо – казаться знакомым, жүнүн жейт – слишком много, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу – придумать несусветное.

Мааниси жактан биримдикти түзгөн сөздөрдүн туруктуу айкаштары жөнүндөгү окуу **фразеология** деп аталат (грекче *phrasis* – туюнтма, *logos* – окуу дегенден алынган).

Учение об устойчивых сочетаниях слов, выражающих единое смысловое содержание, называется **фразеологией** (от греческого *phrasis* – выражение, *logos* – учение).

219. Фразеологизмдерди сөзмө-сөз которуп көргүлө, бирок андагы катылган чыныгы маани кандайча экендигин катар жазгыла.

Улгу: Беш өрдөгүн учуруу – жалган айтуу.

Беш өрдөгүн учуруу, жылдызы түшүү, үрүп чыгар ити жок, тебетейин көккө ыргытуу, мурдунан жетелетүү, төбө

чачы тик турду, көз ачып жумганча, түбүнө жетүү, беш колундай билүү, жүрөктү эзүү, өчкөн оту кайта жануу, көрөйүн деген көзү жок, кулагы катуу, жүрөгү тоо, жылкы мүнөз, үзөңгү жолдош, акесин таанытуу.

220. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдердин маанисин түшүндүрүп бергиле.

АТА-БАБАБЫЗДЫН НАСААТТАРЫ

Эртең менен жаман сүйлөбө.
Адамга артыңды тосуп отурба.
Баш кийимди аяк жакка таштаба, тегеретип ойнобо.
Тамакты дасторконсуз ичпе, дасторконду тетири салба.
Идиш-аякты теппе, дөөлөт качат.
Тузду тебелебе, нанды тескери койбо.
Мунжу менен майышка карап күлбө.
Байкуш жаныбарларды себепсиз өлтүрбө, убалы болот.
Чабалекей менен кумурсканын уясын бузба, үйүн бузулат.

●	үрүү	-	лай
	жетелөө	-	водить
	эзуу	-	мать, давить
	жануу	-	гореть
	мүнөз	-	характер
	үзөңгү	-	стремя
	арт	-	задняя сторона
	тосуп отурба	-	здесь: не поворачивайся
	тегеретүү	-	кружить
	дөөлөт	-	счастье
	убал	-	жалость
	мунжу	-	калека
	майып	-	инвалид

Фразеологиялык туруктуу айкаштар тилге тактык, ачыктык, көркөмдүк маанилерин берип, көбүнчө өтмө мааниде колдонулат.

Фразеологические устойчивые сочетания придают языку выразительность, образность, метафоричность, выступая в основном в переносном смысле.

221. Төмөнкү туруктуу сөз айкаштарынын колдонулуш жагдайларын ажыратып бере аласыңарбы?

Териси тар, тизгинин тартуу, күнү түшүү, күч күйөө, колу женил, каарын төгүү, дини кара, ачык ооз, беттен

алуу, динге бек, жаагын жануу, жаагын басуу, иттин мурду өтө алгыс, иттин уулу Байкара, көз тийүү, тоголок арыз, эгиз козудай, эки ача, эшек такалоо, эр жүрөк, тумшугун сындыруу, уядан учуруу, темирди кызуусунда сок, сак кулак, оң кол.

222. К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүн” жана “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн” пайдаланып, ак, кара деген сөздөргө байланышкан мына бул фразеологизмдердин маанисин чечмелеп келгиле.

Ак жолу ачылуу, ак жолтой, ак жүрөк, ак каптал, ак кол, ак молдо, ак сакал, ак сөөк, ак сүтүн актоо, ак таңдай, ак чүч.

Кара башы, кара беттик, кара курсак, каран түн, кара саноо, кара таандай, кара таман.

223. Ырды көркөм окугула, кайсыл учурга таандык, айтып бергиле. Жаттап алгыла. Ырда фразеологиялык сөз айкаштары барбы?

АЗДЕКТЕЙТ ЭЛИҢ АЗЫР ДА

Туулган тоолук энеден,
Туйгундун бири сен элен.
Кан күйгөн апаат күндөрдө,
Кабагым-кашым дебеген.

Калкыңа арнап өмүрдү,
Кара тер канча төгүлдү.
Алптардын жүгүн аркалап,
Айкөлдүк жагың көрүндү.

Чыгарып жоонун ойронун,
Мекенин жандай коргодун.
Берлинди алган беренсин,
Бек турган сурап борборун!..

Өрт кечип келип жашыңда,
Өлкөнүн турдун башыңда.
Акматбек деген ысымды,
Аздектейт элиң азыр да.

Ильгиз Талип

§ 45. ФРАЗЕОЛОГИЗМДИН ТҮРЛӨРҮ

Фразеологиялык айкаштардын жалпы маанисин анын тутумунда турган сөздөрдүн түз жана өтмө маанилеринен турат.

Общее значение фразеологических сочетаний связано с прямыми и переносными значениями составляющих компонентов.

Мисалы:

- кол көтөрүү – бить, посягать
- көз салуу – следить за кем-то
- тилди суудай билүү – в совершенстве знать язык
- колу ачык – щедрый
- көз караш – взгляд
- таш боор – бессердечный

224. Төмөнкү фразеологиялык айкаштарды катыштырып сүйлөм түзүп көргүлө.

Ак көңүл, суй жыгылуу, керт башы, сары майдай сактоо, чарк айлануу, аскар тоо, кыпча бел, кыямат күн, мурдун көтөрүү, баш көтөрүү, таманы тешилүү, оту күйүшпөө, мурдуна суу жетүү, колу ачык.

225. Үзүндүлөрдөгү фразеологиялык айкаштардын колдонулуш максатын айтып бергиле.

1. Көпчүлүгү колу жука, атүгүл кээ биринин үрүп чыгар ити жок (К. Ж.). 2. Баланын тили буудай кууруйт. 3. Көчө таптап жүргөн жигиттерди уяткарып көрбөйлүбү же алар менен өзүңүз сүйлөшөсүзбү? 4. Жайлоодо мен болбогонмун, кооз жерди көрүүгө келгенде ичкен ашымды жерге коюуга даярмын. 5. Акылдын ачуусу чукул, бирок ак көңүлдүк жайы дагы бар. 6. Ач көз адамдан жакшылык күтүүгө болбойт. 7. Атамдан калган белек деп ушул саатты көзүмдүн карегиндей сактап келем.

- колу жука – здесь: бедный
- чукул – внезапный
- көчө таптоо – здесь: бродить по улице
- ач көз – жадный
- уяткаруу – стыдить
- карек – зеница ока

Фразеологиялык биримдикте сөз айкаштарынын жалпы мааниси аны түзүүчү компоненттердин маанилери менен шартталат.

Общее значение словосочетаний, образующих фразеологические единства, обусловлено значениями составляющих его компонентов.

Мисалы: кулак-мурун кескендей – *букв.* как-будто обрезали уши и нос (тишина), таяк жеш – *букв.* съест палку (бить избитым), көз ачып жумганча – *букв.* пока открыл-закрыл глаза (вмиг), жыландын куйругун басып алуу – *букв.* наступить на хвост змеи (задел за живое) ж.б.

226. Төмөнкү мисалдардан фразеологиялык биримдиктер катышкан сөз айкаштарын атап бергиле.

1. Бул иштин аткарылбасына көзүм жетти. 2. Сенин айткандарың өзүнчө эле баш катырма экен, алардын өз маанисин же тескери маанисин түшүндүрүүгө менин тишим өтпөйт. 3. Калыбай узун кулак экенин билсин да, балким анын айтканы келер. 4. Талаш маселени чечүү үчүн илгертен бери эле башы бышкан, көзү каныккан кишилер жиберилчү. 5. 70 жыл ичинде элдин жашоосу, түшүнүгү, сабаты, көз карашы түп тамырынан бери өзгөрдү. 6. Азыркы атка минерлер өз кызыкчылыгын эле көздөгөн, элдин камын ойлобогон, бал тилинен башка көркү жок бир пенделер деп жатпайбы?!

Орус тилиндеги төмөнкүдөй фразеологиялык биримдиктердин мааниси анын компоненттери менен байланышкан деп айта алабызбы?

Играть первую скрипку, путеводная звезда, бледные стихи, ледяное молчание, сколько воды утекло, выносить сор из избы, чем черт не шутит, цыплят по осени считают, китайская стена, мутить воду.

Фразеологиялык ширешмеде жалпы маани компоненттердин маанисинен келип чыкпайт жана аларга байланышкан эмес.

Во фразеологических сращениях общее значение “не складывается” из значений его компонентов и не мотивируется ими.

Мисалы: көзүнөн от чыгат – *букв.* глаза искрятся огнем (бесстрашие), жанын көзүнө көрсөтүү – *букв.* показать на глазах его же душу (пытать), сызга отуруу – *букв.* сидеть на мокром месте (быть страшно обманутым), кой оозунан чеп албаган – *букв.* не отнимать травинку у барана (спокойный, нерасторопный).

Фразеологиялык ширеш- мени кээде *идиома* деп ко- юшат (грекче *idioma* – өзгөчө). Идиомаларды түз мааниде түшүнүүгө болбойт жана алар башка тилге сөзмө-сөз которулбайт. Аларды түшүндүрүү үчүн тилдин тарыхына жана аны колдонгон элдин өткөндөгү турмушуна кайрылуу керек.

Фразеологические сра- щения называются также *идиомами*. Идиомы не до- пускают дословного (бук- вального) понимания и поэтому не переводятся на другой язык. Для их объяснения нужно обра- титься к истории языка и истории отражаемой ими жизни народов.

227. Тексттен идиомаларды таап, маанисин түшүнүүгө ара- кеттенгиле.

Бир топ жол жүрүшкөн соң, отургандардын ичинен бе- тинен каны тамган, чарчы бойлуу, толук, тилинен чан- чыккан бир киши жанындагыларга кайрылды.

– Кана, туугандар, узун жолду кыскартып, ат жалына казан аспайлыбы. Ансыз алыс жолдо зеригип кетебиз го. Же кыргыз кабак болуп эле бири-бирибизге колтук ач- пай телмирип кете берелиби?

– Ырас айтасыз, Жумаке, оозубузга талкан куюп ал- бастан, сүйлөй отуралы, – деп бакылдады берки кара му- рутчан. Малчылардын баары эле ушундай болобу деп, Бакыт ичинен тиги кишинин бетинен да кан таамп, иле- бине нан бышып турганына тандана карады. Тиги андан ары сөз учугун улап:

– Шаар деген жакшы турбайбы, Жумаке, оту жагы- луу, суусу алынуу. Бул азыркы кой үстүндө торгой жу- мурткалаган замандын бир көрүнүшү эмей эмне. Бирок ошондой шарт айрым шаардыктарды ак кол кылып коёт экен. Гезит окуп, телевизор карагандан башка деги эле куурай башын сындырышпайт экен.

(Гезиттен)

● баш катырма	–	головоломка	кам	–	забота
каныккан	–	привыкший	тамуу	–	течь
сабаттуулук	–	грамотность	зеригүү	–	скучать
жагуу	–	топить	талкан	–	толокно
куурай	–	хворост	телмируу	–	умиление

Жогоруда идиомалардын улуттук өзгөчөлүгүн түшүнүү үчүн элдин тарыхына, турмуштук жана философиялык түшүнүгүнө

кайрылуу керектиги айтылды. Орус тилиндеги төмөнкү идио- малардын маанисин түшүндүрүп бере аласынарбы?

Знать каждый куст местности, где Макар телят не пас, лясы точить, козел отпущения, не смыслить ни бель- меса, перейти рубикон, тянуть канитель, лезть на ро- жон, очертя голову, притча во языцех, попасть впросак, эликсир жизни, спустя рукава, переливать из пустого в порожнее.

228. Төмөнкү идиомалардын маанисине карап, орус тили- деги окшош маанидеги фразеологизмдерди тапкыла.

Жумурткадан кыр издөө, аягын асманга сапыруу, са- калы өрттөнүү, кара кылды как жарган, ит жандуу, ти- лин тишине басуу, жүнүн жейт, кайнаса каны кошул- байт, үч уктаса түшүнө кирбеген, бетине көө жабылды.

§ 46. КЫРГЫЗ МАКАЛ-ЫЛАКАПТАРЫ

Фразеологиялык бир- диктерге сөз айкашы түрүндө сүйлөм маани- синде турган макалдар жана лакаптар жакын- дап кетет. Мындай фра- зеологиялык бирдиктер- дин өзгөчөлүгү түз жана өтмө мааниде бир се- мантикалык бирдик ка- тары колдонулат.

К фразеологическим еди- ницам примыкают поговорки и пословицы, которые имеют форму не словосочетания, а предложения. Особенностью таких фразеологических единств является их семанти- ческая двуликость: они могут пониматься буквально и пере- носно – как одна семантиче- ская единица.

Мисалы: Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес. – Бо- гатство – не цель, бедность – не позор. Жетим өз кинди- гин өзү кесет. – Сирота сам себе пуповину обрезает. Түлкү алган итке сый жок. – Собаке, поймавшей лису, награды нет (это ее обязанность). Эл – мазар, элден чыккан азар. – Народ священ, оторвавшийся от народа – заблудший.

229. Макалдардагы маанилерди түшүндүрүп бергиле.

Эбин тапкан эки ичет. Өндү көрсө, жүз таят. Оор иш- тен коркпо, оор сөздөн корк. Жаманга айткан кайран сөз. Жалкоого иш бузурсан, өзүнө акыл үйрөтөт. Бирөөнүн

өзү сыйлуу, бирөөнүн сөзү сыйлуу. Иши оңолгондун ити чөп жейт. Көкчил болбой, эпчил бол. Өтүкчүнүн жанына жолобо, “бир нерсем жоголду” дейт.

230. “Манастан” калган төмөнкү ылакаптарды кайсы учурда колдонсо болот?

Кылымга кеткен сөз калды, өзгөлөр кетип, өз калды. Көкөтөйдүн ашы бул, көп жанжалдын башы бул. Издеп алар ини жок, асырап алар ага жок. Тегин эмес түшүнүз, оңолот экен ишиниз. Эрдиги тоодой, кендиги көлдөй. Жан-жагына карабайт, жакыным деп санабайт. Атаандаштык – ал жакшы, акылдаштык – бул жакшы.

Макал, ылакаптар сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ, анын тутумундагы ар бир сөз өзүнчө синтаксистик кызмат аткарат. || **Пословицы и поговорки состоят из цельного предложения, каждое слово в котором выполняет определенную синтаксическую функцию.**

Мисалы: Жардынын жаны ардактуу, байдын малы ардактуу. – Бедному жизнь дорога, а богатому – скот (богатство). Дос сыртындан мактар, душман көзүңдө мактар. – Друг хвалит за глаза, враг хвалит в глаза. Ач кадырын ток билбейт. – Сытый голодного не разумеет.

231. Төмөнкү макалдардын баш мүчөлөрүн тапкыла, алар кайсы сөз түркүмүнөн жасалган?

Пайгамбар барына назыр. Соолбос өмүр, сынбас темир болбос. Оозу жаман элди булгайт, буту жаман төрдү булгайт. Кишинин кишиси бар, бышуунун чийкиси бар. Жат жарытпайт, өз өлтүрбөйт. Арык атка туз бербе, акылсызга кыз бербе. Акылдуу ишине ишенет, акмак түшүнө ишенет. Адамга – ишарат, айбанга – келтек.

232. Баш жана айкындооч мүчөлөрдү тапкыла.

Жаткан өгүз жок. Чоркок киши буканын мурдун муштуму менен көзөйт. Чегирткенин алын көр да, канын сор. Өрдөк жокто чулдук бий. “Кел” дебеген үйдөн кеткендеген көр жакшы. Бербегенди берип уялт. Берген – алат, эккен – орот. Атты аркан байлайт, эрди ант байлайт. Алтынды билүү – оной, адамды билүү – кыйын. Түтүнү көптүн түйшүгү көп.

Макал, ылакаптар эл турмушунун тажрыйбасын корутундулап, көбүнчө таалим-тарбия максатын көздөйт. || **Пословицы и поговорки выражают опыт народной мудрости и употребляются в основном в воспитательных целях.**

Мисалы: Баш акыл үчүн, акылман эл үчүн. – Голова для ума, мудрец для народа. Ары жок – күлкүчү, санаасы жок – уйкучу. – Бессовестный смешлив, беспечный сонлив. Акылдуу бир сөздөн түшүнөт, акмак түртмөйүнчө түшүнбөйт. – Умный с одного слова поймет, дурак не поймет, пока не толкнешь.

233. Макалдардын маанилерин түшүнгүлө, өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат. Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт. Тил топчусуз, ооз – ачкычсыз. Бирөөнүн өзү – баатыр, бирөөнүн сөзү – баатыр. Сөз билүүчү адамдын ар сөзүндө бир тузак. Сөз сөөктөн өтөт, таяк эттен өтөт. Сөзүң өлгөнчө, өзүң өл. Сөзү таттуу, көңүлү катуу. Сөздү чын токтотот, сууну чым токтотот. Сөздү коюп, бизге кел. Сөзгө баатыр, ишке – бакыр. Сөз атасы – кулак, жол атасы – туяк.

Тематикалык жактан кыргыз элинин макал-ылакаптары адам турмушунун түрдүү кырдаалын чагылдырат. || **По своей тематике пословицы и поговорки кыргызского народа отражают все стороны человеческой жизни.**

234. Макалдарды орус тилине которгула, кандай максатта айтылгандыгын чечмелеп бергиле.

Адам болмок аста-аста, айбан болмок бир паста. Адам аласы ичинде, мал аласы тышында. Адам ойго тойбойт, берү койго тойбойт. Адам сүйлөшкөнчө, жылкы кишешкенче. Адамдан айла качып кутулбайт. Адеби жок жигит жүгөнү жок атка окшойт. Башы тоголоктун баары адам боло бербейт. Жакшы сөзү менен сооротот, жаман токмогу менен ыйлатат. Дүлөй кишинин оозуна карайт. Дыйкандын түбү – кенч, соодагердин түбү – борч. Киши жаманы кирип чыккыча билинет, өз жаманы өлгөнчө билбейт.

235. Төмөндөгү макалдарды тематикага бөлгүлө.

Эненин көөнү балада, баланын көөнү талаада. Ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы – кыз жакшы. Кыздуу үйдө – кыныр сүйлөбө, уулдуу үйдө – узун сүйлөбө. Кыз – конок.

Баш иштебесе, бутка күч келет. Башка келгенди көз көрөр. Башыңа тоо түшсө, чымындай көр. Баш кесмек бар, тил кесмек жок. Башы оорубагандын кудай менен иши жок.

Бакыт эмгектен жаралат. Бактылууга эки дос келет, бактысызга эки ууру келет. Эмгек кылсаң жашыңдан, дөөлөт кетпейт башыңдан. Эмгегинен бакыт тапкан адам – чыныгы сулуу адам.

Жалкоого күн кечкирбейт. Жалкоого шылтоо көп. Бирөөнүн ашына мойнунду созбо. Эмгектин наны – татуу, жалкоонун жаны – татуу. Иштесең көл болот, иштебесең чөл болот. Иштесең тиштерсиң.

236. Кыргыз элинин өткөн турмушундагы аттын маанисин макалдар аркылуу түшүндүрүп бергиле.

Ат сыйлаган жөө баспас, эр сыйлаган эшикте калбас. Атты камчы менен айдабай, жем менен айда. Ат тойгон жерине качат, адамзат туулган жерине качат. Аттууга жөө жете албайт. Атты достой сүйсөң, душмандай минесин. Аттын баары тулпар болбойт, куштун баары шумкар болбойт. Ат, аттан кийин жат. Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны. Ат – эрдин канаты. Аты жоктун буту жок ж.б.

● жуз	– лик
чоркок	– недотёпа
сыйлуу	– почитаемый, уважаемый
чулдук	– кулик
ардактуу	– уважаемый
кекчил	– мстительный
сооротуу	– успокаивать
ишарат	– намек
эпчил	– ловкий
кычыр	– кривой
пайгамбар	– пророк
шылтоо	– повод
асыроо	– усыновить
атаандашуу	– соперничать

§ 47. ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ.

АТООЧТУКТАР

(ОСОБЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА. ПРИЧАСТИЯ)

Этиштик касиетке да, атоочтук (сын, зат атоочтук) касиетке да эз болгон жана кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөткөн этиш сөздөр *атоочтуктар* деп аталат. Алар *-ган, -ар, (-бас), -оочу, -уучу, а -й + элек* формаларынын этишке улануусу аркылуу уюшулат.

Глагольные слова, совмещающие в себе признаки глагола, имен прилагательных и существительных и обозначающие действие, приписываемое как их признак, называются *причастиями*. Они образуются присоединением префиксов *-ган, -ар, (-бас), -чу, -а(-й) + элек* к основе глагола.

Мисалы: Көрүнгөн тоонун ыраагы жок (*макал*). – Раз видна гора, то она не далека. Болор иш болду, боёсу канды (*макал*). – Дело сделано. Өзү жүрүүчү комбайнды эл көрүп жатышты. – Люди наблюдали за самоходным комбайном. Эгиндин барар жери – тегирмен (*макал*). – Последний пункт зерна – мельница (*посл.*). Башы оорубастын башка менен иши жок (*макал*). – У кого не болит голова, у того нет дела до других (*посл.*).

237. Төмөнкү тексттеги атоочтуктарды грамматикалык белгисине карап атагыла.

БИЛИМ

“Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат” деген макалды уктун беле? Аны кандай түшүнөсүң?

Билим – билүү деген сөздөн алынса керек. Сен азыр эмнени билесиң, эмнени биле элексиң? Билимиң канча? Азыркы күндө билимди бүткүл дүйнөдөгү элдер баалашат. Илим, билим күчтүү өнүккөн жерде элдин турмушу жакшы болот, маданияты гүлдөп өсөт. Билим бизге кайдан келген? Билимди жалпы адамзат коому топтогон. Байыркы замандарда атасы, энеси балдарына турмуштан көргөнүн, билгенин айтып жана көргөзүп, үйрөтүп, улам адамдардын билими көбөйө берген. Кийинчерээк элдер билгенин жазып калтырууга өтүшкөн. Адегенде ташка,

териге, кездемеге жазышкан. Анан кагазды ойлоп табышкан. Бара-бара китептер пайда болгон.

§ 48. АТООЧТУКТАРДЫН ЭТИШТИК БЕЛГИЛЕРИ (ГЛАГОЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ ПРИЧАСТИЙ)

Кыргыз тилинде атоочтуктар орус тилинен айырмаланып, үч чакты билдирип турат: келер, өткөн жана учур чактар.

В отличие от русского языка причастие в кыргызском языке имеет три времени: будущее, прошедшее и настоящее.

Мисалы: Келе жаткан киши биздин Султан го. – Идущий (к нам) ведь наш Султан. Бүткөн иштин жыйынтыгын кабыл алыңыз. – Примите итоги законченного дела. Көрүнүп турган жерге да машина сурайсызбы? – Неужели вы просите машину к месту, которое находится совсем недалеко? Айтар сөздүн кезеги келди. – Пришло время сказать нужное слово.

238. Окугула. Ырлардагы атоочтуктардын кайсы чакта турганын аныктагыла.

Каары болбой кан болбойт.

Ырыстуу кары кор болбойт.

Калкынын канын көп соргон,

Хан да болсо оң болбойт.

Элинин ыркын кетирген,

Эч качан барып чоң болбойт.

“Эр Табылды”

КАЗАК ЭЛИНЕ

Дүйнө эли билген атагын

Туушкан элим казагым.

Кашымдан кетпейт күн-түнү

Капамды бирге жазарым.

Казак айтат “канша” деп.

Кыргыз айтат “канча” деп.

“Ч” менен “Ш” болбосо,

Айырма жок анча көп.

Б. Сарногоев

Атоочтуктар мамиле этиштерден жасалып, алдыдагы сөздөрдүн белгилүү жөндөмдө турушун талап кылат.

Выражая категорию залога глаголов, причастия управляют падежными формами.

239. Орус тилине которгула. Атоочтуктар менен катар келген сөз айкаштарын көчүрүп жазгыла.

1. Дарылаган киши дарыланган кишиге бирдемелерди айтып жатты.
2. Жазылган каттын ээсин таппай отурушту.
3. Сыр билдирбеген калыбы менен алдыбыздан өттү.
4. Уяда жаткан балапан, асманда учкан куш болот (*макал*).
5. Ошентип той болор күн дагы жетип келди.
6. Бербестин ашы бышпас (*макал*).
7. Эне тилин сүйбөгөн элин сүйүп жарытпайт (*Б. С.*).
8. Мүдүрүлбөс туяк болбойт, жаңылбас жаак болбойт (*макал*).
9. Той болор, тойдун эртеси да болор.
10. Алдырар күнү жаздырар (*макал*).
11. Коркутар калмак сен эмес, коркчу кыргыз мен эмес. Чапчу манжу сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес (“*Манастан*”).

240. Атоочтуктардын этиштик мааниси кандайча берилди?

Терек көрсөм конормун,
Термелбестен көтөрсө,
Ошого жолдош болормун.
Канаты күмүш ак туйгун,
Калкылдап, кайып учармын,
Кайыптуу жерге узармын.
Кайынды көрсөм конормун,
Кайышпай кайын көтөрсө
Так ошол жерде болормун.

“Манастан”

Ошо көчкө барганда,
Көкдөө жайын сурасан.
Зордугу тоонун тениндей,
Көрүнгөндү жегидей,

Тоодой тулпар ат минген,
 Карагайдай камчы алган,
 Кынсыз кылыч байланган.
 Кышкы шамал бороондой,
 Каары бетине айланган.

"Эр Төштүк"

§ 49. АТООЧТУКТУН БЕЛГИЛЕРИ (ПРИЗНАКИ ПРИЧАСТИЯ)

Атоочтуктар кандай? кайсы? деген суроолор аркылуу сын атооч болуп түшөт да, аныктоочтук милдет аткарат. Отвечая на вопросы *какой? который?* причастия выступают в качестве имени прилагательного и выполняют функцию определения.

Мисалы: Көгөргөн көлдү бойлоп жүрүп отурдук. – Все время шли по берегу голубого озера. Жатар конок окшойт. – Гость, кажется, с ночёвкой. Жондон кулаган суулар дайранын иренин бузду. – Воды, стекающие с гор, замутили реку.

241. Ырды окуп, атоочтуктардын аткарган милдетин аныктагыла.

ТАБИЯТ

Табият – бийик байрагым,
 Табият – ыйык ардагым.
 Көзүмө сыйкыр нур берген,
 Көңүлүм канбас майрамым.
 Ал мага чалкар, залкар дос,
 Аябас менден жардамын.

Табият – кенчим, акылым,
 Тагдырга бүткөн асылым.
 Көксөтүп күндө суктантып,
 Көңүлгө себет атырын.
 Сыйласам, сыйлап ал мага
 Сырларын ачат акырын.

С. Жусуев

Атоочтуктар зат атоочтордун бардык грамматикалык категорияларынын көрсөткүчтөрүн кабыл алат.

Причастия свободно могут принимать признаки всех грамматических категорий имени существительного.

Мисалы: Ат сыйлаган жөө баспайт (*макал*). – Ухаживающий за конем пешком не ходит. Жакшы окугандарга алкыш жарыяланды. – Хорошим ученикам объявлена благодарность. Уялбагандан өзүн уял. – За бесстыжего стыдись сам.

242. Тапшырма: Үйдөн көчүрүп жазып, атооч маанисиндеги атоочтуктардын алдын сызгыла. Сүйлөмдөрдүн маанисин орусча которгула.

1. Өз атам туула электе чоң атамдын коюн кайтарганмын.
2. Эл сыйлаган эшикке жатпайт.
3. Бербеске эртен менен саамал, берге бешимде кымыз.
4. Баскан-турганы кадимки эле атасынын өзү.
5. Пахта терүүчүлөр сыйланды.
6. Бербестин ашы бышпас (*макал*).
7. Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар (*макал*).
8. Бастырганды билбеген жолду бузат. Башкарганды билбеген элди бузат (*макал*).
9. Алдыраар күнү жаздырар (*ылакап*).
10. Эсте калар иш болду.
11. Улууга урмат кылуучу, жигиттер кызмат кылуучу (*макал*).

Атоочтуктар баяндоочтук милдет аткарат жана эмес, жок деген таңгыч формалар менен айкаша берет.

Причастия выступают в роли сказуемого и могут сочетаться с отрицательными словами *энес, жок*.

Мисалы: Ага иниге таарынчу, бирок ажырап кайда баруучу. – Братья ссорятся, но разлучаться не будут ("Манас"). Токо карагайдын бутагына минип олтурган. – Токо сидел на ветке ели (А. Т.). Мен мындайды өмүрүмдө көргөн эмесмин. – Я такого в жизни не видел. Ат чапсаң ат

мыктысын алыстаткан, арт жакта азаматтар калып жаткан (*ырдан*). – Когда скачешь – отстают лучшие кони, остаются позади молодцы.

243. Атоочтуктарды тапкыла, сүйлөмдө кандай милдет аткарып турганын аныктагыла.

Мен дагы жаш бала болгонмун. Силерге окшоп гүл терүүнү, көпөлөк кууп ойноону жакшы көрчүмүн. Эсимде, ата-энем менин оюм менен болчу. Нааразы кылуу же көңүл калтыруу деген болчу эмес. Анда менин учкуч болорум эч кимдин эсине да келген эместир. Ата-эненин мээримин балага дайыма болгон, бала болсо жаш кезинде эмнени кылбаган. Ыйлаган, кыйнаган. Эми ызат кыларда ата-энени таппай отурам.

• кайгы	–	горе
каар	–	страшный вид
ырыс	–	счастье, благополучие
туушкан	–	родственный
дарылаган	–	лечащий
термелүү	–	качаться
зордук	–	насилие
уялбаган	–	бесстыжий
канбас	–	ненасытный
аябас	–	нежалеющий
сыйлаган	–	уважающий
бастырган	–	<i>здесь</i> : управлять конем
жаздырар	–	<i>здесь</i> : день, когда ошибаются
нааразы	–	обида
көңүл калтыруу	–	обижать
мээрим	–	любовь
ызат	–	почтение

§ 50. ЧАКЧЫЛДАР (ДЕЕПРИЧАСТИЯ)

Чакчылдар этиш сөздөргө *-ып, -а, -й, -ганы, -майынча* формалары жалгануу менен жасалып, кыймыл-аракеттин кошумча маанисин билдирет.

Деепричастия образуются присоединением к глагольной основе аффиксов *-ып, -а, -й, -ганы, -майынча* и выражают дополнительные значения действия.

Мисалы: Дос күүдүрүп айтат, душман сүүдүрүп айтат (*макал*). – Друг говорит едко, враг говорит сладко (*посл.*). Зарыл тентушуна жылуу сезим менен жылмая карады (*Т. С.*). – Зарыл, улыбаясь, приветливо посмотрела на подругу (*Т. С.*). Китепканага газета окуганы келдим. – Пришел в библиотеку почитать газету.

244. Чакчылдардын кандай жол менен пайда болгонун аныктап бергиле.

1. Биз баарыбыз борбордон окуганы келдик.
2. Кетпейм сага жолукмайынча.
3. Айткан сөзүмө теригип, алыстан мени акырая карады.
4. Дос күүдүрүп айтат, душман сүүдүрүп айтат.
5. Сенин сүйкүм элесин бажырайып, чапкан атка жеткирбей бара жатты (*ырдан*).
6. Замбиректер күүлдөп атылып жатты (*А. Т.*).
7. Аргымак аттын белгиси, азыраак оттоп, көп жуушайт. Азамат эрдин белгиси, азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.
8. Айтмайынча ким билет, ачмайынча ким көрөт (*макал*).
9. Сурай-сурай Мекени тааптыр.
10. Жашоо кандай, Рахат коңшум, ойноп-күлүп жүрөсүңбү?

245. Окугула. Тамсилдин авторун билесинерби?

ПИЛ МЕНЕН КАНДЕК

Көчөдөн алып өттү пилди,
Көрсөтмө үчүн го, ким билди –
Пил бизге аңыз эмеспи,
Колу боштор топурап ээрчип жүрдү.
Жоктон чыккансып кандек пилге үрдү.
Жөн эле үрбөй жулунуп жүгүрдү,
Үрүп, каншылап чый-пыйы чыгып,
Талоочудай качырат пилди.
“Ой, коңшум, болбосончу маскара, –
дейт башка күчүк,
Алың жетеби ошого? Жөн турганын түзүк.
Карачы! Сенин үнүң кардыгып калды,
Укпайт.
Бара жатат, сени тоготкон пил барбы?”
“Эй-эй!” – деп кандек жооп кайтарат:
“Кеп анда эмес, мында,
Менин жулунушумда,

Кол салбай туруп,
Пилди кекетип турушумда.
Тим кой иттер мени көрсүн,
“Баракелде ай. Кандекте да күч бар тура,
Пилге да үрдү” десин.

§ 51. ЧАКЧЫЛДАРДЫН ЭТИШТИК БЕЛГИЛЕРИ (ГЛАГОЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ ДЕЕПРИЧАСТИЙ)

Этиштин жакталуучу формалары сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткара са, чакчылдар бышыктоочтук милдет аткарат.

Багыныкы сүйлөмдөрдө баяндоочтук милдетти аткарат.

В случае выполнения функции сказуемого со стороны спрягаемой формы глагола, деепричастия выступают как обстоятельство.

В придаточных предложениях деепричастия выполняют функцию сказуемого.

Мисалы: Балдар мага күлүп карап турушуптур. – Оказывається, ребята смотрели на меня улыбаясь. **Көрө-көрө** көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот (*макал*). – Много повидавший становится оратором (*погов.*). Карагай агып, таш агып (“Манас”). – Плыли леса,плыли камни (“Манас”).

246. Текстти көчүрүп жазып, чакчылдардын алдын сызгыла жана сүйлөмдө кандай милдет аткарып тургандыгын айтып бергиле.

Асман кирсиз ачык болуп, күн тийип турат. Күн бүгүн кандай сонун тийген. Отузга жакын уйларды алдыма салып, суу бойлоп төмөн карай бара жаттым. Жалгыз эле бара жатамын. Көңүлсүз, мага көрүнгөндүн баары алыс көрүнөт. Тээ берки мунарыктан, алда кайда бир өгүзүн өңкүлдөтүп, ары-бери чапкылап ойноп, эки койчу жүрөт. Койлорун ийрип, жуушатып коюшкан. Андан ылдый сайга жакын жерде көп уйду камап таштап, эки киши отурат. Тиги бирөө сайдан чыгып, бараткан уйларды таш ыргытып, кайра тосуп алды.

Чакчылдарга мүнөздүү белгилер:

Чакчылдардын тактоочко жакындыгы.

Чакчылдар кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын, себепин, мезгилин, абалын билдирет.

Чакчылдар сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарат жана өзүнөн кийинки этиш менен ыкташып байланышат.

Близость деепричастий к наречиям.

Деепричастия обозначают цель, причину, время, состояние выполнения действия.

Деепричастия выполняют функцию обстоятельства в предложениях и сочетаются с последующим за ним глаголом способом примыкания.

247. Окугула. Чакчылдарды тапкыла, сүйлөмдө аткарган милдетин аныктагыла.

АК ТАЙЛАК

Боз инген күн сайын үйдүн жанынан алыстабайт. Ак тайлактын оюнкараактыгын айтпа. Куду бала сыктуу шок. Мындай кыял Осмонду ого бетер кызыктырды.

Бала тайлагына нан, кант жедирем деп аракеттенип, тажаганда тим болду. Көбүргөндөн жулуп келгенде тайлагы бир-эки талын ирмеп көрүп, баарын аймап жиберди.

Торсолондоп чуркап барып, Осмон көбүргөндөн тутамын толтура жулуп келди. Аны тайлагына алыстан сунуп көрдү. Ак тайлак мойнун созуп, колунан талаша ирмеди. Анан тайлакты мамыдан бошотуп, өзү улам кылчактай басып, артынан ээрчитти.

Тайлак баланын артынан ээрчий жүгүрдү. Осмондун кумары жазылып, тайлакка тутамындагы көбүргөндү бүт жедирди.

III. Бейшеналиев

248. Окугула. Ангеменин мазмунун сүйлөп бергиле.

АПЕНДИ

Апенди музоо жетелеп келатты. Музоо оюн салып Апендини сүйрөп кетти. Апендинин ачуусу келди. Үйүнө келип, уюн сабай баштады.

– Ой, Апенди. Уй сага эмне кылды? – деди аялы.
 – Бул эмне үчүн баласын тентек үйрөтөт? Музоосу мени сүйрөп кетти. Эгер бул музоосун жакшы тарбияласа, ал мени сүйрөбөс эле, – деди Апенди.

- жылмаюу – улыбка
- акырая кароо – смотреть с презрением
- элес – образ
- жуушайт – здесь: привал
- кандек – шавка
- тоготуу – здесь: чувствовать присутствие
- кирсиз – чистый

§ 52. СИНТАКСИС СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮ (ГЛАВНЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Сүйлөмдүн негизин анын баш мүчөлөрү деп аталган ээ менен баяндооч түзөт.

Основу предложения составляют так называемые главные члены предложения – подлежащее и сказуемое.

249. Ангемени окугула. Сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн тапкыла. Мазмунун оозеки айтып бергиле.

КОШ ТЕРЕК

Айылдын үстүндөгү адырда мен бала чакта эле эки зор терек болор эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Качан карабагын, айылга кайсы туштан келбегин кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт. Эмне үчүн экендигин билбейм, чыдамсыздык менен ошол тарапты акмалап карайм. Ушунчалык алыстыктан, бактар канчалык бийик болбосун, көрүнөрү шектүү. Бирок мен үчүн алардын сөлөкөтү ар кандай байкалгандай туюлат. Күнүтүнү тынбай, качан болбосун, жалбырактар ар кандай үнгө салып шуулдайт.

Кийин эс тартып чонойгондо бул теректердин сырын түшүндүм. Булар ар дайым шамалдын огуна туура келип, бөтөнчө үндүү болгон себеби да ошол экен.

Ч. Айтматов

250. Сүйлөмдөргө ылайыктуу баш мүчөлөрдү таап, тийиштүү формада орундарына койгула.

... сабакта отур... ... үйгө кетип бара жат... ... филармонияга бар...

... апама жардам бер... ... класс мектептеги үлгүлүү жана тартиптүү окуучулардан тур... Мектептин аягында спорт ... бар. Бүгүн кечинде мектептин ... болот. ...эли Орто Азияда жаша... Алатоо... борборубуздун так ортосунда жайгаш... Быйыл ...мектепти аяк..., жогорку окуу жайына кирмек бол...

§ 53. СҮЙЛӨМДҮН АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРҮ (ВТОРОСТЕПЕННЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Айкындооч мүчөлөр (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) баш мүчөлөрдүн бирине багынычтуу болуп айтылат: аныктооч – ээге, толуктооч менен бышыктооч – баяндоочко.

Второстепенные члены подчиняются одному из главных членов предложения: определение – подлежащему, дополнение и обстоятельство – сказуемому.

251. Сүйлөмдүн ээсин жана аныктоочторун тапкыла.

ТҮС МҮНӨЗДҮ АЙТЫП БЕРЕБИ?

Албетте, түс сенин мүнөзүңдү айтып бере алат. Анткени сен ак гүлдөрдү жакшы көрөсүң дейли. Ак бардык гүлдөрдү синтездештирип, идеялуулукту берип турат. Бул бардык эле адамдардын мүнөзүнө шайкеш келет экен.

Ал эми кара түс болсо, акка карама-каршы келип турат. Бул түс өзүнө-өзү ишенбегендикти жана өзүн курчап турган дүйнөнү таанып-билбегендикти билгизет. Эгерде кимде-ким кара кийинип жүрсө, анын идеалдары турмушта кол жеткестей сезилип туруп алат.

Акыл-эстүү жана ойлонуп иш кылган адамдар боз түстү жакшы көрүшөт. Бир бүтүмгө келгенче көп ойлонушат. Эгер боз түс, сур түс жакпаса, анда ал адамдын мүнөзүнөн алаңгазарлыкты байкоого болот.

Кызыл түс шыктангандыкты билгизет. Мындай түстү кайраттуу, эрктүү жана көп адамдар менен мамилелүүлөр жакшы көрүшөт. Ошондой эле башкалар үчүн кам көрүп, күйүп бышкандар да жактырышат.

Күрөң – жер жүзүнүн өнү. Муну басып-турган адамдардын бардыгы жакшы көрүшөт.

Өзүнүн оюн бирөөгө таңуулаган, бирок, ойлогонун ишке ашыра албай корккон, бийликти сүйгөн адамдар оор басырыктуу жана асан кайгычыл келишет. Өзүн курчап тургандарга бар болгону жакшылык гана каалашат.

"Жеткинчек" журналынан

252. Баяндоочторду жана толуктооч менен бышыктоочторду тапкыла.

Кымыз – кыргыздын байыркы суусундуктарынын бири. Ал негизинен бээнин сүтүнөн жасалат. Кымыздын зор дарылык касиети бар. Ал тамак сиңирүүнү жакшыртып, кандын көбөйүшүнө көмөктөшөт. Организмдин зат алмашуу процессин өндөйт. Кымыз ичкендин көңүлү көтөрүлүп, ден соолугу чыңалат. Ошондуктан аны врачтар ар кыл ооруларга колдонууга сунуш кылышат. Республикабызда кийинки кездерде адамдарды кымыз менен дарылоо жүрүп жатат. Жайкысын Бишкек шаарынын соода тармактарында кымыз сатуу уюштурулат.

253. Сүйлөмдөрдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн өз-өзүнчө жазып чыккыла.

КЕТМЕНТӨБӨ

Туш тарабы тоолор менен курчалган Кыргызстандын бир району Кетментөбө өз алдынча жердин сулуусу. Сырдарыянын башы, Нарындын тентек дарыясы, Узунакматтын, Чычкандын суулары Кетментөбөнү жарып өтөт. Ушул күндө Кетментөбөдө Мазарсуу, Куччусуу, Балыкты деген үч өзөн бар. Бул үч өзөндө жашаган элди сарттар уруусу деп аташат. Сарттардын көпчүлүгү Алайда, Ноокатта, Кичи Алай жактагы жерлерде жашашат. Куччусуунун төмөн жагынан туптунук Узунакмат деген суу агып чыгат. Чолпонатанын жогору жагында Сасыкжийде деген кыштоо бар. Токтогул мына ушул жерде туулган.

Ж. Бөкөмбаев

Кээде сүйлөм жалаң ээ же жалаң баяндоочтон турушу мүмкүн.

Баш мүчөлөр толук катышса эки тутумдуу, бирөө кемип калса – бир тутумдуу сүйлөмдөр деп аталат.

Предложения иногда могут состоять только из подлежащего или сказуемого.

Предложение, имеющее в своем составе и подлежащее, и сказуемое, называется *двусоставным*, при отсутствии одного из них – *односоставным*.

254. Бир жана эки тутумдуу сүйлөмдөрдү өз ара ажыраткыла.

1992-жыл, 31-август. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болгон күнү. Айлана шандуу. Бардыгы шаттыкка бөлөнгөн. Кол чабуулар. Бири-бирин куттукташкан эл шатырашат. Күлүшөт.

Китеп – кишинин чыныгы досу. Китепти көп окуу керек. Улуу жазуучулардын чыгармаларын окуудан көп нерселерди үйрөнүүгө болот. Менин жакшы көргөн жазуучуларыма Л.Н. Толстой, А.П. Чехов, Ч. Айтматов, Т. Касымбеков кирет.

Мен түгөнбөйм, мен таарынбайм, мен – кенчмин, мен баарына тегиз жетем (Ч. А.). Саякат тууралуу жазылган эстеликти окуй баштады (Т. С.). Сааса сүтүн берет, минсе күчүн берет: адам үчүн абдан керек (табышмак). Көз байланган кез. Үйдө чырак күйүп турат (К. Б.). Эмнени эксен, ошону оросун (макал). Шашканымдан сүрөтүмдү беките албай калдым (Ч. А.).

255. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү түрлөргө ажыраткыла. Эки тутумдуу сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүп, ээге жана баяндоочко тийиштүү сөздөрдү аныктагыла.

1. Түн. Ай жарык. Вак жактан музыканын үнү угулат (К. Б.).
2. Ата-эненди сыйласан, өз балаңдан сый көрөсүн (макал).
3. Эмгек – адамдын өзүн жараткан (Ф. Энгельс).
4. Быйыл ак алтындуу Ошумдан түмөндөгөн байлык жаралды. Мелмилдеген талаалар мол түшүмгө тунуп калды.
5. Карынын сөзүн капка сал (макал).
6. Жатып ичер аш болсо, жалкоолук жанга тынч экен (макал).

7. Жакында областтын борбору Нарын шаарында күрдөөлдүү эмгек менен шандуу ырдын майрамы өткөрүлдү.
8. Түндө да, күндүз да бул жерден поезддер тынымсыз жүрүп турат.
9. Коркконго кош көрүнөт.
10. Ай сайын курулуштун жүрүшүн, пландын өз убагында аткарылышын талап кылып жатышат.
11. Эми ушинтип жашоого туура келет экен да (К. Ж.).

256. Ырды жаттагыла. Мазмунун кыргыз тилинде айтып бергиле.

ЗНАМЯ

Ты – символ чести, славы и победы.
Ты – символ знаний, свободы и труда.
С тобою в бой вступали наши деды
И побеждали в тех боях всегда.

Ведешь нас всех к победе и славе,
И сплачиваешь под единый стяг.
Ты наша гордость, символ величавый,
Тебя храним мы, чувствуем наш флаг.

Где бы то ни было – в тылу или на фронте –
Повсюду ты всегда идешь в рядах.
Тобой гордятся и в крови, и в поте,
Тебя хранят и защитят в боях.

Тебе клянутся в бой идя с врагами.
За тебя бьются в трудовом быту.
Тебя все славят главными делами.
Тебя хранят на боевом посту.

Пойдем с тобой сплоченными рядами,
На бой последний, крови не щадя.
На бой решительный с заклятыми врагами,
Чтоб славой и победой оправдать тебя.

А. Суюмбаев

257. Текстти окуп, мазмунун орус тилинде айтып бергиле.

КУШТУН БААРЫ ШУМКАР БОЛБОЙТ

Кылымдардан кылымдарды карытып келе жаткан кыргыз элинин тарыхы кызык жана ыйык. Эл жаралгандан

баштап ар бир мезгил ошол коомдо жашаган адамдары менен өз тарыхын түптөйт.

«Куштун баары шумкар болбойт, аттын баары тулпар болбойт» деген макал бар. Канча адамдар эл-журт кызматына келет, кайра кетет. Ал эми кээ бири өчпөс эмгек калтырат.

Элибиздин чыныгы уулу, мамлекеттүүлүктүн пайдубалын түптөөнүн катышуучусу, бүткүл жаштык, эмгек, акыл жөндөмүн эл кызматына жумшаган инсандардын бири – Акматбек Сүйүмбаев. Ал – чындыгында бийик учкан шумкар. Эл-жерин укмуштай сүйгөн патриот. 18 жаш курагында армиянын катарына чакырылат. 24 жашында капитан наамына ээ болуп, Советтер Союзунун Ваатыры, генерал-лейтенант Н.В. Шатилов башкарган дивизиянын составында батальонго командир болуп жүрүп, Берлинге жениш туусун саюуга активдүү катышкан.

Улуу Ата Мекендик согушта көп орден, медалдар менен сыйланган. Аман-эсен келгенден кийин райондук, областтык финансы мекемелеринде иштеген. Ал өзүн так, таза, акылы тунук кызматкер катары көрсөткөн.

А.С. Сүйүмбаев 28 жашында Ысыккөл облустук финансы бөлүмүн башкарган. 34 жашында республиканын финансы министри болуп дайындалган. Тунук акыл-эси, оргуштаган күч-кубаты, талыкпаган кызматы анын ийгиликтеринин негизи болгон. А.Н. Косыгин аны финансист катары жогору баалачу. 1960-жылы Ош облустук аткаруу комитетинин төрагалыгына, андан кийин Ош облусунун партиялык комитетинин биринчи секретарлыгына шайланган.

Сүйүмбаев республиканын өкмөтүн 11 жылга жакын убакыт башкарып, экономиканы, өндүрүштү, көйгөйлүү проблемаларды жакшы билгендиги, аларды союздук масштабда чече алгандыгы менен өзгөчөлөнүп туруучу.

Ал ыр, аңгеме, эскерүү, накыл сөздөрдү да жаза жүргөн чыгармачыл инсан болгон.

А. Сүйүмбаев 1993-ж. 14-февралда дүйнөдөн кайтып, сөөгү урмат-сый менен Аларча көрүстөнүнө коюлган. Ысымы орто мектепке, айылга, көчөлөргө ыйгарылган.

РЕЙХСТАГ ҮСТҮНӨ САЙЫЛГАН ТУУ

...Душмандын сан жагынан бир кыйла артыкчылыгы бар эле. Анын үстүнө мында фольксштурмчулар эмес, жакшылап үйрөтүлгөн жана чечкиндүү маанайдагы бөлүктөр аракет кылышкан. Алар соккуну эреже боюнча так берип жатышкан.

Гранаталар колдонула баштады. Биздин каршылык көрсөтүүгө шайыбыз келбей кала турган болуп баратканда капыстан эле душман солк дей түштү. Анын тылындагы Шпрее көпүрөсү тараптан атышуу күчөп, гранаталардын жарылганы жана “ураа” деген үндөрдүн жанырганы угулуп калды.

Бул күтүлбөгөн колдоо бизге Карлштрассе тарапка чабуул коюп бараткан 33-аткычтар дивизиясынан келди. Салгылашып олтуруп, душман менен кандай жагдай түзүлө калгандыгын бат баамдаган жана ага жараша алактабай туура чечим кабыл алган экен. Ошондон улам саясий жактан орун басар, гвардиянын капитаны Ф. Ермаков аны айттырбай эле түшүндү. А. Сүйүмбаев адаттагысындай эле жоокерлерди өзү баштап, чабуулга биринчи болуп кирди.

Бул күтүлбөгөн сокку гитлерчилердин алапайын кетирди. Алардын танкалары күйүп, колу кыйратылды. Желдеттердин көбү туткунга алынды”.

Ушул эле эпизод гитлерчилердин уюгу – Рейхстагды алууда биздин жердешибиз А.С. Сүйүмбаев да каны-жанын аябай баатырдык менен салгылашканын айгинелейт.

Мына ушул алаамат адам өмүрүн ажыдаардай жалмап, жер кууруган беш жыл ичинде Акматбекти тагдыр кайда гана таштабады. Ал Түндүк Батыш, Калинин, 2-Прибалтика жана 1-Белорус фронтторунда салгылашып, жоону багынткандан кийин дагы эки жыл Германияда кызмат өтөдү.

В. И. Шатилов

- жакшы үйрөтүлгөн – хорошо подготовленные
- чечкиндүү – решительный
- шайы келбөө – сил не было
- капыстан – неожиданно
- солк дей түштү – дрогнули

- гранатанын жарылганы – взрыв гранаты
- жагдай – положение, ситуация
- адаттагысындай – по привычке
- алапай – состояние
- уюгу – (их) гнездо
- тагдыр – судьба
- багынткандан кийин – после победы

259. Ата мен баланын сүйлөшүүсүн уланткыла.

- Бүгүн числонун канчасы?
- Бүгүн 8-май.
- Эртең жеңиш күнү экен да.
- Ооба.
- Эмне үчүн сурадың?
- Досумдун атасы эсиме түштү. Жакшы киши эле.
- Ал азыр кайда?
- Түбөлүктүү үйүндө.
- Кайсы көчөдө?
- Аларча көчөсүндө.
- Ата, жүрү анда барып келели.
- Макул.
- Уулун машинага салып, көрүстөнгө жете келишти.
- Аларча көрүстөнү го.
- Ооба. Кайран киши ушул жерде жатат.
- Кандай эрдиктерди көрсөткөн?
- Мына. Бул китепти оку, – деп Саша уулуна “Рейхстаг үстүнө сайылган туу” аттуу китепти сунду...

§ 54. ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН ТҮРЛӨРҮ (ВИДЫ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

ЭКИ ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМДӨР (ДВУСОСТАВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Баш мүчөлөрдөн (ээ, баяндооч) гана турган сүйлөм жалаң сүйлөм болот.

Предложение, состоящее только из главных членов, называется *нераспространенным*.

Баш жана айкын-дооч мүчөлөрдөн турган сүйлөм *жайылма сүйлөм* деп аталат. || Предложение, образованное с помощью главных и второстепенных членов, называется *распространенным*.

260. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү эки башка көчүргүлө.

Медет – учкуч. Ал Санкт-Петербургдагы жогорку учкучтар окуу жайын бүтүргөн. Өндүрүштүн алдыңкы кызматчыларынан. Азыр отпусада. Келери менен Ил-86 лайнеринде учуусу жөнүндө сөз болот. Медет – жөндөмдүү жаштардан.

Бригадирибиз – ушул. Эл мында. Мен – кесипчилер кошунунун төрагасымын. Арабызда жаштар көп. “Асыл – таштан, акыл – баштан” деген макалды унуткан жокпуз.

Жел жүрдү. Булуттар козголду. Күн бүркөлүп, жамгыр жаады. Абышка чамгыр экти. Чамгыр абдан чоң болуп өстү. Чамгырды абышка жулуп алмакчы болду. Өзүнүн алы жетпей, кемпирин чакрыды.

Жайылма сүйлөмдөр аткарылыш максатына жана интонациясына карай жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөм түрүндө кездешет. || По цели высказывания и интонации простые распространённые предложения встречаются в виде повествовательного, вопросительного, побудительного и восклицательного предложений.

261. Эки тутумдуу сүйлөмдөрдү түргө бөлүп чык. Мүнөздөмө берүүгө аракеттен.

Курулуш бүтөт. Иш орундалат. Мен ыраазымын. “Кел” демек бар, “кет” демек жок (*макал*). Ырыс алды – ынтымак (*макал*). Актыгы кардай, каралыгы көөдөй, учканы октой, отурганы мыктай (*табышмак*). Ырдаган – Асел. Берерим – ушул. Мал аласы – сыртында, адам аласы – ичинде (*макал*). Жашоо кызык турбайбы. Көп сөз – көмүр, аз сөз – алтын.

Биздин бакма коёндорубуз бар. Эр эмгегин жер жебейт. Күн уясына батып бара жатат. Күлүк ой, узун санаа, түпсүз кыял Ажарды бийлеп алды (*К.Б.*). Май айы

сонун мезгил го. Айлана көрккө бөлөнүп, ажайып көрүнүш аргасыздан көңүлдү өзүнө тартат. Алыста жүргөн адамын эске келет экен.

262. Жайылма сүйлөмдүн түрлөрүн ажыраткыла.

1. Гаранчы уядан чыккан жок. Отуруп алып чыркылдай берди (*Л. Толстой*).
2. Сүрөтүн тарт кереметтүү адамдын, кирпичимден кисти жасап берейин (*А. Т.*).
3. Айланайындар, жакшылыгыңарды аябагылачы, жардамдашып койгулачы (*А. Т.*).
4. Берем, алсын, кайдан билсин баркымды, уйчу, койчу, колхозчунун мен бир жаман акыны (*А. О.*).
5. Айтчы дос. Жаш сулууну сүйдүң беле? Азабын тартып анын күйдүң беле?
6. Бир аз убакыт өткөндөн кийин Чолпонбайлар Дон суусунун жээгиндеги камышка келип токтошту.
7. Жолдоштор, сүзүп өтүүдөн башка арга жок. Жүргүлө... деп командир сууга карай жылды (*К. Ж.*).
8. Алиман! Айланайын каралдым! Көзүңдү ач! Көзүңдү ач! (*Ч. А.*).
9. Карачыйырчык көрсөнөр урбагыла таш менен (*А. О.*).
10. Мен сага жакшы ыр жазып арноом керек. Өзүмдү мен ошентип алдоом керек (*О. Султанов*).
11. Чөп? Анын кереги эмне? – деп сурады Зулай (*Н. Б.*).
12. Уятын жок экен! Жолуң болсун!
13. Колдон келбеген ишти аткарам деп, куру бекер убада бербесеңчи (*К. Ж.*).

🏠 263. Үйдөн жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөргө бир нече мисал таап келгиле.

§ 55. БИР ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМДӨР (ОДНОСОСТАВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдү уюштурууда (атама сүйлөмдөн башка) баяндоочтун ролу чон. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн түрүн төмөнкү схема менен көз алдыга келтирсе болот.

мактоо	–	хвала
тыянак	–	итоги
тобокел	–	риск
кажыбас	–	непоколебимый
курдөөлдүү	–	бравый, сильный

§ 56. КОШМО СҮЙЛӨМ (СЛОЖНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Кошмо сүйлөм синтаксистик негизги бирдик болуп эсептелет, алар сөз айкашынан куралат.

Бир нече сүйлөмдүн байламталар аркылуу жана өз ара биригүүсүн кошмо сүйлөм деп түшүнөбүз.

Основной синтаксической единицей является предложение, его образуют сочетания слов.

Сложные предложения представляют собой объединение нескольких предложений при помощи союзов и без союзов.

267. Тексттердеги жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөрдү аныктагыла, айтып бергиле.

АРСТАН МЕНЕН ТҮЛКҮ

Арстан картайды, мурдагыдай кийиктерди кармап албай калды. Эми аларды айла-амал менен колго түшүргүсү келди да, үңкүрүнө жатып алып:

– Оорулуумун, сыртка чыгууга алым жок, – деп айбанаттарга жарыя айттырды.

Кабарын уккандар жалгыз-жарымдап, арстандын денсоолугун сурап келип жатышты, бирок арстан аларды кайра кетирген жок. Жеп алды. Күндөрдүн биринде түлкү келди. Ал үңкүргө жакын келбей алысыраак туруп:

– Урматтуу таксыр! Алыңыз кандай? – деп кыйкырды.
– Алым анча эмес, начар. Жакыныраак келсең боло, түлкүжан, бир аз сүйлөшөлүк, – деди арстан.

Анда түлкү:
– Жакын барар элем таксыр, бирок сага кирген из бар, чыккан из жок, – деди да басып кетти.

ТҮЛКҮ МЕНЕН ЖҮЗҮМ

Бир күнү түлкү бакка барды да, бактан бышкан жүзүмдү көрдү. Түлкү жүзүмгө жетүүгө аракет кылып, канчалык аракет кылса да, жүзүмгө жете албады, анткени жүзүм бийик турган. Түлкү жүзүмдү айланып, көпкө чейин жүрдү.

– Жүзүм али быша элек турбайбы, – деди да түлкү бактан чыгып кетүүгө аргасыз болду.

И. А. Крылов

268. Тийиштүү тыныш белгилерин койгула. Кашааны ачып, кошмо сүйлөмдүн жасалышын түшүндүргүлө.

КАВКАЗ ТУТКУНУ

Иш жаман боло турган болду (анткени) мылтык жок. Жалгыз кылычтын колунан эмне келмек эле! Атын арт жактан келе жаткан солдаттарга бурмак болду эле (бирок) туура тушунан адам чыга келди.

Жилиндин аты күлкү эле (бирок) андан да тигилердин аттары күлүгүрөөк көрүндү. Анын үстүнө тигилер туура тушунан чыга калышты (себеби) андып турушкан экен. Чочуп кетип, кайра тартмакчы болду (эле) ат токточудай эмес, ала качып жөнөдү. Таманы кызып калган (эле) күүлөнүп аларды көздөй туптуура учуп бара жатат. Ангыча кызыл сакал Жилинге чукул кирип келди (эле) Жилин аларга ичинен сүйлөнө баштады. Мен силердин сырыңарды билемин, шайтандар! Мени силер өлтүрмөйүнчө силердин колунарга түшүп бербеймин.

Жилин өз күчүнө ишенет (анткени) алибеттүү. Кылычын сууруп алып: “Же ат менен урдуруп жыгам (же) кылыч менен кыя чабамын”, – деди.

Жилин аты менен самаган жерине жете албады (себеби) арт жагынан келе жаткан татарлар анын атын атып салышты.

Л. Толстой

269. Багынынкы кошмо сүйлөмдү таап, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу жолун айтып бергиле.

Силер аба менен дем ала турганыңарды жакшы билесинер, анткени аба Жердин айланасында гана болот эмеспи. Бул аба катмарын атмосфера деп атайбыз. Атмосферанын катмары бир нече километр бийиктикке чейин

жетет да, андан ары абасыз аалам – космос мейкиндиги башталат. Ошол мейкиндикти космос деп атап коюшат. Эгерде биз Айга саякат жасай турган болсок, жолубуз эки бөлүктөн турар эле. Анын биринчи бөлүгү – атмосфера катмары, экинчи бөлүгү – космос мейкиндиги. Жерден жогору көтөрүлгөн сайын салмагыбыз азая берип, салмаксыздык абал пайда болот.

Гезиттең

● <i>картаюу</i> – стареть	<i>кулук</i> – скакун
<i>сыртка чыгуу</i> – выйти наружу	<i>андуу</i> – следить
<i>уңкур</i> – пещера	<i>кылыч</i> – меч
<i>из</i> – след	<i>чачуу</i> – тратить
<i>жүзүм</i> – виноград	<i>аңгыча</i> – вдруг
<i>бышуу</i> – созреть	<i>сыр</i> – тайна
	<i>салмак</i> – вес

§ 57. ЧЕЙРЕК БОЮНЧА КАЙТАЛОО (ПОВТОРЕНИЕ ПРОЙДЕННОГО ЗА ЧЕТВЕРТЬ)

270. Төмөнкү фразеологизмдерди өзүнө ылайык синоним сөздөр менен алмаштырууга аракет кылып көргүлө.

Эне сүтү оозунан кете элек, жатып ичер, чай кайнам, сүттөн ак, оозу бош, кызыл кекиртек, кудайдын көзү түз экен, карт бөрү, ийне жеген иттей, жер карама, бутуна жыгылуу, адам болуу ж.б.

Улгу: жатып ичер – жалкоо, ...

271. Макал-ылакаптардын маанисине түшүнүп, орус тилине кыска, түшүнүктүү кылып которгула. Аларды кандай учурда колдонсо болот?

Көз коркок, кол баатыр. Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт. Адамга – ишарат, айбанга – келтек. Халваны аким жеди, таякты жетим жеди. Баш болуу оной, баштап кетүү кыйын. Билимдүү болмок оной, адам болмок кыйын. Жакшы адамдын досу көп, жакшы аттын ээси көп. Энеден – сүт ич, акылмандан – акыл ич. Кечинде жатып ойло, эртең менен туруп сүйлө. Жамгыр менен жер гүлдөйт, эмгек менен эл гүлдөйт.

272. Атоочтуктардын синтаксистик кызматын көрсөткүлө.

1. Чечинген суудан качпас, кезенген жоодон качпас. 2. Элден безген эр эмес, жоодон качкан шер эмес. 3. Урган киши дөн менен, урдурган киши жол менен. 4. Үйрөнгөн адат калабы, уйга жүгөн салабы. 5. Агандын кадырын жалаалуу болсоң билерсиң, ата-эненин кадырын балалуу болсоң билесин. 6. Адам болор кишинин адам менен иши бар, адам болбос кишинин адам менен неси бар. 7. Арык семирер, ач тоюнар. 8. Бир көргөндө тон сыйлуу, таанышканда бой сыйлуу. 9. Көз менен көргөн – чын, кулак менен уккан – күмөн.

273. Чакчыл формалардын колдонулушун жана сүйлөмдөгү милдетин атагыла.

1. Чүй суусунан өтүп, Бишкек–Балыкчы трассасына өттүк. 2. Жылкы теппей, жылан чакпай силерге эмне болду? 3. Биз борборго улуттук китепкананы, опера-балет театрын көргөнү, музейлерде болгону, филармониядан симфониялык музыканы укканы келдик. 4. Жылмая карап күлгөнү кадимки артистке окшоп калат экен... 5. Карай берип көз талат, кайда экенин билбедим (*ырдан*). 6. Лектор тынбай сүйлөй бермекчи, студенттер анын мазмунун жаза бермекчи. 7. Демократия келгени өз оюбузду тартынбай айтууга үйрөндүк. 8. Профессор кызматын бүтө үйүн көздөй жөнөдү. 9. Жолдо ката көп нерселерди айтып берди, мен кулакты түрө угуп бердим.

274. Текстти окуп, мазмунун орус тилине которгула. Чакчылдардын кошмо сүйлөм түзүүдөгү ролун байкагыла.

1-ИЮНЬ – БАЛДАРДЫ КОРГООНУН ЭЛ АРАЛЫК КҮНҮ

Байыртадан бери жарык дүйнөгө жаралган жан-жаныбар аттуунун баары балдарым, балапандарым деп жашайт. Асмандагы учкан куштан баштап, жердеги курт-кумурскаларга чейин уя салып, үй куруп, өз баласынын камын көрөт. Мына бул улуу салтты адам баласы укумдан тукумга, урпактан урпакка, кылымдан кылымга улантып келет. “Баланын болгону – бакыттын конгону” дейт элибиз. Бала чурулдап ойноп, бешик термелип турган үй

куттуу, бактылуу делет. “Бала – падыша” деп айтылат дагы бир элде. Чындыгында ар бир үй-бүлө, ар бир ата-эне үчүн үйдөгү кичинекей бала падыша эмей эмне? Эзелтеден биздин эл баланы ошентип алпештеп тарбиялаган. Баланы какпай-силкпей, катуу айтпай, этин оорутпай, көңүлүн чөктүрбөй тарбиялоого аракеттен. Анткени мээрим алган бала гана мээримдүү, ата-энеге күйүмдүү, калк-журтуна кайрымдуу болот деп эсептешкен. Ошондуктан кыргыз үй-бүлөсүндө бала өз ата-энеси, чоң ата, чоң эне, таята, таенеси тарабынан да камкордукка, жылуу-жумшак мамилеге бөлөнүп келген.

«Кыргыз Туусу»

275. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кошмо сүйлөмгө биригиш жолун көрсөткүлө.

Канаттарын токтоосуз кага берип, ак куулардын баары алсызданды, бирок алар токтолбостон илгери уча беришти. Эң алдыда ак куулардын улгайгандары, күчтүүлөрү, артында жаш жана чабалдары учуп бара жатышты. Эң артында ак куунун бир балапаны учуп бара жаткан эле, анын күчү кете баштады.

Ал канатын эң акыркы жолу бир күүлөдү, бироқ экинчи жолу күүлөөгө дарманы келбеди. Ал канатын бош коё берди да, төмөн түштү. Ал төмөндөп-төмөндөп, сууга жакын калганда, анын жолдошторунун канаты айдын нуруна чагылышып, улам алыстай берди. Ак куу сууга конду да, канаттарын жыйнап алды. Анын астындагы деңиз чайпала түшүп, аны ары-бери терметти.

Таң алдында сыдырым жел согуп, деңиз бети ойгоно баштады. Түрүлгөн толкун куунун ак төшүнө согулганда, ак куу көзүн ачты. Таң атты, ай менен жылдыздардын өңдөрү бозомук тарта баштады.

ТЕКСТТЕР ТОВУ

БОЗҮЙ

Бозүй – түрк жана монгол элдеринин көчүп жүрүүгө ылайыкталган негизги турак-жайы. Ал миндеген жылдар мурун пайда болгон.

Бозүй негизинен жыгачтан, кийиз ороодон турат. Жыгачына түндүк, уук, кереге жана босого кирет. Аны жыгач усталар талдан, кайындан жасашат. Ууктардын саны кырктай болот. Бозүйдүн ортосунун диаметри 5 метр, коломтодон түндүккө чейинки бийиктиги 4–8 метр болот.

Бозүйдү адатта аялдар тиккен. Эркектер түндүк көтөрүүгө жардамдашкан. Эң биринчи кереге жайылып, андан кийин уук, түндүк көтөрүлгөн. Бозүйдү жасалганына жараша ак үй, кара үй деп экиге бөлүшкөн. Ак үйлөр кыргыздын кол өнөрчүлүгүнүн эң мыкты чыгармалары менен кооздолгон.

1. Текстти окуп, түшүнүгөнөрдү айтып бергиле.
2. Текстке суроо түзгүлө.
3. Тексттен сан атоочторду таап, аларды сөз менен жазгыла.
4. Тексттен күчөтмө даражадагы сын атоочторду тапкыла.
5. Кыргыздын кандай уз-усталарын билесинер?
6. Көркөм оку.

Окуп кыргыз тилине которгула. Түшүнгөнүнөдү айтып бергиле. “Манастын” экинчи осуятын тексттин негизинде чечме-легиле.

“МАНАС” ПРИХОДИТ В АЛМАТЫ

В мире вряд ли можно найти более близкие народы, чем казахский и кыргызский, вместе делившие общие радости и печали. В Алматы открылась книжная выставка, посвященная 1000 летию эпоса “Манас”. Она является одним из ярких примеров братских взаимоотношений двух народов, на выставке были представлены более 300 книг, фотодокументов, материалов, публикаций казахских ученых и писателей, посвященных эпосу.

“Создав великий эпос “Манас”, кыргызский народ доказал всему миру, что он является носителем высокой культуры. Эпос “Манас” – это энциклопедия кыргызской культуры и национального духа”, – сказал в своем выступлении посол Казахстана в Кыргызстане, народный поэт Кыргызской Республики Мухтар Шаханов.

- книжная выставка – китеп көргөзмөсү
- посвященная – арналган
- братские взаимоотношения – бир туугандык мамилелер

были представлены	- көрсөтүлгөн
доказал	- далилдеди
национальный дух	- улуттук рух
посол	- элчи
значение	- мааниси
мировая культура	- дүйнөлүк маданият

АЛМА ГҮЛҮ ҮШҮЙТ БЕКЕН ЭКИ ИРЕТ?

Алма гүлү
жаздын толук майрамы,
Аппак, гүлгүн –
күн нуруна боёлгон.
Суулар толкуп
туйлап агат сайдагы,
Арык жээги
көк жашандан онолгон.
Көк гүлдөрүм
жолду бойлоп төгүлүп,
Жолоочунун
көңүл кушун учурат.
Мажүрүмтал
жибек чачы өрүлүп,
Желге ыргалат
турганга окшоп ысуулап.

М. Абылкасымова

ПИРЛЕР

Суунун пири	- Сулайман.
Шамалдын пири	- Айдар ата.
Дыйкандын пири	- Баба дыйкан.
Устанын пири	- Дөөтү.
Куштун пири	- Буудайык.
Иттин пири	- Кумайык.
Теректин пири	- Байтерек.
Жылкынын пири	- Камбар ата.
Койдун пири	- Чолпон ата.
Жигиттин пири	- Шаймерген.

А. Осмонов

Ден соолукту сактай билели!

БАҢГИЛИК ЖАНА БАЛДАР (НАРКОМАНИЯ И ДЕТИ)

Алкоголь сыяктуу эле баңгиликтин да өзүнчө белгилери бар, психикалык жана күч жагына байланыштуу оорунун өөрчүшү, баңги затты (наркотикти) дайыма кабыл алып турууга болгон муктаждык.

Ошону менен бирге, баңгилик аракеттиктен айырмаланып, бир катар өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт. Баарыдан мурда наркотиктин тигил же бул түрүнө жараша өтө тез үйрөнүшүп, аны алмайынча туралбай калганын айтса болот.

Баңги заттардын негизинен төрт түрү бар, бири-биринен айырмаланып турат. Алар опиаттар (героин, апиийм препараттары), борбордук нерв системаларын стимулдаштырып туруучулар (кофеин, фенамин ж.б.), барбитураттар жана өсүмдүктөрдүн ар кандай түрлөрүнөн жасалган заттар (анаша, марихуана) болуп эсептелет.

Баңги заттарды же болбосо акыл-эстен ажыратуучу башка нерселерди бир гана жолу же биринчи жолу гана пайдаланса да балдарды татаал коркунучтуу абалга дуушар кылышы мүмкүн, ал турмак өлүп калууга чейинки жагдайга жеткириши ыктымал.

Акылдан адаштыруучу наркотикалык заттарды пайдалануунун узарышына жараша, организм барган сайын аларды тез-тез талап кылгандыктанбы, аны алган адам аябай кыйналат. Жүрөк булчундарына доо кетет жана жүрөктүн начарлашы барган сайын артат. Гастрит оорусу күчөйт, ашказан, он эки эли ичеги оорулары пайда болот, боорду, өпкөнү илдет чалат.

Баңги заттар жана ушул сыяктуулар улгайгандарга караганда өспүрүмдөрдүн психикасын тез бузат. Оорунун белгилери аз дозадан кийин эле башталып, бала аябай кыйналат жана ал кыйналуу узак убакытка созулат.

Наркотикти адегенде эле биринчи жолу пайдаланган өспүрүмдө көпчүлүк учурда пайда болгон олуттуу кабылдоо уулануу болуп саналат.

Наркомандын өнөкөткө айланган кайсы гана дарты болбосун ал көпкө созулган жана барган сайын күчөгөн мүнөзгө айланат. Наркотикалык заттарды пайдаланбаган

бирдей эле курактагы адамдарга караганда наркомандардын өлүмү 26 эсе жогору.

Наркомандар эң оор инфекциялык ооруларынын бири болгон СПИДдин потенциалдуу жайылтуучулары катары эсептелет.

Алыстан келген агаңарды ресторанга алып баргыла.

КООМДУК ТАМАКТАНУУ ЖАЙЫ

Жакын арада ... барбы?

(ашкана, ресторан, кафе)

... качан ачылат (жабылат)?

(Ресторан, Ашкана, Кафе)

... качан болот?

(Эртең мененки тамак, Түшкү тамак, Кечки тамак)

... канча турат?

(Түшкү тамак, Эртең мененки тамак, Кечки тамак)

Бүгүн ... эмне экен?

(биринчисине, экинчисине)

... берип коёсузбу?

(Тузду, Калемпир-мурчту, Горчицаны)

Мунусу мага...

(жакты, жакпай калды)

Сен (сиз) ... ичесинби? (ичесизби)?

(чай, кофе, компот)

Мен эртең мененки тамакты ичсем (түштөнсөм) дедим эле.

Бул орун бош бекен?

Биз менен отур (отура бериңиз).

Мунусу даамдуу (даамсыз) экен.

ТҮЛКҮ МЕНЕН ЖҮЗҮМ

Күн чыга бир куу түлкү чыкты ийинден,

Секирип түштү бакка өзү билген.

Шимшилеп үстү жагын карап көрсө,

Мөлтүрөп жүзүм турат шагы ийилген.

Мезгили жүзүм толук бышкан убак,

Үзүлүп жерге түшөт бирден чубап.

Жетсем дейт, куу түлкүнүн көзү күйөт

Секирет, бирок жүзүм бийик турат.

Жалдырап бир топ саат турду мында,

Жете албай ыза болуп акырында:

“Анчейин көзгө жакшы көрүнүптүр,

Быша элек, көпкөк бойдон, чийки тура, –

Деди да, түлкү кайра жөнөп кетти. –

Не керек тиш канатып бекер буга?”

И. А. Крылов

Окугула, которгула, текстке тема койгула.

Жыландардын уюгу болгон ДЗОТко карады да: Ооба... боорлорума атылып жаткан октордун бирин дагы кетирбей тосуп турсам, батальондун бактысына жол ачам...

Чолпонбай чыгыш тарапты бир карады. Алда кайдан аркайып Алатоо карап тургансыйт, калдайган кыргыз эли “талкала жоону” дегендей. Ак асаба, кызыл туусун кармап, айгайлаган ызы-чуусун салып, Аккуласын алкынтып, кырк чоросун жулкунтуп, баатыр Манас келе жаткансыйт. Анын оң тарабында казактардын кан Көкчө, сол тарабында Төштүк, өзбек каны Санжыбек, түркмөн каны Музбурчактар жер дүңгүрөтүп келе жатат. Жалт бурулуп элин караса, артынан Минин, Александр Невский, Суворов, Кутузов, Чапаев баатырлар жер дүңгүрөткөн чуу менен келе жатат. Чолпонбай көзүнөн жалын чыгарып, тишин кычырата чайнап алды да:

– Мына, менин ата-бабаларым ким экенин бүт дүйнө билсин... Бүт дүйнөдөгү адам баласы өз көзү менен көрсүн. Родинам үчүн ата мекендик ыйык милдетимди аткарам!.. Мына бул ДЗОТтогу жыландарды өткөрбөйм!

ДЗОТко көз ачып-жумганча жетип, анын ажалдын оту чачылып, октору тынбай атылып жаткан тешигин басып, пулемёттун оозуна жүрөгүн тосо берди...

Көркөм окугула.

– Өлүм үчүн, же гүлдөй турган өмүр үчүн ким барат? – деген үн угулганда:

– Мен, жолдош старший лейтенант! – деди Чолпонбай. “Мен” деген сөздү айтууга далайы камынса да, Чолпонбай бардыгынан мурун айтты.

Бул баатыр үнгө суктангандай командирлер жана жоокерлер жалт карай салышты. “Баатырдын көркү мандайда, чечендин көркү тандайда” деген макал эстерине кылт этти.

К. Жантөшев

КОНЧИНА НЕКОРОНОВАННОЙ ЦАРИЦЫ АЛАЯ КУРМАНЖАН ДАТКИ

1 февраля 1907 года в селении Мады, что в 13-ти верстах от г. Ош, умирала 96-летняя Курманжан датка – “алайская царица”.

Она лежала в своей любимой белой юрте, устремив неподвижный взгляд в потолок. Слабые старческие пальцы беспокойно шевелились поверх одеяла, словно перебирали что-то... О чем думала она в эти последние часы?..

Слух о болезни датки распространился по всему Алаю, Ошскому уезду.

Еще бы! Женщина, сама выбравшая себе мужа! Женщина, унаследовавшая от него управление Алаем!

Женщина – генерал! Получившая высокое звание из рук поверенного эмира Бухары, закрепленное за ней и кокандским Худаяр-ханом!

Ходил слух, что она и известная поэтесса, слагавшая стихи под псевдонимом Зыйнат!

Эта сухонькая, крошечная старушка занимала сейчас умы и сердца огромной толпы. Ведь датка никогда не болела и не пользовалась услугами табибов. А теперь...

...Тонкие бескровные губы зашевелились. Внук Мирзапаяз наклонился, стараясь уловить...

Бабка шептала чуть слышно:

– Халат... Камчи...

Внук догадался и сделал знак. Скоро принесли нарядный шелковый халат: он хранился в семье как реликвия, когда-то его носил Камчибек, любимый сын датки. В последний раз он надевал его 14 лет назад...

Теперь все догадались, о чем думает датка в эти последние минуты. Мирзапаяз уловил чуть слышное шевеление губ:

– Кадыр...
Тотчас к ложу подошел крепкий парень в простом, темном халате.

Бабка долго смотрела на него:

– Похож...

Парень сглотнул. Да, он похож на своего отца Камчибека...

Она задышала тяжело, выгнулась. И затихла. Глаза её, широко открытые, стали стекленеть. В них отражался Кадырбек, с раскаянием припавший к её руке.

Кто-то закричал:

– Бабушка умерла!

И горестные голоса повторили:

– Умерла... умерла...

В обширном дворе начался великий плач. Скорбные восклицания потрясли, кажется, небеса. Это страшно, когда громко рыдают сразу тысяча человек...

Покойница лежала не на полу (как это было принято), а на столе под парчовым покрывалом. Рядом с нею подарки государя-императора, а также подношения восьми генерал-губернаторов, которых пережила датка...

После нее осталось два сына – Асанбек и Мамытбек, две дочери, тридцать один внук, 57 правнуков и 6 праправнуков. И сохранилось еще 2 дивана – сборника стихов поэтессы Зыйнат. Может быть, в них слова и мысли великой дочери кыргызов из рода жапалак, обращенные к современникам и потомкам?

Аман Газиев, 1991 г.

ДАРУЮЩИЙ ЛЮДЯМ СЧАСТЬЕ ВИДЕТЬ

Уже в биографии А.О. Исманкулова заметна его целеустремленность и настойчивость в достижении поставленных целей. Хотел попасть на учёбу к знаменитому академику С.Н. Фёдорову и попал. Для этого пришлось даже переехать в Россию. Дело в том, что в те времена в Москве был Всесоюзный институт глазных болезней, а С.Н. Фёдоров возглавлял Всероссийский институт, поэтому из Киргизии к нему попасть было невозможно.

После успешной защиты диссертации мог остаться под тёплым крылом у любимого учителя, но поехал в Лондон. Мог бы остаться на высокооплачиваемой работе в Лондо-

не (за рубежом врачи получают очень большую зарплату), но вернулся на родину. Вернулся, чтобы быть нужным и полезным своему народу.

С другой стороны, пример доктора А.О. Исманкулова интересен тем, что он одним из первых в Кыргызстане, получил специализированное образование за рубежом и реализует свои знания на родине. Пример и судьба доктора А. Исманкулова показывают насколько возможна интеллектуальная интеграция современных мировых технологий в нашем демократически развивающемся обществе.

Талантливый врач и блестящий предприниматель А. Исманкулов сумел организовать процветающее медицинское предприятие госпиталь “Микрохирургия глаза” – одну из самых современных глазных больниц в мире. Созданы многочисленные рабочие места для медицинских работников. Абсолютно бесплатное лечение проводится членам общества слепых и глухих, ветеранам и инвалидам войны, детям, проживающим в интернатах, пожилым людям, живущим в домах престарелых. Коллективом госпиталя “Микрохирургия глаза” проводится большая благотворительная работа.

И самое главное достижение – создание коллектива учеников и последователей.

КӨЗҮНДҮ САКТА!

Караңгыда китеп окуба. Машинада бара жатып окуба, көзүң чарчайт. Китеп окуганында, сабак жазып отурганында, жарык сол жактан тийип турсун. Китепти көзүңдөн 30–35 см аралыктан карап оку. Көпкө чейин китеп окуганда ар бир 20 мүнөт сайын көзүңдү эс алдыр. Мындай учурда терезени же алыс жакты карасаң болот. Телевизорду 2–3 метр алыс отуруп көр. Көпкө чейин телевизорду карап отуруу зыяндуу. Көзүңдү учтуу нерселер менен сайып алба, абайла. Көзүң начар көрсө, көз доктурга кайрыл.

ИШИНДИ МЕН ДА СҮЙӨМҮН

Кеч курун тоону аралап,
Келатсам терип карагат.

Китебин алып колуна
Алдыман чыкты Айзада.

Кубанчын угуп кызымдын
Колтукташып бир бастым,
Келечек ойду бөлүшүп,
Өткөндү айтып сырдаштым.

Окуусун бүтүп жайында
Келиптир эми айылга.
Врач болуп иштейм дейт
Өзү өскөн коңшу айылда.

Кубанды толкуп жүрөгүм,
Кур турбай күчүн үрөгүн.
Ден соолук үчүн күрөшкөн,
Ишинди мен да сүйөмүн.

Р. Айталиев

УУЛУМА

Көтөргөнү гитара,
Көңүлдө – Цой.
Көп нерседен кабарсыз кулунчагым,
Бүгүн сездим алдында күнөөм барын.
“Манастын” көк китебин кармап жүрүп,
Көп китептин бириндей таштап салдым.
Алигиче биле элек экенсин, ээ,
Ал – сенин кыргыз деген рух-жаның,
Көкүрөк көөдөнүңдө күйгөн жалын.
Көөлгүп көбүк черткен мухитибиз,
“Манас” барда дүйнөдө жашайт кыргыз.
Көркөмдүн ааламында эч нерсе тең келе албас,
Кубулжуп жанып турган көөхар – алмаз.
Керемет кен дүйнөдөн аян берген,
Кагазда эмес, каныңда жашап келген.
Туубуз – көк асаба желбиреген.
Акылдын ак бермети,
Ойлордун дарыясы ээ бербеген.
Сүрүбүз көк жолборстой күрүлдөгөн,
Укканда бой чымырап дүрүлдөгөн.
Күү-шаа түшкөн сөздөрдүн падышасы,
Сөздөрдүн гүлү да бар күлүндөгөн
Уюган кемеңгерлик тулкусунда.

Уулум, эртерээк ач жүрөгүндү,
Кыргыздын дүйнө элине ат салышар
Кыярбас касиети бүт ушунда.

Д. Маанаева

УЛЫБКА МАТЕРИ

...Никогда не станет большим, благородным человеком тот, кто с детства не умел быть хорошим сыном, нежной дочерью.

Подумай только, как многим ты обязан своей маме!

Сколько бессонных ночей провела она над твоей кроваткой, когда ты был малышом! Сколько забот отдала она тебе, пока ты подросток! Да и сейчас, наверное, ты ей стоишь немало труда. Ведь она готова пожертвовать всем, лишь бы тебе было хорошо.

А всегда ли ты ценишь ее любовь к тебе?

Вспомни, сколько напрасных волнений ты ей причиняешь, когда, засидевшись у подруги (друга), не приходишь в обещанное время домой! Если бы ты видел, какой тревогой наполняются тогда ее глаза, как прислушивается она к каждому шагу на лестнице. Ты бы всегда старался вернуться вовремя или как-нибудь предупредил ее о своем опоздании.

Разве вся ее любовь к тебе не стоит такого маленького проявления внимания?

Начни с малого. Старайся почаще чем-нибудь помочь ей по хозяйству.

Представляешь себе, какой радостью для нее будет любое проявление внимания с твоей стороны! Как она будет гордиться, что у нее такой внимательный сын, заботливая дочь!

А. Дорохов

● нежная	— мээримдүү, жароокер
обязан	— милдеттүү
бессонная ночь	— уйкусуз түн
пока подросток	— чонойгончо
наверное	— балким
ценить	— баа берүү, баалоо
напрасно	— курулай, куру бекер
волнение	— тынчсыздануу
тревога	— коркуу, чочулоо
предупредить	— эскертүү, эскертип коюу
старайся	— аракет кылгын, аракеттен

ОБЩЕНИЕ ПЧЕЛ

Пчелы общаются друг с другом беззвучно. Они танцуют. Если пчела находит цветы, в которых много нектара, она возвращается к своему улью и начинает особым образом двигаться. Движения эти похожи на танец. По ним другие пчелы узнают, где искать нектар. Исследователь, который изучил язык пчел, понимает их танцы и мог бы сам отыскать нектар. Пчела танцует на сотах. Покачиваясь, пчела все время перемещается то налево, то направо, выписывая восьмерку. Так она объясняет, насколько далеко находятся цветы с нектаром.

● общение	— сүйлөшүү, кабарлашуу
беззвучно	— үнсүз
нектар	— гүл ширеси
улей	— балчелек
исследователь	— изилдөөчү
соты	— арынын уюгу
покачиваясь	— термелип
кружит	— айланат
насколько	— канчалык

Ырды окуп, мазмунуна түшүнгүлө, орус тилинде айтып бергиле.

АКМАТБЕК АГАГА

Орталышта төрөлүп,
Зээндүү болуп өстүңүз.
Согуштан келип айылга,
Финансы жагына өттүңүз.

Ишмердигиниз байкалып,
Кызматтан өөдө жылдыңыз.
Бардык жерде жан үрөп,
Элге кызмат кылдыңыз.

Өрнөктүү өткөн өмүрдү,
Өкмөт да баалап сыйлады.
Борбордогу көчөгө,
Ысмыңызды ыйгарды.

Т. Осмонов

Төмөнкү акыл казынаны окуп, мазмунуна түшүнгүлө. Бирин чечмелеп бергиле.

- Кыргыз элинин тарыхы – сыймыктануучу булак жана келечек муундардын алтынга алмашкыс байлыгы.
- Тарыхты эч нерсе менен бурмалоого болбойт. Манастан баштап бүгүнкү күнгө чейинки тарыхыбызды тактап алсак, байыркы эл экендигибизди эч ким талашпас эле.
- Ким өз элине ак ниет эмгегин арнаса, адамдык вазипасын аткарган болот.
- Бүгүнкү кыла турган зарыл жооптуу ишти эртеңкиге калтырчу болсон, турмуштун убактысынан кеч каласын. Убакыт бир көз ирмем да токтобойт.
- Сага өз муктаждыгы тууралуу арызданып келген кишини эч убакта кемсинтпегин, ага кайра жардам берип, аны зарылдыгынан куткаргын.
- Убада антка, шертке, касамга ылайык нерсе.
- Жакшы дос рухий улуу казына.
- Сүткөр достон оолак болгон жакшы.

А. Сүйүмбаев

ПОСЛЕДНИЙ ЛИСТ

На окраине одного города стоял двухэтажный дом. В этом доме на втором этаже жили две сестры, а на первом – старый бедный художник.

Однажды осенью младшая сестра тяжело заболела. У нее появился сильный кашель, поднялась температура, ей было трудно дышать.

Больной становилось все хуже и хуже. Она уже не вставала, лежала на кровати и грустно смотрела в окно.

Около соседнего дома было одно дерево. Была уже поздняя осень. Его осенние листья падали на землю. Больная девочка решила, что умрет, когда упадет последний лист.

Старшая сестра рассказала об этом соседу-художнику.

И вот на дереве только три листа. Потом остался один. Девочка испуганно смотрела в окно и ждала, когда упадет этот последний лист. Но он не падал. Прошла неделя, потом другая... Выпал снег, а лист оставался на дереве.

Девочка постепенно начала выздоравливать. Когда опасность прошла, сестра рассказала ей, что их преданный друг – замечательный художник – ночью нарисовал лист на стене другого дома.

Так доброе сердце и большое искусство спасли жизнь больной девочке.

О. Генри

- на окраине города – шаардын четинде
- дышать – дем алуу
- становилось все хуже и хуже – күндөн-күнгө начарлай берди
- испуганно – коркуп
- постепенно – акырындык менен
- опасность – коркунуч
- преданный – кыйбас
- замечательный – жакшы, эң сонун, укмуштуу
- спасли – сактап калышты

ИЗ ИСТОРИИ ГАЗЕТ

Происхождение слова “газета” связывают с наименованием серебряной монеты “gazzet”, чеканки 1538 года. За такую цену жители Венецианской республики могли приобрести рукописный листок новостей.

Термин “газета” широко вошел в обиход с основанием в 1631 году в Париже еженедельного периодического издания “La gazette”.

В России первоначально рукописные известия выходили под названием “Куранты”. Наиболее древний экземпляр, который сохранился в архивах, относится к 1621 году.

Первая печатная газета в России – “Ведомости” – появилась при Петре I в 1702 году.

28 ноября 1814 года вышел номер английской газеты “Таймс” с заявлением: отныне газета будет печататься без помощи человеческих рук – 1000 листов в час изготовит машина.

XIX век – век рождения особых предприятий по сбору и пересылке информации. Это – телеграфные агентства. В 1894 году было создано РТА (Российское телеграфное агентство).

● <i>происхождение</i>	– келип чыгышы
<i>связывают</i>	– байланыштырышат
<i>рукописный</i>	– кол менен жазылган
<i>могли приобрести</i>	– ала алыпкан
<i>периодический</i>	– мезгил-мезгили менен чыгуучу
<i>древний</i>	– байыркы
<i>экземпляр</i>	– нуска
<i>относится</i>	– тиешелүү
<i>печатная</i>	– басма
<i>особый</i>	– өзгөчө

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ – НАША ГЛАВНАЯ ЗАДАЧА

Само слово экология происходит от греческого слова “*ойкос*”, что значит “дом, жилище, место обитания, родина”. Экология исследует взаимосвязь человека с окружающей нас природной средой. Чтобы довести земную цивилизацию до краха, необязательно затевать войну. Для этого достаточно, если мы просто будем жить так, как сейчас живем...

<i>что значит</i>	– дегенди билдирет
<i>исследует</i>	– изилдейт
<i>взаимосвязь</i>	– өз ара байланышы
<i>окружающая среда</i>	– курчап турган чөйрө
<i>крах</i>	– кыйроо
<i>достаточно</i>	– жетиштүү
<i>просто</i>	– жөн гана, жөн эле

ДЮЙМОВОЧКА

Жила на свете одна женщина. У нее не было детей. Вот пошла она к старой колдунье и говорит:

– Мне так хочется, чтобы у меня родился сыночек или дочка.

– Чего же проще! – отвечает колдунья. – Вот тебе горошек. Возьми-ка его да посади в цветочный горшочек. Увидешь, что будет.

Женщина пришла домой и посадила горошек в цветочный горшочек. Только она его полила, горошек сразу же пророс. Из земли показался листочек и нежный стебелек. А на стебле появился большой чудесный цветочек.

– Какой прелестный цветочек! – сказала женщина и поцеловала красивый пестрый лепесточек. В ту же минуту цветочек раскрылся, и в нем сидела живая девочка, всего в дюйм ростом. У девочки все было маленькое: ротик, носик, два глазика, две ручки, две ножки. В волосах был приколот крохотный бантик. Поэтому так ее прозвали – Дюймовочка.

● <i>дюймовочка</i>	– бармактай кыз
<i>на свете</i>	– жарык дүйнөдө
<i>колдунья</i>	– сыйкырчы
<i>горошек</i>	– буурчак
<i>пророс</i>	– өнүп чыкты
<i>цветочный горшочек</i>	– карапа идиш
<i>нежный</i>	– назик
<i>стебель</i>	– сабак
<i>пестрый</i>	– ала-була
<i>крохотный</i>	– кичинекей

ТЕСТТИК ТАПШЫРМАЛАР

1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили (кыргыз тили) жөнүндө закон качан кабыл алынган?
 - а) 1991-жыл, март
 - б) 1989-жыл, сентябрь
 - в) 1993-жыл, сентябрь
 - г) 1990-жыл, март
2. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын канчанчы статьясында кыргыз тили мамлекеттик тил экендиги жөнүндө жазылган?
 - а) 1-статьяда
 - б) 5-статьяда
 - в) 4-статьяда
 - г) 6-статьяда
3. Улут болуунун негизги белгилеринин бири кайсы?
 - а) эл
 - б) конституция
 - в) коом
 - г) тил
4. Бир нече тилде сүйлөй алган адамды кандайча атайбыз?
 - а) лингвист
 - б) лексиколог
 - в) лексикограф
 - г) полиглот

5. Бул макалды толукта: Жигитке ... аздык кылат.
- а) түрдүү талант б) жетимиш талант
в) жетимиш өнөр г) алтымыш өнөр
6. Тил кандай көрүнүш?
- а) тарыхый б) закондук
в) жаратылыштык г) коомдук
7. Эң кичинекей текст:
- а) бир абзац б) 10 сап ыр
в) табышмак, г) микротема
макал-ылакап
8. Тексттеги ой эмнеге жараша болот?
- а) стилине жараша в) планына жараша
б) темасына жараша г) атына жараша
9. Речтин негизги стилдери кайсылар?
- а) сүйлөшүү жана жазуу стили
б) баяндоо, сүрөттөп ой жүгүртүү
в) оозеки, жазуу, ишкагаз стили
г) көркөм, илимий, публицистикалык
10. Бул сүйлөм кайсы стилге мүнөздүү? М.: Аккуласын алкынтып, Манас баатыр келе жаткансыйт.
- а) илимий б) публицистикалык
в) көркөм г) ишкагаздары
11. Булардын ичинен кайсынысы официалдуу ишкагаздарына кирет?
- а) өмүрбаян, буйрук
б) программа, устав
в) ишенимкат, түшүнүккат
г) токтом, чечим
12. Диалог көбүнчө кайсы стилге мүнөздүү?
- а) жазуу стилине
б) илимий стилге
в) оозеки жана көркөм стилге
г) стилдердин баарына
13. Речтин түрлөрү кайсылар?
- а) баяндоо, сүрөттөө, жазуу
б) баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү
- в) оозеки кеп, жазуу речи
г) илимий, көркөм, публицистикалык жана ишкагаз стили
14. Речтин түрлөрү канча?
- а) 2 в) 3
б) 4 г) 4
15. Сүрөттөөдө кайсы сөз түркүмү көбүрөөк колдонулат?
- а) зат атооч в) этиш
б) сын атооч г) ат атооч
16. Баяндоодо кайсы сөз түркүмү көбүрөөк колдонулат?
- а) тактооч в) этиш
б) сын атооч г) зат атооч
17. Кыргыз тилинде канча тамга бар?
- а) 39 в) 36
б) 25 г) 32
18. ь, ь белгилери кайсы тыбыштарга кирет?
- а) үндүү в) жумшак үнсүз
б) үнсүз г) тыбыш билгизбейт
19. Кыргыз тилинде канча үндүү тыбыш бар?
- а) 12 в) 8
б) 14 г) 6
20. Жоон үндүүлөр кайсылар?
- а) ы, у, и, ү в) о, ө, у, ү
б) э, и, ө, ү г) а, о, у, ы
21. Ичке үндүүлөр кайсылар?
- а) а, ы, о, у в) о, ө, у, ү
б) э, и, ө, ү г) а, о, э, ө
22. Кыргыз тилинде канча созулма үндүү бар?
- а) 8 в) 6
б) 12 г) 4
23. Кайсы үндүү тыбыштардын түгөйү жок?
- а) ы, и в) э, и
б) а, о г) ы, и, у, ү, ө

КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮК
КЫРГЫЗСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ

А

- аалам – вселенная, мир
 аарчуу – 1. очищать (от ко-
 журы), 2. вытирать (пыль)
 аарчып туруп – очистив
 абдан – очень
 адамдык – человеческий
 айдоочу – водитель
 айдоочулук кесип – профессия
 водителя
 айжаркын элеси – светлый
 образ
 айланайын – ласковое обра-
 щение, *букв.* кружиться
 айласыздан – от безысходно-
 сти
 аймак – 1. район; 2. терри-
 тория
 айра билдик – узнали
 айрым – некоторые
 айтышкан – состязались (в
 красноречии или импровизи-
 ции)
 айылчарбасы – сельское хо-
 зяйство
 айыл – село
 айылына – в свое село
 ак – белый
 ак карагай – белые ели
 ак карлуу – белоснежный
 ак өргөөлөр – белые юрты
 акыл – ум
 акыл-кеңеш – совет
 акылман эне – мудрая мать
 акын – поэт
 акырая кароо – смотреть с
 презрением
 алаңгазар – недотепа
 адды жагынан – навстречу
 алмашуу – обмен
 “Алтын аяк” – “Золотая ча-
 ша”
 амал – хитрость
 амал ойлоду – придумал хит-
 рость
 ангыча – вдруг
 андуу – следить
 аң уулоо – охота
 аппак – белоснежный
 аппак жүндөн – из белоснеж-
 ной шерсти
 ар кимиси – каждый
 ар кимисинин – каждого
 ар түрдүү – разные
 аракет – старание
 аракет кылса да – несмотря
 на старание
 арасынан – среди них
 аргасыз – безысходный, не-
 избежный, вынужденный
 аргасыздан – испытывать зат-
 руднение, чувствовать без-
 выходность положения
 аргасыздык – безвыходность,
 неизбежность, вынужден-
 ность
 аргасыздан күлдү – засмеял-
 ся по неволе
 ардактоо – оказание почести,
 уважение
 ардактуу – уважаемый, по-
 четный
 ардактуу наам – почетное зва-
 ние
 арт – зад, задняя сторона

- артык – 1. улучшение; 2. луч-
 ше, лучший, превосходя-
 щий
 артыкчылык – излишества,
 чрезмерность (преимуще-
 ства, привилегия)
 артыкчылык диплому – дип-
 лом с отличием
 асман – небо
 асыроо – усыновить
 асыл – 1. высокородный, бла-
 городный; 2. повеситься,
 быть повешенным
 асылзаада – благородность
 ат – 1. лошадь; 2. имя; 3.
 стреляя
 ат үстүндө – на лошади
 атаандаш – 1. конкурент, со-
 перник; 2. оспаривать, тя-
 гаться
 атаандашуу – тягаться, сопер-
 ничать
 ата – 1. отец, папа; 2. назы-
 вать, именовать
 ата сыймык – гордость пред-
 ков
 атак – слава, известность
 атак-данкка жетип – достиг-
 нув славы
 атасын туурап – как отец,
 подражая отцу
 атуу – расстрел
 атып өлтүрүү – застрелить
 атыр жыттуу – благоухаю-
 щий
 ач көз – жадный
 ашкан сулуу – красавица
 ашыкпа – не спешите
 ая – пощади, пожалей
 аёо – щадить, жалеть
 аябас – не жалеющий

Б

- баамдоо – понимание, разу-
 мение
 баамда – понимамай, разумея,
 замечай
 баары – все
 баарынан мурда – раньше
 всех
 байге – приз в состязании в
 бегах, на скачках
 багынбаган – непокорный
 байыркы – 1. прежний, дав-
 ний, древний; 2. перво-
 бытный, примитивный
 байыркы заманда – в древ-
 ние времена
 бак – дерево
 бака – лягушка
 баканын сезгичтиги – чув-
 ствительность лягушки
 бакалар сыяктуу – как ля-
 гушки
 бакка корголо – укрыться под
 деревом
 бакка чыгуу – лезть на дере-
 во
 бактын башы – верхушка де-
 рева
 бала – ребенок
 бала кезимде – в детстве
 баласы менен – с ребенком (с
 сыном)
 бардар – имущий, зажиточ-
 ный
 баткак – грязь, трясина
 баткакка батуу – увязнуть в
 трясине, в грязи
 баш байге – главный приз
 баш катырма – головоломка
 беде – клевер

беденин жалбырактары – листья клевера
бейиш – рай
бекер эле – зря
бекинүү – прятаться
бекинип алыптыр – спрята-
лся
белгилүү – известный
береке – успех, удача, благо-
дать
берилип ойноо – играть с упо-
ением, старательно
бет алуу – направиться
бетеге – перистый ковыль
бечара – бедняга, немощный
бийик – высокий
бийик аскага – на высокую
скалу
билек – запястье
билим – знание
билим майрамы – праздник
знаний
билимин пайдалануу – исполь-
зовать знания
билүү – знать
бир аз – немного
бир далайы – многие
бир жак колу – другая рука
бир ооз сурап – спросив лишь
раз
бирдеме – что-то
биримдик – единое, единство
биринчилерден – один из пер-
вых
боз – светло-серый
бой – 1. рост; 2. стан, кор-
пус
бой тиреше – 1. напирать
друг на друга всем корпу-
сом; 2. выпрямиться во
весь рост

бооруна кысып – крепко об-
няв
бодоне – перепелка
бөйрөк – почка
бөйрөгүн таянуу – опереться
руками в бока
бута – мишень
бута атым – 1. расстояние
полета стрелы; 2. одна из
дистанций на скачках
бубак – иней на растениях,
изморозь
бубакка ороуу – покрываться
инеем
бутак – ветка
бутакка отуруп алып – усев-
шись на ветку
бүгүнкү – сегодняшний, на-
стоящий
бүгүнкүлөрдү өздөштүрүп –
усваивая сегодняшнее
бүркөк – 1. пасмурный; 2. по-
крытый
бүркөчүдөй салаалайт – по-
года хмурится
бүркүт – беркут, орел
бүрүшүү – сморщиться, скор-
читься
былк этпей – не дрогнув
быш – 1. доходить до готов-
ности; 2. взбить, сбивать
бышуу – созреть, поспевать,
вариться

Д

даам – 1. вкус; 2. пища, еда
даамдуу – вкусный
даана – 1. известный, знаю-
щий, мудрый; 2. четкий,
отчетливый
дарак – дерево

дал ушул – как раз, именно
это
дароо – быстро, моментально
дароо сүнгүдүм – моменталь-
но окупился
дары – лекарство, снадобье
дарылык касиет – лекарствен-
ное свойство
дастан – героическое сказа-
ние, эпопея
даяр – готовый, приготовлен-
ный
даяр элем – был готов
денгээл – уровень
деңиз – море
деңиз денгээлинен – над уров-
нем моря
дин – религия, вера, вероис-
поведание
дүйнө – мир, свет, вселенная
дүйнө жүзү – земной шар
дүйнөгө жаралган – появил-
ся на свет
дүйнөдө – в мире
дүйнөдөн кайткан – скончал-
ся, ушел из жизни
дүйнөнүн чырагы – свет мира
дүр-дүйнө – диковинки, цен-
ные вещи
дөөлөт – богатство, достоя-
ние
дүр-дүйнө тамактар – всевоз-
можные яства

Ж

жабыр – притеснение, наси-
лие
жабыр келтирүү – притес-
нять, причинять страда-
ния, чинить насилие

жагуу – 1. поджигание, сжи-
гание; 2. нравиться
жазгыруу – сбить с правиль-
ного пути, сбить с толку,
вести в заблуждение
жаздыруу – заставить писать
жазылыгы – ширина
жак – сторона
жакты карай – в ту сторону
жактыруу – 1. одобрять; 2.
заставить жечь
жактырбоо – неодобрение
жакшы – хорошо, хороший
жакшы көрчү – любил
жакшылык – добро, благоде-
яние
жалгыз аяк жол – тропинка
жалкоо – лентяй
жалкоолонбостон – не ленясь
жалпы – общий, всеобщий
жалпыга – всем
жамандоо – хуление, опорочивание, поношение
жамандык – зло
жануу – гореть, загореться
жаңы – новый
жаңы ачылып – новое откры-
тие
“жапайы арстандар” – “ди-
кие львы”
жаратылыш – природа
жардам беришкен – помога-
ли, поддерживали
жаркыратгы – светило
жарым кылым – полвека
жат – чужой
жатып ичер – нахлебник
жел – ветерок
жемиштин үч булагы – три
источника растения

жеп жибериптир – съел
жер – земля
жер көрөсүн – увидишь земли (свет)
жерге сиңүү – впитаться в землю
жергиликтүү адамдар – местные жители
жергиликтүү диалектиде – на местном диалекте
жетелөө – 1. ведение на по воду; 2. руководство, управление кем, чем-либо
жетим кыз – девочка-сирота
жеткиликтүү – 1. достаточный; 2. доходчивый, популярный
жеткиликтүү берген – доходчиво передал
жеткир – 1. ловкий, смысленный; 2. доставлять
жеткирген – доносил, доставил
жогорку окуу жайы – высшее учебное заведение
жогортон – сверху
жогортодон билим алып – свыше выучившись (получив образование)
жок кылуу – уничтожить
жок кылгын – уничтожь
жолдош – друг
жол – дорога, путь
жолду кыскартуу – сократить путь
жолоочу – путник
жон – 1. спина; 2. обтесывать, обстругивать
жонунан – со спины
жоо – враг, находящийся во вражде с кем-то

жоон – 1. толстый; 2. перен. богатый
жоо – пешком
жоо жүрдү – шел пешком
жөндөмдүү – рассудительный, дельный, толковый, способный к чему-либо
жөндөмдүүлүгү – его способность
жука – тонкий
жумуруят – *уст.* республика
жумшоо – 1. использование кого-либо; 2. смягчать
журт – 1. народ; 2. родня, близкие; 3. место, где стояла юрта или стоял аул.
журтчулукка – к народу
жуг – 1. массовый падеж скота; 2. глотать
жутуп жибериптир – проглотил
жуушайт – отдыхает (скот)
жүк – груз, вьюк, поклажа
жүгү оор – тяжелая ноша
жүз – 1. сто; 2. лицо
жүзүм – виноград
жүктөрдү жеткирет – доставляет груз
жүрөк – сердце
жүрөк дили – душа
жылкы – лошадь
жылмаюу – улыбка
жыт – запах
жээк – 1. берег арыка, грядка, край; 2. тот, кто жует все, что ему попадает в рот

3

зеригүү – скучать
зоока – недоступная скала без растительности

зоокадан алынган – взяты со скалы
зордук – насилие, принуждение
зордук-кордук – насилие, унижение, позор
зымырык куш – сказочная птица
зып – подражание быстрому и ловкому движению
зыпылдоо – делать быстро

И

из – след
илгери – 1. давно; 2. вперед
илгери умтулду – продвинулся (рванулся) вперед
илгерки – прежний, древний
илгерки заманда – в старое время, в древние времена
илик – 1. зацепка; 2. родственник
илик-жиликтер – родня, далекие родственники
илим – наука
илимдүү – ученый
илимий – научный
илимдин булагы – источник науки
илимдин башаты – источники знания
илимий багыт – научное направление
ирмөө – дернуть, цапнуть
ирмебестен – не моргнув
искусство ишмери – деятель искусства
иш – работа, дело;
ишарат – знак, намек
ишен – верить, доверять, полагаться на кого-либо

К

каар – гнев, ярость, злоба
кабар – 1. весть, известие, сообщение, уведомление; 2. вздуться, вспухать
кабарлоо – извещать, оповещать, сообщать
кабарчы – 1. вестник, осведомитель; 2. корреспондент
кажыбас – непоколебимый, стойкий
кажыбастык – непоколебимость, стойкость
каз – копать, рыть
каза – судьба, предопределение, кончина
каза тааптыр – умер, скончался
кайгы – печаль, тоска
кайра – 1. повторять; 2. точить, оттачивать
кайрадан – снова, опять
кайрат – смелость, доблесть, храбрость
кайраттуу – смелый, решительный, храбрый
какылда – каркай
какылдай берди – каркал и каркал
калың I – 1. густой, плотный; 2. толстый
калың II – калым
калыптануу – формирование
кам көрүү – проявлять заботу, заботиться
каман – кабан, вепрь
каман алдырып – охотившись на кабана
камсыз – не имеющий забот, обеспеченный

камсыз кылып – обеспечив
камсызда – обеспечивай
канат I – удовлетворение, до-
вольство малым
канат II – 1. крыло; 2. опе-
рение
канат жайып – расправив
крылья
канаттуу – 1. крылатый; 2.
птица
кандай – как, какой
кандай кылам – как посту-
пить
кандек I – шавка
кандек II – трещина в земле,
яме
кантип – как
канык – привыкать, приоб-
ретаать навык
каны катып – измученный
жаждой
капылеттен – неожиданно,
внезапно
капчыгай – горное ущелье,
горный проход, узкая и
длинная горная долина
капчыгайлуу – имеющий
ущелье, изрытый ущелья-
ми
капчык – 1. мешочек; 2. ко-
шелек; 3. брюхо
капчыктуу – 1. толстобрю-
хий; 2. денежный
кара будут – черная туча
карагай – 1. ель; 2. еловый
лес
карама-каршы – напротив
караңгы – 1. темно, тьма, тем-
нота, мрак; 2. невеже-
ственный, темный
караңгылык – 1. темнота,
тьма; 2. перен. невежество

караңгычылык – темнота
карек – 1. зрачок; 2. перен.
глаз
картаюу – стариться, стареть
кат – 1. письмо; 2. спрячь
кат тааныбоо – неграмотность
кекчил – мстительный, зло-
памятный
келечек – будущий, будущее
келечекте – в будущем
келген – приходил
кем – меньше, хуже, недоста-
ток, дефект
кем калышпайт – ничем не
уступают
кемируучу жаныбар – грызун
кенин – просторный, широ-
кий
кеңеш – 1. совет; 2. совето-
ваться, совещаться
кеңешме – совещание
кеңешчи – советчик, советник
керемет – чудо, диво
кереметтүү – чудесный, вол-
шебный
кескелдирик – ящерица
кийин – после
ким жесе – кто съест
кирсиз – чистый, без грязи
кишен – оковы, кандалы
кишенде – заковывать в кан-
далы, надевать оковы, ско-
вывать цепями
козголуу – двигаться, шеве-
литься, колебаться
кокту – лог, горная ложби-
на, впадина
кол которуу – 1. поднимать
руки; 2. перен. голосовать
поднятием руки
колдонуу – употреблять, при-
менять

колдонмо – руководство
колдонуучу – применяющий,
употребляющий
колу ачык – щедрый
колубузга туу конуп – в ру-
ках знамя
комуз – кыргызский музы-
кальный инструмент
комузчу – музыкант, играю-
щий на комузе
комуз чертүү – игра на кому-
зе
комузчудук – профессия или
способность комузчи
коншу – сосед
коншулаш – соседний
коншу айыл – соседнее село
коомдук – общественный, со-
циальный
коомдук ишмер – обществен-
ный деятель
коопсуздук – безопасность
коргошун – свинец
котормо – перевод
котормосуз – без перевода
кош – 1. пара, парный, двой-
ной; 2. временная юрта; 3.
прибавлять, добавлять
кошаяк – тушканчик
кош терек – рядом стоящие
два тополя
кошулуу – присоединение,
соединение
кошулуучу – 1. присоединя-
ющийся, слагаемое
көдөө – ковыль волосатик
көз – 1. глаз; 2. ушко, пе-
телька, узкое отверстие
көз каранды эместик – неза-
висимость
көз караш – воззрение, взгляд

көз салуу – присматривать,
ухаживать, заботиться,
следить
көз чаптыруу – окинуть взгля-
дом
көлөмдүү – объемный, боль-
шой
көнөкбаш – головастик
көңүл – вместилище чувств,
желаний
көңүл калтыруу – отбить охо-
ту, разочаровывать, оби-
деть
көп – много
көпөлөк – мотылек, бабочка
көпчүлүк өмүрү – большая
часть жизни
көпчүлүктүн көзүнчө – пуб-
лично
көрбөй калган – ослеп, пере-
стал видеть
көргөзмө – выставка
көркөм I – красивый, худо-
жественный
көркөм II – украшенный
көркөмдүк – красота, изяще-
ство, художественность
көрксүз – невзрачный, некра-
сивый
көрө албас – завистливый
көчүп барганда – когда пере-
селились
кубул – изменяться, переме-
ниться, быть непостоян-
ным
кубулуш – 1. переливы (цве-
та, голоса); 2. изменения,
перемена, видоизменения
жаратылыштын кубулушта-
ры – явления природы
кудурет – мощь, сила
кудуреттүү талант – божий
дар

кулак – 1. ухо; 2. разветвленные арыка
кулан – 1. кулан, дикий осел, анагр; 2. свалиться, упасть
кулчулук – рабство
куржун – хурджун, переметная сумка
куруу – строить
курулган – построенный
куруп бүтүү – достроили
курч – 1. сталь; 2. острый; 3. меч; 4. резвый, горячий, решительный, смелый; 5. сила, мощь
курчтук кылып – погорячившись
кут – счастье, удача, благодать
кут жерине – на благодатной земле
куурай – хворост
куурулган жумуртка – яичница
күкүрт – 1. горючая сера; 2. спички
күлүк – 1. быстрый; 2. скакун
күлүктүк – быстроходность
күнгөй – солнечная сторона, южный склон горы
күнгөй тарабында – на солнечной стороне
күн мурун – заранее
күнгө кактанып – загорая на солнце
күнө – древний, ветхий
күнөө – вина
күнөөсүз – безвинный
күрдөөлдүү – 1. весь, все; 2. настоящий, в полной силе, значительный

күч – сила
күч-кубат – мощь, энергия
кыбыраган жандыктар – все живое на земле
кыз-күйөө – невеста и жених
кызматташтык – сотрудничество
кызыл туулуу – краснознаменный
кыйкыруу – кричать, окрикивать
кыйкыргандар – кричащие
кыйкырып жиберди – закричал
кыймыл – движение
кыймыл күч – 1. интенсивное движение; 2. оживление
кыйын – 1. трудный; 2. ловкий, храбрый, сильный; 3. молодец, богатырь
кыйын уста – искусный мастер, дока
кыйынчылык – трудность, затруднение
кыйынчылыкта билинет – познается в беде
кылда – 1. выбирать волос; 2. разделять на сорта, сортировать
кылдап бордоп – сортировав
кылым – век
кылыч – меч
кымбат – дорогой, ценный
кымбаттуулук – дороговизна
кымбат-баалуу – драгоценный, очень дорогой
кыңыр – кривой, покосившийся на бок
кыргын – резня, бойня
кыргынга учуроо – поголовное истребление

кыртыш – поверхность, верхний слой почвы
кыштоо – зимовка

М

маданият – культура
маданий – культурный
маданий агартуу кызматында – в культурно-просветительной сфере
майрык – косолашый
майып – 1. инвалид; 2. поврежденный, искалеченный
мактоо – хвалить
мал – 1. домашний скот; 2. погружать, обмакивать
малчарба – животноводство
малчылык – скотоводство
малчылар – скотоводы
мандалак – тюльпан
мансап – карьера
мансапкор – карьерист
мансаптуу – человек, добившийся высокой должности
мейман – гость
меймандарды тосуу – встреча гостей
менин айкелим – мой образ
мергенчи – охотник
мергенчилик – охота
мин – 1. *уст.* недостаток, дефект; 2. садись верхом
минүү – оседлать
минген аттары – оседланные кони
“Миң кыял” – “Тысяча грез”
мөлтүр булак – чистый родник
мөлтүрөгөн көл – прозрачное озеро

мөндүр – град
мөңгү – ледник
муз – лед
муз жарылып – лед тронулся
муңжу – 1. калека; 2. инвалид, нетрудоспособный
мүнөз – характер
муштум – кулак
муштумдай болуп – как сжатый кулак
мүйүз – рог, рога
мүйүздүү – рогатый
Мүйүздүү Бугу-эне – Рогатая Мать-Олениха
мүрөк – *миф.* источник живой воды
мүрөк суусу – живая вода
мээр – любовь, благосклонность, симпатия
мээримдүү – приятный, любезный, благосклонный
мээлөө – брать на прицел, прицеливаться
мээлеп таштап жиберди – прицелившись, бросил

Н

наам – 1. наименование; 2. звание
наам берилген – присвоено звание
нааразы – недовольный
наристе – младенец
ным – влага, влажное место, сырость
ным сактап – сохранив влагу

О

озуу – обогнать, уйти вперед, опередить

озун келди – обогнал
ой – 1. мысль, помысел; 2. низина, впадина, котловина
ой-тоо – долины и горы
ой-тоону чулгап – окутав долины и горы
оокаттуу – зажиточный
оор – тяжелый
орун алган – 1. расположен; 2. занял место
орунбасар – заместитель
ошол – тот, этот
ошол эле күнү – в этот же день

Ө

өз алдынча – самостоятельно
өз ара – между собой
өзөгү – 1. сердцевина, стержень, нутро; 2. стебель
өзгөлөр – чужие
өзөн – речка
өзү – сам
өзүлөрүнчө – сами, самостоятельно
өзүн-өзү – сам себя
өз кезеги менен – по очереди
өндүрүш – производство
өнөр – 1. ремесло; 2. умение, ловкость, мастерство; 3. уловка, проделка
өнөржайы – промышленность
өнөрүңөрдү көрсөткүлө – покажите свое умение
өң – 1. лицо; 2. цвет
өңү кызарып – покраснев
өркүндөө – развиваться, прогрессировать

өркүндөтүү – способствовать развитию
өркүндөбөйт – не развивается
өрөөн – долина
өрчүү – увеличиваться, развиваться
өрчүп чыгуу – вырастая и развиваясь
өсүмдүк – растение, растительность
өч – 1. злоба, месть, мщение; 2. гаснуть
өч алуу – отомстить

С

сабат – грамота, грамотность
сабатсыз – неграмотный
сагыныч – тоска
сагынычтуу – вызывающий тоску
саз – 1. болото, мокрые луга; 2. хорошо, хороший, налаженный
сак – 1. осторожный, чуткий; 2. быть настороже, зорко сторожить
салкын – прохлада, прохладный
салмак – вес, тяжесть
салтанат – торжество
салтанаттуу – торжественный
сахна – сцена
сахналык маданият – сценическая культура
сейрек – редко
седде – чалма
седде ороону – носить чалму
семиз – жирный, тучный
сергек – бодрый, бодрствующий

сергек мамиле – чуткое отношение
сергитет – освежает
сиңирүү – усваивание, впитывание
согуш – 1. война, сражение; 2. драться, сражаться
согуштун кесепетинен – из-за войны
созолонтуу – протяжно, мелодично, монотонно
сол – левый
сонку – последний, последующий
сонку сөз – последнее слово
соода – торговля, торг
соода жолдору – торговые пути
сооротуу – утешить, успокоить
сөзсүз – 1. без слов, молча; 2. безусловно, безоговорочно
суу – 1. вода; 2. водоем
суудан чыгышып – выйдя из воды
суук – холод, мороз, холодный, морозный
сур – 1. светло-коричневый; 2. относиться холодно; 3. дух, душа
сууруп чыгат – вытаскивает
суусундук – напиток
суусунум канбайт – не могу утолить жажду
сүйрөө – волочить, тащить волоком, тянуть
сүрөттөө – описание
сый – 1. награда, премия; 2. уважение; 3. вмещаться
сыйлаган – уважал

сыйлуу – уважаемый, почитаемый, почетный
сыйынуу – поклоняться
сыйынып туруу – поклонение, верование
сыр – 1. тайна, секрет; 2. краска, полировка

Т

табият – природа, естество
табигый – природный, естественный
табигый талант – талант от природы
тай – жеребенок-однолетка
тай кезинен – перен. с детства
таюу – поскользнуться
тайып кетип – поскользнувшись
талап – стремление, искание, требование
талап кылган – потребовал
талкан – толокно
тамак – 1. пища, продукты питания; 2. горло
тамагыңар таттуу болсун – приятного аппетита
тамаша – шутка
таң каларлык – удивительно
таң калуу – удивление
табуу – нахождение, изобретение
тараңчы – воробей
таратуу – распространить
таратуучулар – распространители
тарых – история
таш – камень
таш бетине – на поверхности камня

ташбоор – *перен.* бессердечный
тебетей – национальный головной убор
тегеретүү – кружить
тегирмен – мельница
телмирүү – умиление, смотреть с ожиданием
тентек – озорной, шалун, озорник
тең болуу – быть равным
тер – 1. пот; 2. собирать
тердөө – потеть
терек – тополь
теригүү – обижаться
тери – кожа, шкура
термелүү – качаться
тескей – теневая сторона, северный склон горы
тетери, тескери – наоборот
тизгин – вожжи
тикен – колючка
тикендери майда – колючки мелкие
тиккен – 1. посаженный, 2. ставленный
тил – 1. язык; 2. разрезать на узкие полоски, надрезать
тил албаган – непослушный, непокорный
тилдөө – ругать, бранить
тилди билүү – знать язык
тилек – желание, намерение, цель
тилектеш – единомышленник
тилекке каршы – к сожалению
тилинерди унутпагыла – не забывайте свой язык
тим эле – будто, прямо как

тирүү жан – живая душа
тирүү жан калбайт – не уцелет никто
тобокел – риск
тоготуу – считаться, слушаться
той – праздник, пир
ток – 1. сытый; 2. заключительная часть
токуу – оседлать
толкундануу – волнение
толкундай баштадым – начал волноваться
томаяк – очень бедный
тоңкулдак – дятел
торгой – жаворонок
торага – председатель
торгалык – председательство
тулпар – боевой конь
тумчугуу – испытывать духоту, задыхаться
тумшук – 1. клюв; 2. часть узды
тушук – прозрачный
тууган-туушкандар – родственники
туулуп өскөн жер – родина, место, где родился
туш-тарап – все стороны
туяк – 1. тупик; 2. скрытый, тайный
туяп калуу – учуяв
туяк – 1. копыто; 2. поголовье скота при счете
түбөлүк – постоянно, вечно, навсегда
түндүк чыгыш – северо-восток
түпкүр – 1. самый низ, основа; 2. глубина, дно
түпкүргө таштоо – бросить в пропасть

түрдүү – разные
түрдүү кендер – разные ископаемые
түрк тайпалары – тюркские народы
түркүн улут – разные нации
түс – 1. цвет; 2. вид; 3. масть
түтүн – 1. дым; 2. *перен.* семья
түтүн булатып – дымив
түш – 1. сон; 2. слезай, спускайся; 3. наступать (*зима*)
түш жоруу – толковать сны
түштүк – юг
түштүк батыш – юго-запад
тыйынчычкан – белка
тынбай – без устали
тыянак – заключение, вывод, результат

у

угулар-угулбас – еле слышно
укмуш – диковинная вещь, ошеломляющее сообщение
укмуштуу – удивительно, заманательно, странно
укмуштуу касиети – удивительное свойство
урмат – почет, почтение
урматтуу – почтительный, уважаемый
урук – 1. семена, семя, икра; 2. дух; 3. порода; 4. род, племя.
уругун чачуу – посеять семена, метать икру
улут – нация
улуттук – национальный
улуттук сыймык – национальная гордость
улуу уруу – великое племя

уу – 1. яд; 2. охота
уукоргошун – аконит, иссыккульский корень
уя – гнездо
уялбаган – бесстыжий
уяткаруу – стыдить

ү

үзгүлтүк – перерыв, *перен.* прорыв
үзгүлтүксүз – непрерывно, регулярно, бесперебойно
үзөңгү – 1. стремя
үйүр – 1. стадо, стая; 2. круг близких; 3. вращать; 4. табун
үлгүрүшөт – успевают
үлүш – доля
үлүштөш – сотрапезник
үнүн каргылданта – хриплым голосом
үнкүр – пещера
үрүү – даять

ч

чабак – 1. мелкая рыба, ребешка; 2. *перен.* людишки; 3. тоненькая палочка для битья шерсти; 4. спица
чабак уруу – плавать
чабалекей – ласточка
чагылган – молния
чанач – кожаный сосуд для кумыса
чанда – редко, редкий, редко встречающийся
чаян – скорпион
чебер – мастер, искусная мастерица

чеберчилик – мастерство
чекара – граница
чектеш – граничит
чечүү – 1. решать; 2. развязывать
чийим – разрисовка
чийим гаш сүрөттөр – на-
скальные рисунки
чобур – кляча
чоку – 1. теменная кость; 2.
макушка; 3. вершина; 4.
клевать, выклевать
чоң байге – главный приз
чоң жыйын – сборище, ско-
пище
чоркок – неловкий, недотепа
чачуу – 1. разбрызгивание,
рассыпание; 2. сеяние се-
мян
чөл – пустыня
чөл өсүмдүктөрү – растения
пустыни
чөп – трава
чөп-чар – растительность
чукул – 1. спешный, сроч-
ный, внеочередной, чрезвы-
чайный; 2. резкий, вспыль-
чивый; 3. близкий, близ-
ко
чулдук – кулик
чуу – 1. шум, гам; 2. дурная
слава, позор
чууну угуп – услышав шум
чумкуу – нырнуть
чүчпара – пельмени
чыгарма – произведение
чыгармачылык – творчество
чыгармачылык күчүн – твор-
ческую силу
чыдам – терпение
чыдамдуу – терпеливый

Ш

шамал – ветер
шамалдан ыктоо – защищен-
ный от ветра, непродувае-
мый ветром
шатырата – бурно
шатырата кол чаап – бурно
аплодировать
шуулдоо – шум, шуршание
шулдайт – шумит
шыбак – 1. полынь; 2. шту-
катурка
шылдындoo – насмеяться
шылтоо – повод, предлог, от-
говорка

Ы

ыза – обида, досада, злоба
ызасына чыдабай – обрзлив-
шись
ызат – почтение, уважение
ый – плач
ыйлоо – плакать
ыйык – священный
ыр – песня, стихотворение
ырыс – счастье, благополу-
чие

Э

эгемендүү – суверенный
эгемендик – суверенитет
эгер, эгерде – если
эгиз – двойняшки, близнецы
эгиз музоо – оленята-близне-
цы
эгин – посе́вы, зерно
эгин бастыруу – молотба,
молотить

эзелтен – вечность, издревле
эзелтен бери – с давних пор,
испокон веков
эзүү – 1. мять; 2. гнет, угне-
тение
экиге бөлүү – разделить на
два, разорвать на две час-
ти
эл – народ
эл-жери – отечество
эл-жерин даңазалоо – воспе-
вать отечество
эл чарбасы – народное хозяй-
ство
элдин тукуму – человеческий
род
элес – силуэт, неясное очер-
тание, образ
элчи – посол
элчилик – посольство
эмгек – труд
эне тил – родной язык, род-
ная речь
эң – очень, самый
эң акырында – в самом кон-
це, в последнюю очередь
эп – умно, дельно, ладно,
правильно
эп көрөт – считает дельным,
правильным
эпчил – ловкий, расторопный,
уверенный, умелый
эрибеген – не тающий
эрөөн – зазорный, неудобный,
неприличный
эртенки – завтрашний, буду-
щий
эрүү – таять
эс – память, ум, сознание
эсине келет – 1. пришел в
сознание; 2. пришло на ум
эскертүү – 1. предупрежде-
ние, напоминание; 2. пре-
дупреждать
эстөө – вспоминать
этек – подол, пола
эшек – осел
эшектин жүгү – поклажа осла

МАЗМУНУ

§ 1. Манас сабагы		3
-------------------------	--	---

I чейрек

§ 2. X класста өтүлгөндөрдү кайталоо	15
§ 3. Текст менен иштөө	18
§ 4. Стил жана стилистика	21
§ 5. Коркөм стиль (Художественный стиль)	27
§ 6. Илимий (научный) стиль	33
§ 7. Официалдуу-иштикүү (официально-деловой) стиль	37
§ 8. Публицистикалык (публицистический) стиль	41
§ 9. Текст жөнүндө түшүнүк	45
§ 10. Кептин (речтин) түрлөрү	49
§ 11. Баяндоо (Повествование)	52
§ 12. Сүрөттөө (Описание)	54
§ 13. Ой жүгүртүү (Рассуждение)	57
§ 14. Ишкагаздары (Деловые бумаги)	60
§ 15. Кайталоо	66

II чейрек

§ 16. Өтүлгөндөрдү кайталоо	73
§ 17. Кыргыз тилинин үндөштүк закону (Закон сингармонизма)	75
§ 18. Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн үндөшүүлөрү (Гармония гласных в слове)	80
§ 19. Көнүгүү, машыгуу	85
§ 20. Текст менен иштөө	90
§ 21. Эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы жана алардын жазылыш өзгөчөлүктөрү (Особенности произношения и правописания гласных звуков в словосочетаниях)	94
§ 22. Үнсүздөрдүн окшошуп айтылышы (Ассимиляция)	98
§ 23. Текст боюнча иштөө	102
§ 24. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн каткаландашып айтылышы (Оглушение)	104
§ 25. Текст менен иштөө	107
§ 26. Эки сөз аралыгында үнсүздөрдүн жумшарып айтылышы (Озвончение)	111
§ 27. Көнүгүү, машыгуу	113
§ 28. Үндүүлөрдүн таасири менен «к», «п» тыбыштарынын жумшак үнсүзгө өтүп айтылышы (Озвончение звуков «к» и «п» под воздействием гласных звуков)	117
§ 29. Көнүгүү, машыгуу	121
§ 30. Чейректик кайталоо	124

III чейрек

§ 31. Өткөндөрдү эске түшүрүү, кайталоо	135
§ 32. Текст менен иштөө	138
§ 33. Сөз. Сөздүн лексикалык составы. (Слово. Лексический состав слова)	139
§ 34. Сөздөрдүн тике жана өтмө маанилери (Прямое и переносное значение слов)	143
§ 35. Омнимдер (Омнимы)	147
§ 36. Антонимдер (Антонимы)	150
§ 37. Синонимдер (Синонимы)	153
§ 38. Көнүгүү, машыгуу	156
§ 39. Архаизмдер (Архаизмы)	161
§ 40. Неологизмдер (Неологизмы)	164
§ 41. Текст менен иштөөгө көнүгүү, машыгуу	166
§ 42. Кыргыз тилинин диалектилери (Диалекты кыргызского языка)	171
§ 43. Бышыктоо, жалпылоо	175

IV чейрек

§ 44. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Фразеологизмы в кыргызском языке)	179
§ 45. Фразеологизмдин түрлөрү	181
§ 46. Кыргыз макал-ылакаптары	185
§ 47. Этиштин өзгөчө формалары. Атоочтуктар (Особые формы глагола. Причастия)	189
§ 48. Атоочтуктардын этиштик белгилери (Глагольные признаки причастий)	190
§ 49. Атоочтуктун белгилери (Признаки причастия)	192
§ 50. Чакчылдар (Деепричастия)	194
§ 51. Чакчылдардын этиштик белгилери (Глагольные признаки деепричастий)	196
§ 52. Синтаксис. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү (Главные члены предложения)	198
§ 53. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү (Второстепенные члены предложения)	199
§ 54. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү (Виды простого предложения). Эки тутумдуу сүйлөмдөр (Двусоставные предложения)	205
§ 55. Бир тутумдуу сүйлөмдөр (Односоставные предложения)	207
§ 56. Кошмо сүйлөм (Сложное предложение)	210
§ 57. Чейрек боюнча кайталоо (Повторение пройденного за четверть)	212
Тексттер тобу	214
Тесттик тапшырмалар	229
Кыргызча-орусча сөздүк (Кыргызско-русский словарь)	234

ОКУУ БАСЫЛМАСЫ

**Абылаева Нурия, Ибрагимов Сүйүнтбек,
Сарылбекова Зууракан**

КЫРГЫЗ ТИЛИ

**Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин
11-классы үчүн окуу китеби**

**Редакторлору С. Төлөгөнова, Ы. Жуманазарова, А. Фокина
Сүрөт редактору М. Матраимов
Техн. редактору В. Крутякова
Корректору Г. Бержанова**

Компьютердик калыпка салган М. Матраимов

Төрүүгө 11.06.2001 берилди. Басууга 05.08.2002 кол коюлду.
Офсет кагазы. Кагаздын форматы 84x108 ¹/₃₂. "Мектеп" ариби.
15,75 физ. басма табак. 7,5 учеттук басма табак.
Нускасы 5000. Заказдын № 1449. Келишим баада.

**«Технология» басма борбору
720001, Бишкек ш., Н. Исанов көчөсү, 87.**

**Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору
720040, Бишкек ш., Эркиндик проспектиси, 56.**

"Учкун" АКсында басылды. С.Ибраимов көчөсү 24.

